

АНАТОЛІЙ
СВИДНИЦЬКИЙ

ЛЮБОРАЦЬКІ

(Сімейна хроніка)

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

КИЇВ

1971

Ілюстрації
АНАТОЛІЯ
БАЗИЛЕВИЧА

*Анатолій
Базилевич.*

Київська книжкова фабрика

ЧАСТИНА ПЕРША

Людей слухай,
а свій розум май.

Приповідь

I

Коло Умані чи, лучче, в Уманщині і було, і є сільце — хоч би й Солодьками його назвати. Город Умань в Київській паланці¹, та зараз же і Поділля починається, то в Уманщині лічаться і деякі села подолянські, — і Солодьки село подолянське. Славний то край, і люди там славні, і Солодьки дуже хороше село, тільки невеличке; так попід убіч хати пообгороджувані, коло кожної хати городець і садок. І церква в селі — як квіточка вбрана: обсаджена липами, тополями, всякою садовою, а коло притвора дві комори, шопи, возовню видно, клуню і тік; на току скільки стогів ще торішнього хліба; за током ішов садок — великий та розкішний. Перед однією коморою стояла бричка, які й по лівий бік невдиковижу: зелена, черевата; і упряж на землі. Як приїхали звідкільсь та коні випрягли, то так лоском і покинули все — так і лежало. По подвір'ї всяка птиця ходила і ті гуси, що носом ворота підкидають.

Та, знать, на вітрець збиралось, бо одна попала шлею в зуби і почала тормошити, аж бричка скрипіла. «Аса! аса-ля!» — хтось гукав дерзким голосом. Та й знов: «Масю! піді-но! он бач: шлею рвуть!»

На цей гук побігла дівчина через подвір'я, — начеб яка шляхтянка. На Поділлю єсть спадки тієї давньої гонористої шляхти, що «*nie pozwalat*»² в сенаті

¹ Тут — округ.

² Не дозволяю (польськ.).

гукала. Тепер вона звелась: і мову свою шляхетську забула, і віри відцуралась — словом, як там кажуть, та ж свита, та не так зшита. В своїх звичаях вони задержали: цілувати дівчат в руки і деякі слова: «проше», «добрий вечур», «добридізнь», «падам до нуг» і ще деякі, та й годі. Цим тільки вони й відрізняються від подолян-русинів, та ще одежиною: мають жилетки тощо, а жінки зав'язують голову в хустку із купром¹ — от троха так, як київські міщанки; мають шляфроки — свого крою одежина, і в спідницях ходять та в черевиках; не носять також коралів. Русинки ж там завиваються в намітки, в коралях вся краса і багатство, ходять в запасках тощо. Дівчата-русначки заплітаються там в дрібниці, і в кожної сорочки з поликами², а шляхетські дівчата, чи просто шляхтянки, — в дрібниці не заплітаються, а в ріжки, і поликів — ні на очі. Отака й то дівчина була, що побігла через подвір'я шлею боронити просто в спідницю, в сорочці з виложистим коміром з шляркою і заплетена в ріжки, на шиї мала низку перел і боса.

— Аса! — крикнула вона, добігаючи до комори, і схопила дрючок з землі та й замірилась. «Бий же, бий!» — гукнув той самий голос. Дівчина кинула дрючком, та по-дівочому: козак дальше б кулаком досяг. Чечуга побігла; а навперейми вибіг з дрючком чоловік, в довгополій одежині, в косах, в бороді, і так почастував оту звірину, що бідолашна і крижі за собою поволокла.

— А щоб тебе піп з'їв! — заговорив він, заложив руки за спину і став серед подвір'я. Дівчина поралась коло упряжі.

— Закинь, — гукнув, — на візок.

Дівчина закинула на бричку шлеї і нашільніки та й пішла до хати.

То був панотець парафіяльний о. Гervasій Люборацький, а Маса — то старша дочка його.

— Гм! — почав о. Гervasій, — гм! куди б же? —

¹ Кінці хустки в жіночій головній пов'язці.

² Вишиті наплічники в жіночій сорочці.

І позирає кругом по селу. Село стояло на косогорі, то все видно як на тарілці.

— А! — заговорив далі й панотець, рушаючи з місця, — а! — піду до Росолинського. — І потяг за ворота.

Росолинський — то був дідич в Солодьках. В тім краю пани — все католики і все ляхи, то й Росолинський був лях і католик. Як же воно так, благочестивий панотець потяг до католика? І, як видно, не за ділом, бо в під'яснику пішов, а якби за ділом, то убрався б у рясу.

Нема в світі більш праздного люду, як деякі панотці: ні за холодну воду не возьметься. Та нема ж і таких, як були пани: тільки й знали, що погукували, — як ще й погукували, а то за другими і цього не бувало. Так марудно сидіти самому, чи панотцеві, чи панові, — і сходились іноді на перебенді. Є такі пани, що на попа тільки помий не лють, та єсть і попи, що луччого не варті. Та тут — як пан був не з таких, так і о. Гervasій. Цей був з тих старих ще панотців, з тих, що у бакалярів вчилися; після сам бакалярував, а там помаленьку й до попівства досравгавсь, женившись під сорок літ.

Всі такі панотці біду знали, виростали в громаді, то й шанували громаду і громада їх; та й панів не цурались, бо знали, що коло пана можна пожитись, — да таки більш того, що в панотцеві не пізнаєш, де лице, а де виворіт; з кожним зайде, а ні з ким до приятні не доходить — такі вже люди. Росолинський був щедрий пан, то панотцеві й на руку: то нивку візьме до «żywocia»¹, то який куль муки марамонської² на проскури, то хуру-другу дров із ліса тощо... Так помаленьку і піддався, і вірив в пана, як турчин в місяць, — і ходив до нього, як додому. І це потяг, начебто йому треба в «коляндар» подивитись. Це діялось саме під косовицю, то мовби панотцеві і

¹ Для прожиття (польськ.).

² Пекльованої, чи по-подолянськи також петльованої. Назва походить від польського містечка Маримонта, де були ще в XVIII віці закладені великі млини. (Прим. А. Свидницького).

треба було знати, чи не віщує «коляндар» дощу, щоб сіно не білилось, як то кажуть, жартуючи, «коли дощ пере покоси».

Отож панотець потяг до двора, а Маса вернулась до хати. Сама вона була на хазяйстві; паніматка пішла до шаровільника і найминок забрала, а дочці наказала всякої роботи: і масло бити, і сметану збирати, і сир відігрівати; і кабани, що в сажі аж два годувались, на її голові були, і всяка птиця; та ще треба було і закришки¹ на вечір наготовити. Так вона все діялось; і Маса завжди справлялась. Паніматка було тільки підвечір одну наймичку пришло, а сама іноді аж з робітником приїде — одно, що така робуча була й сама, а друге, що як зійдеться з молодичками, то любила й побазікати. А в жінок не збуває до розмови: то дівування згадають, то се, то те, то про лиху долю не наговоряться, — іще добре, як скінчать на співах, а то й до плачу не раз доходить. Не так коли, як на випадок паніматка нишком від панотця та одну-другу пляшечку оковитої підцобрить. Поминай тоді як звали: наче батька ховають. Це не то щоб паніматка та любила торкнутися, а так собі! — частуючи робітника та дякуючи, що послушали. Чарочку кожна молодичка п'є скривившись; по другій тільки губи обітре, а за третьою вже облизується, а отам пішло як по маслі, сказано — м'якеньке, ні кусати, ні жувати. Отак і день до вечора прокулюють, як свято; а як будень та робота, що нема часу, то тільки полуднуючи та підвечіркуючи — і то небагато, аби, знаєте, горло прополоскати, щоб смачніше з'їлось. Що очиці посоловлють, то це так собі, — хто його знає, чого їй було... «Оце диво! і не пила, і язик наче не твій! Хто його зна чого! Спасибі вам, мамуню! Дай вам боже і нарік мати, а нам у вас робить діждати!»

Дивна діла твоя, господи! Здається, оці вчені та товчені панотці повинні б краще громаді подобатись: і більше читав, і більше вчився — хоч з книжок, та світ

¹ Бутвиння, що кришать в борщ: петрушка, цибуля та кріп тощо. (Прим. А. Свидницького).

повинен би знати і себе спізнати; а піди ж! вийде наче з ліса, і в дяка вчиться правити, а в старости хазяйнувати. А в громаду вийде, що ясне сонце, високо-високо! як не вклонись, не доглядить. Все, мабуть, якісь великі та розумні думи думають, що й під ноги не дивиться. А що з того? Ні за собою, ні перед собою — дарма тільки батьки кошти несуть... Дивна діла твоя, господи! На простого чоловіка як гляне, то наче ворога в йому пізнав. Чи така вже наука, чи такий світ настав! А старі не такі були! От хоч би й о. Гервасій! Тих високих наук і в очі не бачив, і чути про їх не чув, і слухать навіть не любив; а піди ж до хазяйства — хоч якого битого господаря перейде. Або до відправи! приведи татарина, що зроду-звіку не чув божого слова — і той зрозуміє: і голос мав на славу, і читав, як горохом сипле, — кожне слово наче виточене з його уст викачувалось. То й любо було в церкві постояти, набоженства послуhati. Не так, як за нових, що мимрить-мимрить, наче теля ремінь жвакає, та ще й на московське; а ти в церкві стоїш, і спать хочеться, або таки дрімаєш. Не тільки в церкві та в своїй господі — і в громаді о. Гервасій був чоловік з головою! Як розкаже було що з давнини, то наче з книжки вичитує, аж зітхнеш, слухаючи. Дасть же бог таку голову на в'язи! Здається, щоб другому попалась, то покотилась би, як кабак, — не вдержалась би. Господи, господи! Тим і громада його поважала і любила, що малої дитини не проміне, не сказавши доброго слова, а що з старим, то й до розмови стане.

- А де були, дядьку?
- Та там і там, отче чесний!
- А куди бог проваде?
- Та туди й туди!
- Боже помагай!
- Спасибі, панотченьку!

І підеш, і він піде, а на душі якось так легесенько, наче справді бог тебе веде, а не ноги несуть. Отакій-то був о. Гервасій! Отака його паніматка!

І жили собі любенько! Господь благословив і діточками — четвірко їх мали: три дівчини як зорі ходили

і хлопчик. Дівчата звались: старша — Маса — літ мала вже з чотирнадцять, менша — Оріса — літ дев'яти, третя — Текля — п'яти літ була. Хлопець був підстарший, — звався Антосьо. Що то за хлопець ріс! Вже було вмів на криласі читати, міг би за дяка бути, хоч мав літ одинадцять. Панотець так-таки й думав, та прийшов указ від благочинника, щоб в школи везти... Що то вже плачу було! Не так хто плакав, як мати: згадала покійника тата свого, що все було розкаже, — з якихось книжок вичитував, — що під кінець світа, як вже матиме анцихрист народитись, всюди будуть школи, будуть ученики і учителі; а то не учителі будуть, а мучителі; не ученики, а мученики; і тож-то плачу було! На маму дивлячись, і дочки слізьми заливались. Панотець же лиш сип не так за чим, як треба було гроші везти то учителям тощо. А Антосьові байдуже: бігав собі по-надв'орі та батогом вихльостував — ще й рад був, бо не приганяли до книжки. Та все-таки заплакав, як прийшлося на бричку лізти. Високо так намостили, що наче дзвіницю на колеса взяли, — так-то всячини напакували: і курей, і гусей — все печених, і печене поросля начиняне, і масла — і всього, всього, — сказано: дитина в чужий край виїжджала, в чужу сторону, аж за десять миль від дому, в Круті...

Мати сама й відвезла, і оце тільки рік минав, що його не було дома, а тільки самі дівчата. Любили його сестри і все було допитуються, чи скоро вже Антосю привезуть? І ждали того Кирика й Улити, як великодня.

Та ще далеко було до п'ятнадцятого липця, тільки червень недавно почався; в хазяйстві всяка робота йшла — весіння кінчилась, а літня до початку доходила, і паніматка була коло шаровільника, а панотець збиравсь сіно косити і пішов «коляндар» почитати, як бачили-сьмо. Маса ж, залишилась сама з сестрами, Орісю заставила начиння мити, а сама справлялась коло дійва. І вже всюди вправилась, тільки ще оставалось бур'яну насікти для годованців. А вже з полудня звернуло, і сонце саме припікало.

В цю саму пору о. Гервасій тяг з двора — смутний та невеселий: борода йому аж кісткою на груди сперлась, так голову повісив; руки за спину заложив і волік патерицею за собою — не підпирився. Тепер в тій стороні причет в підрясниках ходить і з бородами, то панотці мусять ходити в рясі; а давнішими часами причет був стрижений та голений, і зодягались хто як міг; хто в сіртуку ходив, хто в свитині, а хто й добрий мав жупан або бекешу; то панотці ходили без ряс: і по підряснику знати було, хто йде. І о. Гервасій хоч без ряс йшов, та всі його пізнавали, хоч би й чужесторонні: борода, коси та доземна одежина вже свідчили, що не проста людина йде, а батюшка. І хто їде, кожен шапку зніме, «помай-бі» скаже; хто йде, під благословенство підійде. О. Гервасій кожному було привітне слово скаже, нікого мовчки не пройде; а на цей раз і землі під собою не бачив, не то на подорожніх ще придивлявся б. То всі зараз і пізнали, що то мала туга в його душу завітала.

— Бач, кажуть, чогось зажурились наші батюшка. Я підійшов поблагословитись. «Га?» — кажуть. А я: «Благословіть, — кажу, — отче чесний!» — «Боже благослови!» І більше ні слова. Адже цього не бувало?

— Таже ніт.

— Мабуть, велика туга!

— І я скажу.

Справді, на душі в о. Гервасія як в казані клеко-тіло; думка думку випереджала, а більш того, що жадної не було, тільки за серце стиснуло. Так притяг він аж додому. Текля бігала по подвір'ї, вгледіла і покачалась до його, кричучи: «Татко! тат-ко!» Погладив її панотець по головці, та, мабуть, не по-батьківськи, бо хоч мале було, а зразу спізнало, що він невеселий, і стало, приставило палець до губи, наче думає-роздумує; як зразу і кинулось по подвір'ї: метелик надлетів. Тим часом о. Гервасій вже й поріг переступив. В сінях Маса заходилась коло бур'яну. Зглянув він на дочку, зітхнув і питає:

— А мати в полі?

— В полі,— відказала вона.— Може, будете що їсти? Єсть плечінди¹.

— Ет! — озвався о. Гервасій,— дай мені чистий покій! — махнув рукою і пішов у покої.

Не вспіла Маса раз-два сікачем вдарити, як батько гука:

— Масю! Масю!

— Зараз, татку! — озвалась вона; обтріпалась і побігла до хати.

Тато сидів коло вікна на тапчані², тільки в шматті, розхристаний, аж груднину видно, і краплями піт тече по виду.

— Возьми, дочко, подушку та піськай мене,— заговорив.

— Нема часу, татку, я кропиву січу,— відказала дочка.

— Ти б не бралась не за своє діло,— заговорив він наче не своїми губами,— хіба ти мужичка, чи що, щоб коло свиней ходити? Ти пошанувала б свої руки! Та по сонці мені не вганяй! Ти...— та й не докінчив: чудно йому стало, що Маса дивилась на його на все око і начеб аж плечима здвигнула, що ніколи цього не було, а тепер балака, наче не до ладу,— наче не те з губи вирвалось, що хотів сказати.

— Чого-сь так очі вивалила? — гукнув тато.— Бери подушку та ськай!

Пішла Маса в валькир, як там кажуть, винесла подушку, гребінець: сама тільки в цицовій спідниці та в сорочці, і разок перл на шиї.

— Чого ходиш, як циганка? Чому не приберешся? — почав панотець, поклавши голову на подушку.

— Хіба хто прийде? — заговорила Маса, перебираючи йому в голові, а за пальцями аж волосся крається.

— Дурна ти! — озвався панотець.— А руки які! як у мужички,— додав далі, поклавши голову на подушку, і каже:— Гляди ж, щоб ходила мені вдягнена, і

¹ Такі пироги. Бувають з сиром, з кабаком, а як весною то з луком (дикий часник) і тоді звуться мандзарі. (Прим. А. Свидницького).

² Софа (Прим. А. Свидницького).

рук пильнуй, щоб білі мені були! Я останню хвостину збуду, аби й ти на людських дітей походила. Ох! — застогнав.

Не відповівши, Маса почала ськати і думала собі, ськаючи: «Що це сталося татові? Чи не слабі вони?» Та старий нагадав біле личко та вбрання, то піддав дівчині матеріалу і на скільки суток думати. От і пішла вона роздумувати, як то ходитиме чепурно-чепурно! А кругом робота аж горить, бо вона має час доглянути. Орісі тоді їй не треба — все наймичка поробить. Прийде мати з поля, всюди справно: понагодовано, понаповано, начиння перемите, і миски в миснику, ложки в горшку за комином, горшки на полиці, а що не змістилось — на тину по кілках проти сонця висе. Подивилась мати: «Гарно, доню,— каже,— будеш попадею». І в перший ярмарок набрала їй у найбагатшого крамаря найкращого краму. «На, доню,— каже,— ти заробила».

От настане Маковей. Вона вбереться і піде до церкви, як зоря ясна; а там з людьми піде, де будуть вінки святити,— біла-біла! І лице біле, і руки білі! Всі дивитимуться і не надивляться на її вроду: «Яка ж наша попівна хороша!» — скажуть. А дівчата аж уздихатимуть, що самі не такі. За цим в дівочу голову почали й старости навертатись,— і двері від них не зачиняються; та все богослови! та все багаті та хороші! А вона перебирає: той поганий — рудий, той погано зветься — який-небудь Чупрійдас, або Череванський, або Тирири! той загострений, як швайка; той круглий, як качан. Аж тоді віддалася, як знайшовся такий гарний, такий гарний, як вона буде,— аж Росоліншанки пальчики облизуватимуть. І от не за богослова вийшла, а за академісту, що зразу протопопом буде, а вона протопопшою. «А хоч би й за богослова,— думає собі,— то що? Він гарний, гарний та багатий такий! Як їхав, то коні аж землю рвуть копитами, а від коліс аж земля гуде!»

Так думаючи та передумуючи, і ськати не ськала, а тільки перебирала пальцями, та дарма: панотець давно пух і хріп, аж вікна дренчали. Як от забаглося дівчині подивитись на свою вроду: чи справді вона

така хороша, як думалось нишком, що аж всі зглядалися, — чи є хоч крихітка тієї краси, що придумала собі?.. Тихесенько підняла подушку, щоб батька не збудити, встала, і глянула в дзеркало, і побачила, що собою була чорнобрива, повновида, коса густа, світліша від брови, губи складні, живо-червоні, і лиця аж горять. «Нічого, — думає собі дівчина, — я таки непогана, тільки загоріла-загоріла!» І притьмом побігла до скрині: прийшло їй в голову подивитись на себе ще в убранні. Недовго треба було чепуритись, бо не знала ні тих мод, нічого. Надягла нову спідницю, та хусткою застелилась, і стала перед дзеркалом, подивилась.

— Постій, — каже, — ще причешусь.

Дістала самоділкової помади з-за шафи, розчесалась і заплелась в кўлку¹ (wałkocz) — та й знов до дзеркала: взялась в боки, постояла, обернулась, подивилась та й назад обернулась і стала ощупуватись, та аж сплюнула:

— Чого я, — каже, — така молоденька! Та й рум'яню мало?

І ну щипать лиця. Нащипала донехочу і сіла, моститься: як то їй сісти, щоб ширше було, яку міну прийняти, щоб краще було? А на лицях аж синці знати, наче моравиця повиступала.

Якби за годинку перед цим Мася побачила, що хто робе такі штуки, сама посміялася б; а тепер ось як! Нагадав, кажуть, козі смерть... Лиця горять, зате гарно їй здається, зате хороше! Щоб панотець не кашлянув, обертаючись на другий бік, бо один вже зболів, то Мася ще сиділа б та пишалась; а так опам'яталась і втекла в сні. Соромно небозі стало себе самої. Зачиняючи двері, знічев'я глянула на руки.

— А руки, руки! — каже. — Шерсткі та чорні! — І здумала полоскатись. «Возьму, — дума, — висівок та витру добре, — так витру, щоб аж злізла ця товста шкура. Тоді білі будуть і хороші. Фе! які тепер погані! наче в молотника!» Так думаючи, рушила

¹ В косу.

в пекарню висівок шукати; та, йдучи, спіткнулась на корито і аж в долоні плеснула: — Лишенько моє! — каже, — а кабани, певно, аж ревуть в сажі! — Та хутчій за сікач. Де те й панство ділось і те бажання білих рук! Січе дівчина, а коси розмотались і мушки¹ лізуть в очі; поправила і знов січе, а волосся знов розкудовчилось... — А бодай того панування ніхто не знав! — каже. — Доїли ж ви мені до живих печінок! — цебто на коси сварились. — Не буду більше так заплітатись: хай йому цур! і все лихе! Тільки й роботи, що поправляйся.

Надвечір прийшла мати з поля і не нахвалиться — сама трудяща була, дбайлива, то й любила, хто робить добре.

Почув панотець голос жінки, прокинувся, позіхнув: «Ам-ам!» — та й сів; поводив очима, чи нема води рот виполоскати, і гукнув:

— Масю!

— Зараз, татку! — озвалась вона.

— Води мені дай!

Як вродилась дівчина з кухлем в руках. Став панотець пити, а Мася й каже:

— Вам треба було мамуні? Вже прийшли.

Набравши води повен рот, панотець не міг поспитать словом і тільки міною показав, що питається, і загув крізь ніс. Далі встав на ноги, розхристаний, нечесаний, тільки в шматті, й пішов надвір. Мася пішла в пекарню. На порозі зострів він паніматку, що горщик несла.

— Гм! Гм! — загув, показуючи рукою, що ніби зійди набік. Посторонилась паніматка, а він чвиркнув водою через поріг, застогнав і питає:

— Чи не маєш, серце, що смашненького з'їсти?

— Та чого ж тобі?

— Так чого смашненького, — відказав, чухаючись одною рукою, а другою державсь за одвірок. Через годину панотець затирав сметану з свіжим сиром, випивши чарку оковитої. Таки добре підопхавши кишку, він згадав і паніматку та й гука:

¹ Начоси. (Прим. А. Свидницького).

— Попаде, попаде!

— Та чого там? — озвалась вона.

— Іди, серце, їсти!

— Їж, їж! — каже попадає.

На тім і скінчилось.

Вклав панотець півбуханця хліба та мисчину сметани з сиром; надяг підрясник і потяг за ворота, зоставивши мухам долизувати в посудині.

Вже паніматка і з робітником вправились, і все, а панотця ще не було зо двора.

Ми себе забули і своєї мови цураємось, а ляхи, — хоч які-то вони на Поділля: ні нашим, ні вашим, — не цураються своїх звичаїв, не соромляться, що вони ляхи, а не хто другий. Та ще мало: вони думають, що наша правобіцька сторона — то Польща, і так діла повели, що лядщина там зовсім взяла верх. Якби в нас наука друга! — а так і не диво, бо сліпому що? — скажи, бо рів! Він і скочить, та в дуб головою... Хіба старі панотці свого не цураються, та й на них добрі сильця понаставляли, ще не так на самих, як на їх дітей.

О. Гервасій вчивсь по псалтирі і вийшов панотцем простим, людяним, почувався українцем і держався старосвітчини; та не знав більше світа, що в вікні. Росолінський, загнуждавши його, і сам того не тямлючи, почав огульну роботу: то на це, то на те подивляться в розмові; то на світ, то на світові потреби цьогочасні, і більше, й більше; звели й на дітей.

— А що, księżu¹, — почав пан, — чи ви учите своїх дочок! Я не знаю.

— Аякже! вчу: старша вже по книжці молиться, корови доїть, а їсти як зваре, то не від'їсишся!..

— Ха-ха-ха! — почав пан. — То панна Марґа корови доїть, їсти варить? Ха-ха-ха! То це в вас наука? Та це тільки мужичкам пристало; а ваша дочка — панянка, — як-таки можна!

Як на шпильки посадив бідного панотця; зчервонів неборак і каже:

¹ Ксьондзе (польськ.).

— А доїть моя дочка корови, і вівці навіть доїть, і їсти варить. Ге! — додав: — Ви не знаєте, мосціпане, що моя дочка права рука в попаді! Навіть і за мене інде справиться. Як стане роя збирати, то наче зуби з'їла в пасіці... Добра дитина!..

— Ха-ха-ха! — ізнов засміявся пан, — рої збирає!.. хіба в вас пасічника нема!

— Та нема ж!

— Чому ж було не сказати? — заговорила панія.

— Та я й згадував колись, тільки не для того, щоб просить, — говоре панотець і, як заєць між хортами, так позирає на субесідників, немов питає очима: «Хіба це що?...» — немов каже: «Така й моя мати була, така й теща, така й жінка, така й дочка вдалася. І баба, прабаба така ж була, то чого ж тут?» А серце йому так і тьохка, наче яке лихо вішує. О. Гервасій нічого так не боявся, як божої кари за недолю дітей, і неба їм прихилив би, та був тяжко лінивий, то все відкладав та й відкладав.

— Я думаю, — почав далі пан, — що ваша дочка й по-польськи не вміє?

— Та ніт, — каже панотець.

— Це мені не диво, — заговорив пан, — ви ніде не буваєте, нічого не бачите, що в світі діється, як і діди ваші; то й дочку свою провадите, як вони своїх. Тепер не той світ настав: тепер як по-польськи не вмієш, то куди? Ні на торг, ні в гості. Ось подивіться! — І почав вилічувати попа за попом, що дітей по-віддавали в науку до ляхок та до ляхів і дома балакають все лише по-польськи. — То чого ж ви ждете? — додав. — Хочете, щоб ваші дочки й посивіли в дівоцтві? Кого ж бог каратиме за їх недолю?

Спроквола добираючись, заплутав панотця, як павук муху.

— Спасибі вам, — заговорив він, а сам як не плаче, — спасибі вам за добре слово! — і поклонився. — Дасть бог осінь, безпремінно відвезу вже Масю, а ті ще подождуть.

— Здайтесь, księze, на мене. Я вас люблю, шаную; то з хіття возьмусь відшукать добру учительку. Для ваших дітей і я не менше за вас щастя бажаю. Ага!

може, ви чували про паню Печержинську? — заговорив далі, мовби здогадавшись.

— Що в Тернівці?

— Еге ж.

— Та чув, тільки...

— Дотепна учителька, — перебив пан, — вмілая, і особа заспа¹. Я сам її знаю. І компанію там панна М'арія матиме, бо дітвори в пані Печержинської чимало в науці, — сказано, дотепна учителька! А я, księżuniu, там сам буду на спаса на ярмарку. (на спаса в Тернівці роковий ярмарок стає) і переговорю, щоб недорого з вас взяла.

І знов подякував панотець за добродійність і пішов додому, твердо вірючи, що всі предки його були хамство, дурні; не знали добра і не варті доброго слова, — що попівна як не вміє по-ляськи, то не варт і того, щоб на ню сонце світило. І тяжко йому було, що дав дочці вирости до чотирнадцятого года, а не навчив і слова сказати по-людськи; і молився: «Господи! прости моему невідінню!» Отож і сумував так, додому йдучи, а на вечір ізнов потяг до двору на пораду.

Ніхто не бачив, як о. Гервасій вже на цей раз вертався з двору — чи смутний, чи веселий; а за ним два дворяки йшли: один ніс кошик з гоїрками, диню і кавун, а другий — пляшку вина і дві рому доброго. В руці у панотця ще був квіток на три сажні дров. Квіток треба показати лісничому, де є, а де нема лісничого, то лісному отаману. В квітку пишеться, скільки хур дозволено вивезти, і кожна назначена оником — «о»: скільки хур вивіз, стільки онів проколе отаман. Поставивши отаманові око горілки, а козакам друге, можна вивезти втрое і вчетверо більше. Квіток до ліса — великий подарок для попа, де все під панамі, що як не купиш, то й кілка ні з чого затесати. І рад був о. Гервасій, що пан так роздобрухавсь, і йшов, вилічуючи, скільки треба дати козакам, щоб вивезти ліса на клуню. Ще тепер, від літ десяти назад, панотці повинні мати хату з громади, а тоді все своє, — а де його взяти?

¹ Достойна, поважна (польськ.).

Дав панотець по чарці горілки дворякам, і відправив, та й став гукати:

— Діти! попаде!.. новина! а йдіть-но сюди!

— Яка там новина? — озвалась попада. — Діти вже сплять.

— Кавун, диня, гоірки! — почав панотець.

— Дайте мені кавуна, дині, гоірків! — почала Текля, прокинувшись.

— Нехай уже взавтра! — озвалась паніматка.

— Взавтра! — сказала Текля і знов заснула.

II

Все йшло як треба; по косовиці жнива наставали, як і щороку. Хазяї не нарадуються, що бог благословив їх працю; та що ця радість, порівнявши до того, як радуються духовні школярі перед цим часом! У них аж приповідь склалась: «Настане май, в оп'юки (м'яч) грай; настане юнь, на ігри плюнь; настане юль, книжки стуль та додому сусуль!» Та як їм і не радуватися? Завезуть дитину хоч не в далекий край, а все в чужу сторону, і покинуть на божу волю в руках учителів-мордуванців. Сохне, в'яне дитина, всі мізки йому висушать; то як настане та благословенна пора, той розпуск, — так що рай! тут рай! чистий рай, правдивий; само царство небесне не дасть такого блаженства! А ще для дитяти, що зроду не бувало дальше свого сінокоса або хутора, як ще єсть.

Скавав Антосьо на Кирика й Улити, та як іще скавав! І другі скакали, йдучи з класу після публічного екзамену.

— Чуєш, Робусинський!

— Га? — озавсь той.

— А підеш проти підводи?

— А ти?

— Як ти підеш, то й я.

— А я піду, як і ти підеш.

— Добре!

— То приходь же!

Так розмовляв Антосьо з своїм земляком, йдучи один від другого на сажень десять. І пустились бігти

в долину, лиш поли мають та чоботи лопотять. І вся школа бігла. Не один і книжки порозсипав. Та куди тут до книжки! Хай її миші їдять!

Це діялось у Крутих. Круті — місто на Поділлі в Балтійському повіті; стоїть воно на двох горах і має дві церкви. Лівобіцька і правобіцька Україна — то все один край, одні люди і одна лиха доля; та хто не був по цей бік Дніпра, жадної тьми не має про цюгобіцьку Україну; хто не був по той бік, не знав України тогобіцької. От хоч би й міста! Лівобіцькі міста для правобічан здаються селами, не більше, бо тамтешні ось які — подивимось на Круті.

Круті мають в собі дві парафії — міську і другу, де нема жодного жида. Як їхать від Кодими¹, то в'їжджаєш в міську парафію. Довгенько треба сотатись проміж хати й хатки, нім доберешся до «міста». «Місто» — то саме чоло містечка по самій середині чотиригранний пляц, де ярмарок стає, кожна сторона цього пляцу впирається в ряд самих луччих домів — все жидівських. Нема в цих рядах жодної хрещеної душі, хіба жидівська наймишка або хто ночує. Тут мало не кожен дім з заїздом, а постояльних дворів там і зазору нема, бо що заїзд, то й постояльний двір, а з заїздом, мовляв, мало не кожен дім. Кожен ряд домів там зветься перія, — це поздовжня перія, то поперечна. Це саме чоло міста: тут найбагатші купці, тут крамниці, і все... Серед пляцу колода стоїть. За головними періями, чим далі від міста, — дімки все дрібніші, жида все бідніші, все більше неохайності.

Як іти та іти, то кинеться в очі, що вийдеш на пусте місто, де ні однісінької хати; а там ізнов починаються забудинки, і всі на другий штиль: де двірок стоїть, де просто як сільська хата.

Це вже пішли хрещені люди. Так всюди; і ніде нема того, як в правобіцькій Україні, що живуть мішма, — що й не пізнаєш, де жидівська хата, а де не жидівська. За містом де-небудь особний пляц, де

¹ Місто на Шпаковім тракту і на річці Кодимі. (Прим. А. Свидницького).

також стають ярмаркові — уже з кіньми та з товаром. Цей пляц зветься торговиця і ділиться на кінську торговицю і на волову торговицю. Кому що завгодно купити, так і знає, куди вдаритись, де чого шукати. То таке місто Круті. Поза містом живуть хрещені люди, — і місто наче в загорожі. На захід сонця поза місто йде поперечний яр; і яром вода слезить. Цей яр сходиться з поздовжнім, що ділить Круті на дві половини — міську і не міську. Ті кутки, що за містом та за ярами, звуть: ця магалà, та магалà — нібито: ця сторона, та сторона, — де хто живе, ту сторону і зве: ця магалà.

Класи біля міста стоять на косогорі, — як вийти за ворота від класів, то на ту магалу повертають в ліву руку і в долину. Сюди-но і бігла школа ото, мовляв, я.

Славна церква на тій магалі! Будував її князь Абомелік і не жалувал грошей. І в хорошім місці поставив: обібрав круту гору, що до Балти по їй дорога лежить; вирізали пляц на цвинтар і вигнали храм божий на диво дивнеє на весь край. Церква крижова¹ б то зветься, а замість притворів — піддашки на товстих мурованих стовпах. Що вже повироблювано горорізбою, то ніщо й казати! Долівка камінням вложена, плитами — і до даху так високо від землі, що торкну чоботом, то так і піде якийсь голос — не луна, а задзвенить — тр-р-р! З трьох сторон такі піддашки. На кожному хрест, білою бляхою обкований, а самий дах червоний. Посередині, де вони сходяться хрестом, баня виведена зкругла-гранчаста, одна гранка більша, а друга менша, і на кожній більшій гранці вікно, а на меншій, замість вікна, маняк з чорного мармуру, кажуть, проміж вікнами по чотири стовпи, а над тими стовпами сама баня виведена; та ще не остання: на великій бані шия, тож з вікнами, вже з білої бляхи — маняки, і тож з стовпами, на шиї — голова, там маленький перехват, і зверху яблуко, а на ньому хрест стоїть. Тут дах критий білою бляхою, і як сонечко сяє, то він так і миготить, наче сріблом сипле. Гранки тепер помальовані що в сіре, що в зе-

¹ Тобто побудована в формі хреста.

лене — хоч по-китайськи, проте якось до смаку; а тоді були тільки в сіре помальовані. Любо оком глянуть на цю церкву! Здаєки здається, що вона на воздусі стоїть — так вище хатів; і будівля якесь легесеньке. Незважаючи на те, що церква — чимала махия, а здається легка така, аж вгору зноситься, мовби летіти хоче і тільки жде, нім помоляться добрі люди, а там і вознесеться. І всередині церква хороша, багата; і мальовання дороге — святі наче живі стоять, а над головою, над крилатим ліхтарем дух святій — і не так що, як проміння там-то вдатне змальовано! От як після дощу, коли хмара за гору засувається і сонечко от-от має вигріти, то по небі якраз таким промінням стріля, як тут круг духа святого намальовано.

А золота в церкві — аж капає. Може, тепер і не так: я ще малюком сюди заглядав!.. Минулося. А дивлячись на те золото, я думав молодим розумом: як це золото наче тече, капає, так капає кровавий піт з тих людей, що на його панщину робили!.. І дякував богів, що людські кроваві хоч на його хвалу пішли, а не жидам-рандарям на цицили.

Дзвіниця коло тієї ж церкви ще дивніша: стоїть підмурок вище коліна зкругла-гранчастий; на підмурку по краях — саме де гранки сходяться — пообабіч вишиною сажень в три; на тих стовпах мурований піддашок, як червоний поясок: на піддашку забудівля з дірами замість вікон. Тут дзвони висять. Поверх дзвонів баня, там шия, піддашок, швайка, яблуко, і на яблуці хрест. Стоїть собі дзвіниченька, і хрест на ній наче пишається; наче йому величніше стояти на такім пишнім забудівлі.

В цій церкві колись-то був за дядя Волоський, любив бога хвалити, та любив і в горло лити. Так і вмер наліганий. Зосталась жінка; з того й жила, що школярів держала. Мала вона хату під горою, під якою й церква стояла. Тут-то жив наш Антося Любораченко, а просто писався Люборацький Антоній.

Подивимось на ту хатину, де він бідував.

Наче навмисне проти такої махини, як церква, ступнів тридцять в долину, — наче купа гною. «Мабуть, не одну обору вичистили, — подумаєш, глянувши з гори. — Та нащо це оринням¹ його обклали?» Аж дивишся — і курить, і комин² стирчить. Ге! так це хата! Так і єсть — хата, коли хатою можна звати бурдй³, що тільки дах над землею; навіть вікон не видно. Тут жила Волоська. Як знадвору, так і всередині хата була однаковінька: так нечепурно, неохайно.

Та не церемоньтесь, панове! Зайдімо в бурдй; подивимось, як воно тут в школярській стації. Тільки згинайтесь, бо будував цю хату низького зросту чоловік, і двері міряв по собі, то аби-сьмо гудза не набили. От заскрипіли поламані двері, загуркотали; перед нами наче гусятник який, — то сіни. Ступнів на два від сінешнього порога — ні, не так! Бачите — наче лежанка стоїть? А серед її вмурований казан — бачите? І челюсті бачите, що наче в лежанці топиться? Коли це бачите, то гляньте ж ще вгору. Бачите, що ця — наче лежанка — вимурована під комином? Оце — котуна, щоб есте знали! Наохрест коло казана — діри, щоб дим проходив та полум'я, як топиться. В тім казані, якби по добрім хазяйстві, гріли б окропи, як шмаття золять, а тут варять куліш школярам. Та ходімо далі. Коло самісінької котуни, з глухого боку, двері до хати, нема ні клямки, ні кілка, тільки ремінець висе. Тягнімо ж за той ремінець, чи не відчиняться, бо ні за що взяться. Ай-ай-а! що це за диво? Щось довге, наче шура⁴, — та таке довге що з сіней і кінця не видно. Може, подумаєте, що в нас очі погані? Ніт! очі в нас куди добрі, та ми стоїмо в сінях і голова наша над дверми, то й бачимо тільки до півхати згори та вниз клином.

Нічого робить! треба зігнутись, коли хочете ввійти в хату. Ступнів зо три від порога стовп стоїть — сволок підпірає; коло самісінького порога — мисник, а

¹ Така загорожа. (Прим. А. Свидницького).

² Димар. (Прим. А. Свидницького).

³ Землянка. (Прим. А. Свидницького).

⁴ Навіс, повітка.

по другий бік — піч. Ходім далі. Як минемо стовп, то наче в лазареті, кругом стоять кровати — аж шість. Все поперевертано, поперекидано, книжок — купами по всій хаті, а з них коли одна знайдеться з палітурками, то ще хвалити бога. На столі лепу, хоч ріпую сій. Долівка вимазана жовтою глиною, а стіни білою, і підведено чорним. На глухій стіні килим висе, і на килимі колодка з-на п'ядь довжини, і на ній написано: «Nota». Ноту чіпляють тому, хто забалака понаськи — хто «мужичить». Її доти треба носити, доки не спіймаєш другого в такій же провині. Кожного, хто «мужичив», записують в журнал і за кару назначають вивчити скількадесять латинських слів під ряд — до трьох раз, а там уже б'ють. Від ноти висе мотузок, як нашільник. Тут під стіною і кровать старшого. На дверях написано по первій значці кожного дня в неділі по ряду Н, П, В, С, Ч, П, С; і над кожною написано число дня — останнє число п'ятнадцяте липня. Ці значки, опріч того, ще й так толкують: (Н) не пий, (П) попе, (В) вина, (С) сиди, (Ч) читай (П) письмо (С) святе.

В хаті ні духу живого! хазяйка пішла до смотрителя просить, щоб школярам білетів не давав, бо не сповна їй заплачено; а школярі ще не поприходили. Як чути топін, наче лошата біжать, далі крик, сміх, зойк. Це дітвора йде. Всамперед ввійшов у хату Люборацький, лап за шапку жменею, і жбурнув на кровать, та й тиць на стіл. Вбігає другий. Цей поскакав по кроватях. За ним третій, четвертий — одинадцятий, дванадцятий. І закипіло, як в казані. Старшого не було — тринадцятого. «Де ж вони сплять?» — подумаєте. А на тих шести кроватях — по два або й по три вкупі, тільки старший сам. Щоб не було тісно, то вони головами лягають одні до образів, а другі до порога і вночі один другому очі підбивають. Це невидовижу. І стає розуму в батьків сажать дітей по стільки в одну хату! Стало б його на те, щоб не губить своєї дитини; та чолом муру не проб'єш: не своя воля тут грає, а смотрительська. Як Люборацька приїхала з Антосьом, то, як всі, взяла пару калачів хліба, — а в тій стороні калачі печуть, що в

решето не зміститься, — здорові, пляшку вина взяла і три карбованці грішми та й повела сина являться. Ідучи поперед класи, здибала жінку, таку здорову з себе, що куди! червону, дукачів та намиста на їй — аж шию гне.

— А що ви, їмосць, сина привезли? — питає вона.

— Еге ж! оце веду являться. Чи смотритель дома?

— Дома, та сердитий.

— Боже, твоя воля! А дуже сердитий? — пита паніматка.

— Як вогонь, — озвалась молодиця.

— Господи-господи! Таже не з'їсть.

— А стацію вже маєте? — запитала та молодиця.

— Ні ще.

— До мене, їмосць: в мене людських дітей таки гурточок, мене знають. Не будете нарікати. Питайтесь до Волоської.

— Та коли б мені як до смотрителя перше, — відказала паніматка.

— Це вже, дасть бог, відбудете як-небудь, — відказала Волоська і додала: — Приїжджайте, їмосць! Не знайдете лучче, як у мене. А славний ваш синок. А чи несете що смотрителю?

— Та що бог дав.

— То не лякайтесь — зм'якне.

З тим і розійшлися.

«Слава богу, — подумала Люборацька, — що найшлась така людина! хоч духу піддала». І пішла своєю дорогою.

Ідучи в місто від Кодими тощо з полудня, як вже доїжджати до жидівських домів, по праву руку стоїть церква міська, а по ліву, далеко від дороги, вниз за пустим городом — двір, чолом проти гори, з рундуком, і перед двором великий пляц, штахетами обгороджений.

Проти воріт навпоперек якийсь забудинок — тож мурований — не мазаний був, то й видно, що з білого каменю. Це станя, маштарня, дроварня і комора під одним дахом, а той двірок — класи. Князь дав. Класи стоять по праву руку, як іти від воріт, і по дорозі

по тім же боці на стовпі розбитий дзвінок висе. Все це була новина для Люборацької, що тягла через подвір'я перший раз сама не своя, наче зварена. Та де ж смотритель живе? Кого поспитати? Наче бог послав якогось панотця — тож з сином.

— За мною, — каже, — я вже бував тут.

Знов подякувала Люборацька богу й пішла. Минають класи, повернули в праву руку за класи, а там ще обернулись в праву руку і стали спускатись ступанкою наче в льох. Кожен ступень озивався внизу, озивався і в душі нашої паніматки:

«Як до його приступити?» — питала вона сама себе. І здалась на божу волю; що, дума, робитиме цей панотець, те й я робитиму. А що вже син того панотця, то йшов білий як глина. Не втекло цее від острого маминого ока: «Бідні діти, — думає вона, — не дарма мої татунь покійні кажуть, було, що будуть не ученики, а мученики; не учителі, а мучителі».

Ступанка не довга була, сходців шість, а там вправо ще ступанка в сінці — на два сходці. Ступнів зо два зробивши сінцями, на ліву руку двері. Скільки тут молилось, уздыхало! Скільки плакало, ридало! Нема того, щоб перелічив. Топтався і я тут... Здається, з меншим страхом ставали люди перед суд інквізиції, як отут. Душа було завмре, зовсім завмре, як муха восени. І землі під собою не чуєш, і світа перед собою не бачиш; тільки в вухах шумить та серце б'є-собою не бачиш; тільки в вухах шумить та серце б'ється як рибка на гачку. Вертаєшся було, то наче здаду чорт доганяє, так помикаєш. Аж тоді трохи ві-дйде на серці, як за ворота вийдеш та оглянешся, що нема нікого за тобою.

В цих сінцях панотець вийняв гребінь із кишені, розчесався, обітер чоботи полою, розчесав сина і взявся рукою за клямку.

— Чи ви вже готові? — пита Люборацької.

— Пождіть! Чи не забула-м чого, — відказала вона.

І стали вдвоє, позадумувались. Діти стояли, як повкопувані; ще Антося не так, а що той, то як стовп — щоб поворухнувся!

— А що, ходімо? — заговорив далі панотець.

— То й ходім, — відказала Люборацька.

Пригладив той коси, бороду, вуса; глянув на свій вузлик, що ніс смотрителеві, глянув в руку на гроші. Люборацька те ж зробила, і двері, тихо відчинившись, ще більш страху завдали. Чого б, бачся? Та вже хто його зна — чого, а чогось страшно, що й не сказати.

Довго стояли родителі, нім вийшов «его высокоблагородие», і кашляли, і відкашлювались, — все коло порога; гомін чути, а самого нема й нема. Як ось відчинились двері з другої кімнати і вийшов смотритель — стрижений, голяний; ніс йому карлючкою, а очі світяться, як в кота, здається, от і кинеться, як кіт на мишу. Вийшов і став. Поклонились панотець і паніматка.

— Здравствуйте! — заговорив він пишно, дивлячись, як панотець і паніматка на столі вив'язували калачі і вино; далі панотець підійшов до його:

— Мое вам нижайшее почтение! — каже. І взяли за руки. Тут і зчезло те, що в панотця в жмені. Те ж зробила і Люборацька.

— Ваш сын первый раз? — пита Люборацької смотритель.

— Так есть, ваше высокоблагородіє, — відказала вона.

— А умеет он читать?

— Каже мій піп, що вміє, а я неписьменна. В церкві читав, сама чула-м.

— Ану, мальчик, прочитай нам что-нибудь, — заговорив смотритель до Антосі і взяв книжку з стола. — Вот это, — каже.

Куди як оторопів Антосьо!

«Господи! — в душі молилась паніматка. — Допоможи ж йому!»

Та книжка була псалтир гражданського друку. Антосьо вмів лиш по-церковному, і то читав на насъке, а не на московське, то й почав:

— Блажен муж, ко-то-рий не хо-диш по пуши...

— Того стоило б попушить, хто тебе учил читать! — гукнув смотритель. — А кто он таков? Кто учил тебя читать? — запитав далі.

— Га? — озвався Антосьо.

— Питають, дурнику, хто тебе вчив читать, — підхопила мати. — Кажи: татко.

— Татко, — за мамою сказав Антосьо.

— Мій старий сам його вчив, — додала Люборацька.

— А сам-то он где учился?

— Ми люди старосвітські. В школах мій старий не бував, — так, коло дому навчився.

— Так и видно, — заговорив смотритель, — не так бы дите читало. Его бы стоило попушить, чтобы не брался, коли не способен. А где вы остановились?

— Ще ніде, — каже Люборацька.

— Ну, так ступайте к Волоской.

Весь оцей час панотець стояв коло порога із сином.

— А вы где? — пита смотритель.

— У Волоской думаю, — озвався панотець, — если будет ваша милость позволить.

— Хорошо! — І пішов собі назад, звідкіль вийшов, а ці й собі пішли.

— Що то за Волоська? — спитала Люборацька панотця, як уже вийшли з того підземелля.

— Та то вдова, дячиха.

— Тут якась вже вербувала мене до себе і сказала, щоб до Волоської питатись; чи не вона це буде?

— Та сама, — підхопив попович, — другої Волоської нема.

— Як там у єї — добре стояти?

— Ні, — каже попович, — я вже рік там, а нічого доброго нема.

Чого ж так смотритель за нею? — пита паніматка.

— Платить, — каже панотець.

— Та ще й доносе, — додав його син, — іноді ще й підбреше. То смотритель і любе її.

— Он як!.. А чому ж в другім місці собі стації не знайти?

— Опісля злитиметься смотритель, — заговорив попович, — і буде за що чи ні, так і б'є.

— Хай йому цур! — озвалась паніматка.

— І я кажу, — каже панотець. — Лучче нехай вже дитина так перемучиться, а додому приїде, то відживиться, а нім мають ні за що здоровля відняти.

«Добре мої покійні татуньо говорили,— подумала Люборацька,— що то будуть не ученики, а мученики; не учителі, а мучителі». Далі заговорила:

— Согрішили ми перед богом, прогнівили його милосердного! Недарма стоїть написано: «Нашлю на вас мучителів, грабителів, розорителів і вкорочу вам, як будете злі». Не одному дитяті за наші гріхи тут віка вкоротять,— додала сумно.

— А що не одного таланту позбавлять, то й бог забув,— додав панотець.

Так, то інакше, а все на один лад кметуючи, дійшли вони аж до Волоської; покинули дітей своїх і поїхали, розпивши могорич. Що-то вже плачу було, як мати виїжджала, а виїжджаючи наказувала: «Учись, синку, а то будеш битий». Антосьо не бував далш Тернівки — і то з матір'ю; а тепер остався за дев'ять миль! і гірко плакав та щиро. Та плач, хоч і цілий океан-море наплач, а лиха не обійдеш, ні об'їдеш. І мати сплала і поїхала, поцілувавши сина в голову.

III

Від жнив аж до різдва бідував Антосьо у Крутих, і страху не раз набрався, аж крізь сон жахався, і голодом не раз намлівся, і всякої нужди натерпівся, і чого не було? Як приїхав додому, то сестри зустріли його на подвір'ї, ввели в хату; а там батько збирався з молитвою йти і вже стояв зовсім готовий.

— Здоров! здоров,— каже старий, як Антосьо підійшов привітатись. Та, привітавшись, і став неборак під грубою. А батько підійшов до його, погладив по голові і каже:

— Змерз, га?

Антосьо нічого не відказав і навіть не подивився на батька.

— Та подивись-бо на мене! — каже тато і взяв його рукою під бороду та й підняв голову. Та голова підвелась, а очі в землю дивились або по боках.

— То й не подивись на батька? — каже панотець. — Не возьму ж я тебе з дзвінком, як з крпидом піду! Возьму паламарчука.

Антосьо й глянув, та зараз же спустив очі додолу. О. Гервасій відступився: «Нема часу,— каже,— треба з молитвою йти.— І до жінки: — Та який мізерний став!»

— Або ж там не вимучать? — озвалась паніматка. — Не доїсть, не доспить... Недаремне мої татуньо покійні, було, кажуть, що то будуть не ученики, а мученики.

Нічого не відказав панотець: взяв патрахіль з хрестом і требником, взяв патерицю і пішов з хати, в сінях гукнув на міхоношу і потяг за ворота. Тоді тільки паніматка завважила, що тут і дочки стоять, та й гукнула:

— Ви чого стоїте, як свічки? І ти, корово, стала? — цебто до Масі. — Гайда мені пшеницю вибирати!

В тій стороні кутю варять пшенишну, а не ячмінну, як в гетьманщині; ще й не сяке-таке зерно беруть, а вибирають щонайкраще. Вже за скільки день сидять над решетом, в кого баба є, а в кого дітвора. І паніматка погнала своїх до длубання. Антосьо не пішов за гуртом, а потяг на двір та поліз по стродах шукати чого на санки. До вечора ще й насковзався. Там все гори.

Всі такі панотці, як о. Гервасій, росли, мовляв, в громаді, і хоч вийде на попа, а серце йому все-таки лежить до гурту. І вже хоч старий, а не цурається давніх компаністів: то іграшки спогада, то це, то те. І все давнє відживало, і до громади його тягло. А ко-му не любо оглянутися назад себе, спогадять свою провесін, спогадять ту пору, як не знав луччого вбрання за білу сорочку та червоний поясок, що мавти сама з скрині вийме, сама й підпереже синка; як не бажав від світа нічого, лиш коли б побігати з хлопцями. Не бачачи нічого злого на собі, такі батьки й своїм дітям не боронять жити, як самі жили. І о. Гервасій так. Хоч світ тим часом багато відмінивсь, на громаду стали позирать не тим уже оком, а він, було, ще й сам каже Антосьові:

— Та ти пішов би між хлопці, погрався б! Чого нидієш в хаті!

А хто не був дитиною? І Антосьо як на вітрі полетить. І жди його аж ген-ген.

— Та ти хоч попоїв-би,— скаже мати.

А Антосьо лизне що — та й побіг:

— Вже наївся,— каже.

— Хай біжить! — озветься тато.— Навганяється, смачніш пополуднає.

Отак Антосьо, живучи, спізнався зо всіма хлопцями в селі і на всі штуки мав компанію; та ще що скаже: чи в коней, чи в баштана, чи в м'яча — як літом,— то хлопці й слухають; а як зимою, то без його сковзанка не втиралась; і всюди його перед. Ге! блаженство! Не один і носа розклеїть собі, та проте щасливий! Тільки вже на колесо¹ Антосьо не сідав; бо вдалось йому в тямки: раз сів та злетів і розбив собі чоло над бровою, ще й навхрест. З цього пішло, що в Крутих його прозвали спочатку хрестоносцем, після христовозом, а там вісюком², що ніби Христа возе.

З того часу, як удруге розбив чоло, Антосьо, мовляв, не сідав уже на колесо. Було вийде подивитись і аж тремтить, аж йому волосся їжить; та лучче з другого посміятись, аніж самому сміховищем бути. І стоїть собі, дивиться; а колесо аж бурчить і льоду не доторкається. А кругом хлопці і дівчата стоять, піджидають, поки злетить той, що крутять його, щоб собі сісти і собі злетіти, та й стать крутити, щоб і третій полетів. Жартують, сміються. І Антосьо за гуртом сміється. А там один за другим на нартах³ бігають. Вгледів Антосьо — не миле йому й колесо: вже побіг джогана шукать, і через годину — ого! — аж іскри скачуть, так полетів за гуртом і собі на нартах. Ще й джоган в його мережений. Так день до вечора пролітав; так і ордані діждались. Пішов о. Гер-

¹ Мовби сковзанка, мовби іграшка на льоду — зрештою, небезпечна. В гетьманщині про колесо не чути: нема великих таких вод та й лісу бракує на тичку. (Прим. А. Свидницького).

² Осел. (Прим. А. Свидницького).

³ Мовби московські коньки, тільки з ребер робляться і треба підганятись закованою палицею, що «джоган» або «джигун» зветься. (Прим. А. Свидницького).

васій з кропилом; кожен хазай чи хазайка тому паланицю, тому те, а Антосьові шажок — дзвінок залатати, а вже дзвоне, бо залатаний.

Всього три дні ходив Антосьо по селі і виходив аж три злотих. Що то за радість була! Вже не то що, а знав він кожен шажок: де на йому пляма, де карб, а все лічить, все на купки склада, то в кишеню забере та побрязкує — сестрам жалю завдає, що в них нема, а в його є. От і приступила Текля та й скигить: «Дай мені, дай! дай, Антосьо, дай!» І Орисі аж очиці блищать,— так би й собі попросила; та вже соромилась за себе, то просила за Теклю: «Та дай їй,— каже,— в тебе ж багато».

— Еге! дай! — озветься Антосьо,— а сам з чим останусь? Вам дай, а я за що собі бублика куплю? А в Крутих не те, що дома: там і на шматок хліба жаден.

Згадував Антосьо Круті, а мати шматтячко передивлялась, сіртучки; швець чоботи приніс; Маса лагодила, що того потребувало, а там, заплакавши всі гуртом, випровадили Антосьо з дому і остались ждати до нового розпуску — до великодня.

Та з'їли паску без Антосьо; бо не було способу через Буг переправитись: розлився, шумить, порони позносив; а де zostався який, то на берег витягли. Так довелося ждати аж до вакацій.

Як аж розпустили вже й на вакації, прибігли школярі до стації, мовляв, до Волоської, а її не було дома і старшого не було. Як от після всіх і старший прийшов.

— А де хазайка? — питає.— Чому обідати не дає?

— Десь нема,— відказали.

— Ну! всеожженіє! — гукнув тоді.

Шатнула дівтора по кутках — знайшли журнал, старший сам ноту взяв і положив на столі. Тим часом і свічку засвітили, поставили на столі. По всьому один взяв ноту, і повісив собі на шию, та й став; а старший взяв журнал і чита на обгортці: «Журнал для записування поведень учеників в квартирі Волоської. Поручається квартирному старшому Андрею

Заболоцкому...» Та й перевернув обгортку. Там скільки графок: в одній ставиться число, в другій записується, «кто куда отлучался и зачем», в третій — «скоро ли возвратился», в четвертій — «кто шумел», сюди вписують і «кто мужичил». П'ята графка зоставляється для начальника, — над нею надписано: «Отметка г. инспектора». Все це перечитав старший, і всі стояли мовчки. Як перечитали і всіх, хто був записаний в журнал і яку покуту виніс, тоді зняли ноту з шиї і поставили на стіл, над його розіп'яли журнал і запалили. Горить журнал, шмалиться нота, тліють мотузки, а школяр співає «Вічная пам'ять». По всесожденії старший ліг, а дівчора почала тузатись, кому ноту закинути. Кожен хотів услужить їй — відомстити за своє.

— Надвір шаліти! — гукнув старший. Та хто вишав, а хто й не послухав: вже було послі екзамену, то всі власті і обов'язаності ні до чого. Як надійшла й хазяйка.

— Чого б волочитись? — заgrimів старший. — Тут їсти — аж кишки болять, а вони пішли!

— Як і не піти? якби-м не пішла, то так би-сьте і пороз'їжджались; а пішла, то чорта з'їсте — не білет возьмете.

— Не возьму? — заговорив старший гнівно, — та я вам хату рознесу, як не дадуть мені білета через вас.

— Та я вже бачила таких мудрагелів. От лиш не мовчіть, то як піду до смотрителя, то так їжицю спіше, що й не присядете.

— Ану-ну! чи не розвалю хати! — Більш не було часу говорити, бо дали на стіл. Тільки вхопились за ложки, як загрукотало попід вікна.

— Підвода до когось! — заговорили всі, і кожен подумав: «Може, до мене».

Як входе чоловік і дає письмо старшому.

— До мене! до мене! — почав старший і, лігши поперець кроваті — головою до стола, почав зі всієї сили грюкотать в стіну ногами та гукати: — Гвалт, розкіш!

І обід йому відлетів.

— А гоірків нема? — спитав, переставши грюкати.

— Є! — відказав хурман.

— А ягід?

— І ягоди є.

— Давай сюди. Сюди ягід! гоірків! — гука він і знов почав вироблять ногами.

— Та що ви робите оце? — заговорила Волоська.

— Молчать, хазяйка! — озвався він; а тим часом хурман вніс мішок з гоірками і горщик з ягідми. Пішла робота поза вуха.

Хай же старший молоте, а ми подивимось надвір, чи не їде друга підвода.

Як то ні? Їде до Антося. Не вспів він вийти проти підводи, хоч і збирався. Той тільки ходє, до кого довго не їде. Або сам, або в компанії з ким, кому по одній дорозі їхати, виходять школярі далеко за місто підводу стрічати. Кожен проїжджачий — все то підвода, думають, вони, subaqua¹. І скільки суму, як ніт, та скільки ж радості, як потрапить на свою! Всю компанію забере з собою і везе до міста! Як лучиться, що потомляться, то раді й чужій підводі: посідають всі і везуть тому радість. Подивились би ви, яким огнем горять очі того дитяти, що каже комбратові: «Тобі підводу привів, сідай! їдь!» І мало не плаче, що в самого нема цього щастя.

— Люборацький! підвода до тебе! — хтось гукнув.

Аж затрясся малюк на цю звістку, аж побілів і на хвилинку наче прикипів до місця, наче його хто оливом приварив, та тільки ж на хвилинку. Далі як схопиться, то наче його припік ззаду. І дверей не відчиняв, самі наче відчинились — тільки долоні падали, що вгрівся ними з розмахом, як летів надвір. Приїхав староста солодківський, само собою — церковний; другого старости там і не знають, хіба на сватанні.

¹ Sub — під, aqua — вода, разом підвода — subaqua. Таких кованих слів чимало ходє поміж дівчорою. А то ще є і цілі вирази — спадки тих часів, як мусили балакати по-латинськи. Ото як один школяр ускаржався начальству на свого комбрата: «Ego sedo собі in caminco (камінчик); ille прийшов, те трутив, ego покотився, carpi розвалився, а sanguis цюр-цюр-цюр». Чи не це навіяло п. Котляревському: «Енеус poster» і пр. (Прим. А. Свидницького).

Як сонечко зайшло, то Люборацький вже далеко був від Крутих: так виїхав, що не дав і коням газу перепочити. Не задержала його Волоської скарга, бо Люборацькі були чесні люди. Як вмовились, так і сповнили. А декотрі довго тупкали, нім прийнялась вона ждати до після жнив, і то положивши по злотому з карбованця проценту за місяць.

На другий день Антосьо обідав в Боршаді, а на полудень поспів додому. Дарма праця виписувать те, що діялось в Антосьовім молодім серці, як під'їжджав він до свого села: от-от! от-от! і дома буде! Одна верства зосталась і здалась йому милею; і та година, що пропала на переїзд тієї верстви, — довша була за весь рік. Це не то, що зимою: з-під кожуха й носа не виставити! Це було літечко. І Антосьо на кожну стебелинку придивлявся, їдучи промеж пашень. А пшениця шелестіла, цвіли волошки і цвірчали коники в пашні.

Як дихне вітрець, то все поле загойдається, захвилюється. Місцями й женці біліли, і копи вже стояли, а більш того, що п'яткі. Ось і знакомі жнуть, сторцюють¹ снопи — божу благодать. Де-де на стерні і будяк стояв — сиротою: обжали сіромаху, зоставсь один і начеб озирався, де ті колоски, що з ним розмовляли, начеб сумував за ними — кивав червоними квітками-головками на всі боки: один я, один зоставсь, сіромаха! Повіє вітер, замете снігом, коли ще яка тварина не зломе, не вкороте віку. По другій горі черногуз дибав, коники ловив; а з долини церква виказувалась в садку, як горіх з гранки, і рябіли хатки. То Солодьки.

Ще від самого рання сестри виглядали Антося і зоддаєки його побачили, як сидить, хитається на тій бричці, що стояла під коморою, що невидимкою її прозвали і здорово вміла торохтіти. Повибігали назустріч, повилазили на бричку, — такі раді!.. Звичайно — діти: ще нічого не вміли, тільки любити; ще нічого не знали, тільки брат сестру, а сестра брата; а

¹ Ставлять снопи стійма.

всі разом — отця-неньку... Щастє-щастє! Та що не минає?... А вік як маків цвіт.

Першим словом Антосьо поспитав, чи є баштан.

— Єсть, — кажуть, — вже й курінь постановили, і діда найняли. І кавуни є, і дині — вже як голова завбільшки.

Він любив баштана стерегти, то найперше й запитав про його, тоді вже про батька:

— Чи татко дома?

— Дома, — кажуть, — а мамуня в пасіці.

За цим словом треба було злазити, бо вже стали перед порогом. Не ївши, не пивши, кинувсь Антосьо на баштан, і Оріся з ним пішла; пішла б і Маса, та нікого було дома зоставити.

О. Гєрвасій спав і не чув, що Антосьо приїхав, і там-то здивувався, як він прийшов з матір'ю додому.

— А де ти взявся? — каже.

Антосьо нічого не відказав, тільки осміхнувся і став, нагнувшись; не дививсь на батька.

— То подивись-бо на мене, — каже тато. І взяв його під бороду та й підняв голову, як і на різдво. Як і тоді, голова подалась, а очі все в землю дивились: не смів поглянути на батька! Скоро привчили!

— Та який же ти мізерний став, — каже тато, — ще гірше, як на різдво.

— Хіба там мало біди зазнає, — озвалась мати, — не доїсть, не доп'є, не доспить — то й марніє. Якби дома, то побігав би, а там нидіє, як на прив'язі.

Сестри мовчки поглядали.

— А як-то ти вчився? — поспитав тато. — Чи перевели?

Заблищали очі в Антося, що можна похвалитись.

— Ще й похвальний лист дали, — каже.

— Ану, покажи, — каже тато.

Антосьо пішов, розв'язав, що треба було, і показав той лист.

Кинулись всі дивитись, що він такий розмальований.

— Добре, сину, добре, — каже тато. І віддав лист. — Сховай, — каже, — треба буде під скло вправити.

— Бачите,— заговорила мати дочкам,— бачите! Антосьо похвальний лист має від чужих, а вас і мати не похвалить. Гайда мені до роботи!

Поспукали носи дівчата і пішли; за ними і Антосьо потяг.

— Чого ти такий мізерний? — поспитала його Маса.

— Я? — каже Антосьо. — Я не мізерний.

— Де тобі ні! аж очі позападали!

— То так тобі здається, а я зовсім не мізерний.

— А чи добре тебе годували?

— Де вже добре. Дасть червоного борщу та пастрамі¹, хоч їж, хоч дивися. Як в хату внесе, то хоч носа затирай.

— Того ж ти й мізерний такий, ще гірший, як на різдво був.

— Хіба ж я мізерний? кажу ж тобі — ніт.

— А то правда, що ви там не доспите нічого?

— Це то правда, що спать не дають.

— А як же вони не дають?

— Хіба я не розказував вам, як був дома на різдво? Аби задрімав, то так і дасть в «кушку», або «пинфу» пустять...

— Що це воно таке? Як-то — в кушку? Яку-то пинфу?

— Ет! відчепіться! — озвався Антосьо.

— Скажи, люблю, скажи-и! — почали просити сестри.

— Не скажу!

— Скажи, скажи-и-и!..

Засміявся Антосьо і каже:

— То, маєте, так: як завважить старший, хто жупчики ловить, то й моргне на кого-небудь, а той візьме перо за два кінці, вигне та підведе до самої кушки і пусте; то так вчисте — аж сльози покотяться.

— До якої-то кушки підведе? — питає Маса.

— З тобою балакати!.. до носа!

— А ніс хіба кушка?

— У нас кушкою звуть,— каже Антосьо.

¹ Таке просільне м'ясо — овечина. (Прим. А. Свидницького).

— А пинфа що таке? — ізнов поспитала Маса.

— Пинфа? пинфа от що: візьме паперу та бавовни і скрутить папір в дудочку; і в один кінець, в тонший, завине ту бавовну, запалить, роздує. Як добре курить, то запаленим кінцем візьме в рот обережно і подме. То так сапне! Диму, як голова завбільшки, висунеться під ніс. Ще й кожухом накриють, як на кроваті спиш.

— Та нащо ж це? — питають сестри.

— Щоб не спав.

— А воно ж не душе?

— Де-то вже ні! Так закашляєшся — що ну! Бухикаєш та й бухикаєш. І сльози котяться, наче били.

— Хто ж це виробля?

— Хіба я вже не казав вам? старший?

— А якби йому так?

— Йому? ніхто не має права!..

— І б'ють вас добре?

— Ет! з вами не переговориш,— немовби з гнівом відказав Антосьо і почав чогось шукати.

— Чого ти шукаєш? — питали сестри.

— Ножа; піду вудлище вирубаю.

— Скажи, чи добре б'ють, то скажу, де ножі,— каже Маса,— та ще в нас є такий гострий — що ну!

— Гляди ж! щоб дала ножа; бо як обманеш, то вже ніколи нічого не скажу, хоч проси і розсядься.

І розказав, як там катують. Маса аж перехрестилась, Оріся й собі, і Текля за ними.

— То за що ж це? — питають.

— З ласки та на втіху: от або замужичить абошо.

— Як-то,— замужичить?

— Давай ножа!

— Та скажи перше!

— Давай ножа! давай, тобі кажу!

— Скажи, то дам.

— Давай, бо буду бити!

— Скажи, то дам.

— Е! — почав Антосьо з гнівом і підскачів з кулаками,— давай, бо так і вчистю.

Маса тільки осміхалась.

— Не даси? давай?

Мася все сміялась.

— Тож на тобі! — сказав Антосьо і з цим словом такого стусана дав, що та так і облилась сльозами, Оріся й крикнула:

— Чого ти б'єшся, Антосьо!

— Вже почали? — гукнув тато з покоїв.

Та Антосьо не чув. Він тільки вчистив Масю, то так і чкурнув з хати. А сонечко вже заходило. Поки Антосьо справився з сестрами, всі хлопці довідались, що він приїхав. Були й такі, що не вірили, аж поки самі не побачили, як він вертався з поля з матір'ю.

— Антосьо їде! — стали кричать. І високом за бричкою — та не пішки, а все верхами на хворостині — та ще й загнуждавши її, бо коні все цугові¹, щоб не здуріла, не побила. А нащо ж так батюгою підти-на? Е! не знаєте ви! Щоб лучче басувала. Аж копіт збили дорогою. Антосьо мовби духу коням піддав, бо всі тащать такими гарцями, що, мабуть, і під самим гетьманом луччого коня не бувало.

Куди ж вони їдуть, молоді лицарі?

Просто дорогою за Антосьом. І як він повертав у подвір'я, хлопці гукали:

— А чи вийдеш?

— Побачу, — відказав той, і серце йому задріботило в грудях, як тільки в такому віку й може.

— А як думаєш — вийде? — питали хлопці один од-ного, як Антосьо пішов до хати.

— Може, вийде, а може, й ніт.

— Пождім його та тим часом і коні попасемо.

— Ну добре, — заговорили і поставили свої коні в ряд, повстромлявши голови їх в пліт. Другий споришу нарвав, посипав перед конякою:

— Іж, — каже, — насичайся!.. Ге! Чогось не їсть! мабуть, дорогу чує.

Поки отак коні стояли на попасі, верхівці крізь тин позирали, чи не йде отаман. А він із сестрами справ-лявся. Хто дверми скрипне, тут все думають: от він. Аж ось і справді він.

¹ Цуговими називають подоляни тих коней, що годяться в коляску. (Прим. А. Свидницького).

— Сюди! сюди! — почали хлопці.

Антосьо й побіг до них.

— Ге! — каже, — а в мене й нема коня!

Переглянулись лицарі і мовчать.

— Нумо, браття, в коней! — заговорив Антосьо.

— Нумо й в коней!

Зараз поздймали вуздечки, зв'язали віжки, стали впротяж, і закурилось. Антосьо ззаду лиш поцмок-тував, любуючись, як його коні басують.

IV

Промайнули вакації, як з батога тряснув, навіть Антосьо і в м'яча не награвся, і в коней не набігався, хоч бігав щонеділі, щосвята, а в м'яча грав щодня, як проти ватаги вийдуть. Як на зло, тільки розіграю-ть, а тут чечуга і тне свого клуса — тют-тют! тют-тют! — і кургиче. Малеча, що сидить під тином, і по-чне: «Ватага йде, молока несе, а що в цицьці — то мені...»

Коли б хто мав силу Навіна, так би й гукнув: «Стій, сонце! ми ще не награвся!» Та ба! пора вівці вилу-чати. Та ще як трапиться, що ягнята злучаться або телята! І без того крику, аж в небі чути, а так і бог забув.

Е! не хотілось Антосьові удруге до Крутих! Тут во-ля на все, і всього доволі, а там!.. І плакали, і моли-лись, та таки попрощались. Поїхав Антосьо — та не сам, не з батьком, не з матір'ю, а духовник віз сво-го внука, то й Антосью взяв. І тепер би дорога не ми-нула Люборацької, та вона не мала часу: збиралась в Тернівку везти Масю до науки.

Пан Росолинський здержав слово: був на спаса в Тернівці, бачивсь з Печержинською і привіз панотце-ві звістку, що в неї аж одинадцятьох дітей вчиться. Якби не жнива, то Мася давно б уже була в Печер-жинської, тим більш що дідич спокою не давав; та жнива були на заваді. Тільки ж під кінець серпня жнива минули і возовиця кінчилась, то на все було часу.

Довго паніматка не приставала віддати Масю в науку, а ще до ляхівки: «Нащо,— каже,— їй та наука? Ще й віри відцурається». І вмовляв о. Гервасій, і все. І йому, правду сказати, не науки бажалось для дочки, не освіти, а хотілось, щоб і вона була, як людські дочки, як всяка панянка: чи навчиться, чи ні — аби в учительки була та по-ляськи цвенькала, бо з хамською хлопською мовою, мовляв Росолінський, тепер уже нікуди соватись. Такий, значить, світ настав.

— Ні вже! Що не кажи, а анцихрист або вже народився, або скоро народиться,— заговорила паніматка.— Де таки видано, щоб дівчат учили, як хлопців?.. Ні вже! вже останні часи зближаються!

— Дурна ти та нерозумна з своїми часами останніми! — сказав панотець.

— Говори! дурна! — озвалась паніматка.— Вже ти не розумніший за мого покійного татуня, а вони, було, все розказують, що так і так діятиметься, як зближиться страшний суд. І як згляну на світ, то якурат так і єсть, як, було, покійні розказують...

— Дурна ти, і твій татуньо дурень був.

— Та пуста річ сказати: дурна, дурень. Ще я — ну! Хай і дурна, а що мої татуньо покійні — то дуже розумні були.

О. Гервасій засміявся.

— Ти смієшся? Ану ж скажи, кому в пеклі буде найгірше?

— Тому, хто найбільше нагрішить.

— А хто ж найбільше нагрішить?

— От тобі й раз!.. А почім мені знати?

— Бач — не знаєш, а покійні татуньо то й знали: піп найбільше нагрішить!.. А котрий так не служе, не щиро праве, а тільки язиком меле, тому язик висітиме аж до пояса, та такий чорний! І чорти гаками тягтимуть його за язик... Он-то як!..

— Ану ще що?..

— Буде з тебе й цього! Ти ж піп, ти сам повинен знати; а я неписьменна; куди мені попа вчити? — Цебто хтіла похвалитись, що, мовляв, я й неписьмен-

на, а знаю більш за тебе.— Е, якби-то мої татуньо встали! — додала, киваючи головою.

— То що б? то що б? — забалакав панотець.

— Вони все б розтолкували, що до чого йде. Все було розказують, як і що. От як дивлюсь тепер на світ, то наче їх речі слухаю. Кажуть, було: монахи житимуть, аки миряни; а миряни, аки невіра. Хіба тепер не так? Кажуть, було, що як зближиться страшний суд, то люди поробляться скнарами такими, та інші любитимуть; один рів будуть засувати, а другий копати; ліси пообкопують!.. Все, було, покійні розказують! А тепер хіба не так? Та ніхто не баче! Женитимуться, кажуть, було, татуньо, веселитимуться до останньої години; нікому і в голову не прийде, що ангел іде і печаті несе; кохатимуться, женихатимуться і гадки не матимуть: осліпить сатана. І блажен тільки той, кого обрящет бдяща,— закінчила паніматка і зложила руки до бога.

Дійшло до смаку панотцеві, він і озвався:

— Та й Мартин Задека пише багато. Він каже, що Москва взойде на височайший градус; що духовное владеніє прийде до ізможденіє і закони ослабіють. Воно б, бачся, й так! Та ще жидови чимало на світі зосталось; а в останні часи вони всі вихрестяться. От що! То я й думаю, що до того ще далеко.

— Безпрестанно моліться, пишеться в письмі святім,— заговорила паніматка,— майтесь на осторожності; бо не вісте ні дня, ні часа, в огонь же син чоловічеський приїде.

— В який огонь? То в онь же! — поправив панотець.— Нібито в котрий.

— Говори! — озвалась паніматка.— Хіба ти розумніший за мого татуня? А вони, покійні, було, читають в огонь же...

— Та я тобі книжку покажу.

— Якби я вміла прочитати, то що іншого; тоді дай мені книжку. А тепер нащо вона мені? Та й те сказати, що теперішні книжки перепорчені,— давніх правдивних нема, попереводили.

— Бач! тобі погано, що не вмієш читати, а Масю до науки не хоч везти.

— Вона ж уже вміс по книжці молитись, то чого ж більше?

— Цього мало по теперішньому світі. От послухала б еси Росолінського, то не так би заговорила.

— А він хіба з богом говорив?

— Та дурна твоя голова жіноча,— сказав панотець,— хіба як з богом не говорив, то вже й віри йому не йняти?

— А чого ж ти віриш в його, як турчин в місяць? Хіба він знає, куди до раю навпростець?

— Ет! кому що, а курці просо! — заговорив панотець і з серцем, і аж сплюнув.— Дай-но чого перекусити, а то аж кишки сваряться,— додав далі.

Не вспіла паніматка на стіл подати, бо приїхали гості — сусідський таки панотець; була неділя, то для кожного вільний час.

Почалась учта. А попи — народ учтивий,— куди! нікому не жалують хліба-солі. Випили по чарці, що один бог, далі по другій.

— Що ж,— кажуть,— варт чоловік без пари?

— Та бог в трійці перебуває!

— Та хіба в нас не чотири євангелісти?

— Е! як на руці чотири пальці, то каліка; треба, щоб п'ять було.

— Шість день бог творив світ.

— А в сьомий почив од всіх діл своїх.

— Та не так-бо,— каже Люборацька,— а ось як: премудрость создала собі дом і утверди стовпів сім.

— Га-а-а! добре, мамуню! Йй-богу, добре! — заговорив гість, хитаючись і хапаючись цілувати її в руку.

Поставили й «сьомий стовп»... А як долічилися через дванадцять апостолів, чотирнадцять посланій Павлових та зближались до сорока святих, то й самі стовпами поставали. І на день засіріло.

— Пора мені додому,— каже гість.

— Та ще по чарочці,— заговорив о. Гервасій.

— По одній,— додала його паніматка,— щоб, знаєте... А! — додала.— Хай нашим ворогам тяжко! — і, держачи в руках чарку з «православною», почала приспівувати, а панотці підтягати:

Зажурилися вороги,
Що ми стали пити;
Заболіли їх животи,
Чим будем платити.
А ми тут, вони там,
Трясця їх животам...

Та й заговорила, дивлячись на чарку:

— Пройшла еси вогонь, і мідні труби, і пляшки, й келішки; всюди їздила, то піди ще й пішки.

І випила, скривилась, зморщилась; налила для гостя і дає:

— Проще, вашеці.

Взяв він і приглядається, а Люборацька співа, в долоні припліскуючи:

А випийте ж, кумцю!
А випийте ж, любцю!
Та випийте ж до дна,
Там горілочка смачна.
І за нас, і за вас,
І за тую ньеньку стареньку,
Що навчила нас, нас
Хороше ходити, горілочку пити.

Останні слова вже притоптувала.

Та кумцю так не випив.

— Чи п'єте ж?

— Попо-попождіть! п-по-пождіть, мамуню! Зараз,— і затяг, рукою вимахуючи: — До-сто-йно єсть яко воістину...

О. Гервасій за ним, а паніматка й собі... Далі поставив гість чарку і вдарив поклін, а за ним і всі. Співають та б'ють поклони, а надворі вже старий день.

— Пора їхати! пора! — каже гість, як проспівали і сльози обтерли.

— Пождіть, кумцю! Ще хвилиночку,— просе паніматка.

— Ні вже! бувайте здорові!

— Та сядьте-бо, щоб старости сідали; та ще вишнівочки!

— Ні, спасибі!

— Ну, дулівки...

— Спасибі! Поїду.

— То сибіряку, або слив'янки, або яблунівки.

— За все, за все спасибі! Поїду! — і поплентавсь на двір казати коні запрягати.

Поки запряг попівський наймит, то вже й небо червоніло; поки виїхав, то ще не пізно було, бо сонечко тільки з-за гори викачувалось.

— А тепер, жінко, спати? — заговорив о. Гервасій.

— Тобі добре спати, а мені хазяйство...

Через годинку панотець хріп, а паніматка товклась по перині.

Не часто траплялись такі оказії в Люборацьких, та все ж бували; тільки не за кожним разом таку палю забивали, хоча й насухо ніхто не виїжджав. Такий уже звичай.

Тим часом зближалась друга пречиста, а припадала в суботу; в п'ятницю ж у Люборацьких така колотня була в двірку, що й не сказати: паніматка ходила з заплаканими очима та бідкалась; Маса немовби плакати збиралась, а панотець тільки руки потирив, кидаючи оком на вузли, вузлики, вузлики, що рядком понаскладали, наче на край світа в дорогу збирались. Не так чого понабирали, як їжі: скільки печених курок, ковбас, сухариків, сущиків і всякої всячини. Наймички аж повпрівали, бігаючи то з пекарні, то в пекарню; паніматка також потом обливалась, обв'язуючи, замотуючи; тільки Маса ні в віщо не входила.

Чому ж це так? Чому паніматка не нажене їй холodu? Ге! Вона вже останні години добуває вдома — в науку поїде, то хай погуля.

Поглянула паніматка на все, чого понаготовляла, і задумалась: коли б, каже, чого не забути, щоб дитина не мліла голодом в чужині, бо недурно ж мої покійні татуньо розказують, було, що будуть не ученики, а мученики. «Боже мій, боже! — додала вголос. — Лучче було не родитись, аніж бачить, що тепер діється на тому світі божому».

Взавтра вже мала виїжджати Маса, і як всі полягли спати, а в пекарні ще начиння милось, вона кивнула на наймичку Ганну і пішла на тік, стала в кутку

між стійками і почала гурторить. Все село знало, що діялось у панотця, то слуги і подавно, тільки ніхто не знав, чому батько хоче, а мати ніт.

— Тим, — каже Маса, — матуся не хочуть, що там запанію.

— То не панійте, — каже Ганна.

— Е, мене ж задля того й везуть.

— То прикиньтесь, що запанієте, а справді не панійте.

— Не вмію.

— Біда! — каже Ганна. — Тоді вже не станете зомною до розмови, як тепер; тоді вже, може, битимете, як і подивлюсь на вас; тоді...

— Не знаю, — перебила Маса. — Може, з мене виїде така яга, що й пальці слугам підрізуватиму.

— Не дай, боже, щоб ви перемінились! Тепер я вас, панно, так люблю. Всі дівчата вас люблять; все село, а тоді зненавидимо, що й стрітись противно буде. Не панійте! жаль вас буде. Тепер і співаєте з нами, і все; і за дружку стаєте; а тоді... Ви обіцяли мені вінок виплести до шлюбу, — вже не виплетете, — вже запанієте. — Останнє слово Ганна вимовила так жалібно, що аж сльози покотились. Маса й собі заплакала, не знаючи чого.

Виріши між простими дівчатами, хоч не в розкошах, та й без нужди, Маса надивилась на горе гірське і викохала добре серце; бо й своє лихо навчало, і чуже. Від простої ж людини вища, розумніша нічого і злого не перейме, а ще й ту за собою поведе. Тільки й переняла Маса від дівчат, що пісень понаучувалась; та кому цей скарб на заваді! Навіть не набралась ненависті до панів. Лучалось, що кляла їх, — та й своє лихо забувається, а чуже й голови не держиться. Не знавши жадних витребеньків та викрутаків, була вона проста та щира; нічого не крила в собі, бо й нічого було, як квіточці гоїй в зеленім гаю. Панування прилещало небогу, — і їй кортіло запаніти, та в душі жаль було тієї простоти, тієї невинності, що вона збиралась кидати, сама не знаючи, чого шукає, що кидає; і щиро плакала, сама не тямлячи, чого сльози ллються.

Йдучи спати, Маса думала собі: «Мабуть, я хоч і запанію, а не буду погорджати простими дівчатами. Вони такі добрі! А може, й буду; може, вони добрі тільки тепер, як я не панюча; а як запанію, то злукав'ють, як Ганна каже, і я їх зненавидю. Бог зна, що то буде».

А Ганна думала: «Прокляті науки! З такого янголяти вироблять чорта, що не відхрестися, ні відмолишся. Пропаша людина! Бодай той непростенний був, хто видумав таку нелюдяну науку!»

Вийжджала Маса на саму другу пречисту; вибрала мати свято, щоб часу не згаяти. Дівчата вільні були, то й прийшли випроводить попівну-товаришку. Попрошавшись з батьком задовго перед виїздом, бо він пішов до двору, попросилась вона в матері і пішла вперед з дівчатами. Багато вони говорили, ще більше раляли, як прикидатись панією, а справді панією не бути; як викручуватись від учительки, як, бува, провиניшся,— всього було сказано: чим багаті, тим і раді. А ще й половини не виговорили, як показала курява, що їхала паніматка. Попрошавшись Маса з дівчатами, поцілувалась з кожною, доки ще не видно було до матері,— бо вона хоча й не забороняла сходитись з дівчатами, а брататись не дозволяла,— і ждала при дорозі. В полі вже тільки стерні жовтіли та рябіли гуси, а де-де й худобина ходила пустош.

— Оце ми випроводили товаришку як на цвинтар,— говорили дівчата, вертаючись на село.— Вже вона не вернеться для нас, пропала; запаніє, злукавіє, то все одно що і вмерла. Прокляті науки.— І почали співать сумних пісень: як мати виряджала доньку в чужу стороньку, а сонечко грало у неділю рано. Проспівавши цієї, почали й другої:

Бувайте здорові, батьківські пороги,
Куди походили мої босі ноги.

V

Кому лучалось бути в Умані на Софіївці літ тому з двадцять назад, той мусив завважити на гулянні за паном статнього козака, чорнобривого, високого; з

обличчя він був дуже гарний, а в очах світилось щось котячого, мовби так і кинеться, як кіт на мишку.

Ми себе забули, а ляхи не забули, що ми були; то мовби на знак, що поконали козацьку волю,— що по їх сталося,— двірських служак звуть козаками і зодягають їх начеб по-козацьки, тільки все на сміх: шлик козацький з червоним верхом і китицею, а шаровари аж білі, і сірого сукна куртка — не куртка, а немовби фрак, та й не фрак, а казна-що: спереду поли зовсім обрізані, а ззаду хвостик, і блискучими гудзями обтикано. Ще й жилетка червона як жар і також з блискучими гудзями. Літом, замість отого фрака, козаків водять в такій одежі, що й ім'я нема; до станка пришито, замість полів брижі, з-на п'ядь довжини. Замість шлика, літом можна бачити на козаках якусь шапочку-макотьорку, що тільки чуб накриває; попід шийю вона ремінцем прив'язується, щоб з голови не спала. Де-де на такій шапочці можна бачити й гальони. Запорожжя панам кісткою в горлі сіло; то, щоб лучче його осміять, вони вчепили своїм дворякам оселедець: жмут волосся коло лівого вуха. Його там звуть *кок*.

Такий-то був козак і так зодягався, що ходив за паном по Софіївці. Був він син звичайного кріпака, чи, як там звали — панського підданого, Стецька Печериці, а сам звався Явтух. Спочатку, як і всі хазяйські сини, пас він батьківські агнята; а там, як набирали хлопців у двір, то й йому випала лиха година. В дворі Явтух спершу був за *козачка* — нібито кухтою, а там, як підріс, то й *козаком* зробили — цебто їздив за фориса і коло панів-таки usługовував.

А в пана була содержанка — її величали панна Фрузина. Була вона звичайна Пріська, чи Фрасина, — по-книжному Евфросинія, — кріпачка, силою взята в двір; за літ скільки запаніла, зляшліла і стала зватись, з волі пана, та й не без своєї, — Фрузиною і панною.

Поки Явтух ріс та краси набирався, Фрузина ледачіла, старілася; як йому минуло двадцять, як на його всі заглядалися — їй стукнула тридцята паска, а з обличчя більш двадцяти літ їй не показувало. Тоді ста-

ла вона докучать панові: «Віддайте мене, бо собі сорома наробите; де ж мені дітсья з малим сиротою?»

Нетрудно було вдоволити її, мавши панську власть: рече і биша. І дав пан приказ некрут ловити. Наробили галасу в селі, а парубків з двадцять забили в дибки. Стали небораки в лаву, кожен із сторожем в паровій дибці, та ще й в путі.

Нікому і в голову не приходило, чого то панна Фрузина в вікні сидить — сумна та невесела; матінки плачуть, сестри побиваються; то думали, що й їй до серця дійшло. Явтух жартував, посмішкувався з новобранців, що вони носи попускали і так поприбрани; а того і в голові не клав, що взавтра яснее сонце, з-за гори викочуючись, застане і його на зборні, в дибці і ланцюгом до сторожа прикованого.

— Що? найшла-сь до сподоби? — питав пан Фрузини, як новобранців на зборню відвели.

— Ніт, — каже вона.

— То, може, кого знаєш, що не взяли? Кажи, я пішлю.

Не думаючи, Фрузина показала на Явтуха; не думаючи, пан послав Явтуха ж за війтом і двома десятниками.

— Прийшли! — Явтух доложив.

— Poczekaj¹, — відказав пан і казав давати вечеряти.

Веселий Явтух до столу usługовував, а ще веселіш позирала на його Фрузина.

— Fajke!² — гукнув пан по вечері.

— Słucham!³ — одвітував Явтух, і люлька як вродилась.

— Поклич сіпак! — додав пан, пихкаючи.

— Słucham! — озвався Явтух і зник.

Ввійшли сіпаки, чуть не в ноги поклонились.

— Ото, — почав пан, — *panie dobrodzieju*⁴, вважаєте, я завважив, що в нас один некрут негодящий; треба його, *panie dobrodzieju*, перемінити.

¹ Подождуть (польськ.).

² Люльку! (Польськ.).

³ Слухай! (Польськ.).

⁴ Шановні панове (польськ.).

— Пан тее знають, — відвітував війт, — як перемінити, то й перемінити.

— Я, *panie dobrodzieju*, — заговорив пан, — перебрав все село і годячого такого не знайшов. Беріть Явтуха.

— Двірського, вельможний пане? — війт кáže.

— Якого тобі двірського? — підхопив один десятник.

— Та двірського ж! — пан каже, і гукнув: — Явтух!

— Słucham! — Сіпаки зирнули один на другого, а Явтух з'явивсь.

— Ступай за ними, — сказав пан.

— Słucham, — одвітував Явтух, і всі вийшли.

— А що, — почав війт за ворітьми, — за діло браться. Десятники і схопили Явтуха за руки.

— Що це? за що це? — почав Явтух.

— Довідаєшся згодом!

— Мабуть, на зборню? — сумно запитав Явтух.

— Та вже ж не в панську пекарню!

— Та в некрути? — додав Явтух.

— Та вже ж не тарілки лизати!

— Не потішайтесь, дядьки, — Явтух каже, — мене схопила лиха година, вона ж і на ваших дітей засіла; та, може, і вас не мине.

— Та це що другого, — відказали ті. — Чи нас, чи дітей наших заберуть, то громада добрим словом згадає; а тебе, ледачого, здамо, то й на молебень дамо.

Ще б, може, розмова велась, та вже зборня відчинилась.

— А! А! — почали новобранці на все горло, як побачили, що Явтуха в дибки забивають, — оце тобі, щоб не глузував з чужої долі лихої. Ти думаєш, ми не бачили, як то ти шкірив зуби, як нас переписували? Ото не смійся, підшо во панська!

— Браття! — почав Явтух, та з гурту перебили:

— Еге! браття! а давно побратався? А за годинку перед цим? Ге! панський устілок, бач! Не забули ми тобі, як ти нас прискаржував.

— Браття! — почав ізнов Явтух. — І я безталанний, і ви не щасливіші за мене; не сварімось же хоч тут,

звідкіль не кожен додому вернеться. А хто скаже: кому з нас не останній раз завтра мати борщу наваре?

— Що правда, то правда,— заговорив сторож,— і мій син...

— Та що правда, то не гріх,— одвітувано з гурту,— а як то тобі з панських подушок та на соломі спати?

— Який чорт — не я бачив подушки!

— А чого ж так звисока на нас позирав-есь?

— В палацах, бач, жив,— підхопили з гурту.

— Хай же й на зборні поваляється!

І почали пісню:

Ой зачула моя доля,
Що не бути мені вдома;
Буть в неволі козакові —
У залізі, у закові —
В тяжкій дибці, в лютім горі,
У некрутському наборі...

Ще пісні не скінчили, як запіли півні,— і Явтух заплакав: у цю пору він весною, бувало, соловейка слухав крізь вікно з палацу; заплакали й решта новобранців: у цю пору вони, хто в полі ночував, зганяли воли пастиись,— хто дома — не раз із дівчиною-зіркою стояв де в затишку або під деревиною сидів. А тепер!..

Це діялось аж за Тульчином, від Солодбок миль за дев'ять абощо.

У Явтуха ще жив батько — заможний був чоловік,— ще жила й мати, і сестра-каліка. Тільки й роду було. В селі як в барабан вдарив, що Явтух на зборні сидить; ще на світ і не заводилось, як дійшла ця чутка і до отця-неньки, і, чуть на зорю, вони вдарились до панотця та лямцем йому до ніг:

— Паноченьку! добродієчку! визвольте наше дитя! Хай матимем хоч під старість на допомогу,— хоч з торбами підемо, та прейма матимем, де зиму зимувати.

З попа була людина добра, то чи сказав що, чи ні, а зодягся в рясу — знак, що панотець до двора йде за ділом — і каже:

— Піду попрося, а більш не можу.

Так коло полудня вернувсь панотець, і Явтухів батько прийшов до його. Цей наглядці ходив за ба-

тюшкою, і ох, як тяжко було батькові, що панотець загостювали, а його син — одним-однісінький — отам у дибці.

— Ні приступу! — каже панотець.

— Ох лихо моє! — мало не заголосив Стецько,— пропаща дитина та й ми з нею пропащі.

— Подождіть, може, ще що й буде.

— А чи буде ж?

— Та це в волі вашого Явтуха і в вашій.

— Де вже!

— Я вам кажу. Ось слухайте: панна Фрузина,— так і панотець її величав,— за його тупкає перед паном.

— Панна Фрузина?! Тьху! тьху! — почав Стецько плювати.

— Чого ж ви розходились? пропаде син.

— Та хай лучче пропадає аби як людські діти, аніж по-собачій. Я ж догадуюсь, чого їй забагається: вона хоче з ним до шлюбу стати.

Як почав батюшка вговоряти, як почав вмовляти, як почав преставляти та виправдувати її, то Стецько слухав-слухав та й каже:

— Порадимось з жінкою і побачимо.

Через тиждень в дворі і в Стецька весілля було: музики бубніли, чарки дзвеніли, набирались лиха і підосви й передки. А Явтуха мали на оці, аж поки від шлюбу не вертались. І всі дружби і бояре в путях були, бо забрав він новобранців,— каже: «Хоч востанне свою біду потішите». І потішили вони біду свою на славу; а ніхто й гадки не мав, що до вечора дибки по-злітають,— що пан тільки таку штуку вдер, аби парубків полякати і віддати Фрузину.

Скоро весілля скоїлось, та не забарилось і лихо: Фрузина панства не кидалась, а свекор і свекруха, не діждавшись добра від невістки, з журби та з лиха так і покотились. За ними й каліка на той світ перебралась. Поки ж батьки жили та сестри, то Явтух для їх притулку державсь своєї панії-жінки, хоч і сміялись з його на все село; а як господь прийняв їх до себе, то, побивши Фрузину на всі боки, що качалась з московський місяць, махнув рукою і пішов на Бассара-

бію¹ і слід загубив, наче снігом замело. Розказували чумаки, що бачили його в Одесі, після в Миколаєві, там на Дону; і вже казав, що за Дунай махне. З того часу Явтух як в воду впав: ніхто про його жодної звістки не переказував.

Заросла бур'яном Стецькова хата: там — а ще тоді — за ґрунта не тісно було, то ніхто не замешкав спустілого обійстя. Явтушиха ж не довго держалась: пани прозвали її панею Печержинською з Печерихи, перевезли в місто і ославили розумною, чесною, та ще й умілою учителькою. «Вона, — кажуть, — в такого-то пана і ключницею була, і дітей вчила, і до розуму їх подоводила». — І звезли батьки чималий гурток діточок — і хлопців, і дівчат. Вміла ж вона тільки читать по-польськи, що коло двору навчилась, та гаптувати сяк-так. От і все, що вона вміла доброго.

Такую-то учительку нараїли і панотцеві Гервасієві! В такій-то руки повезла паніматка свою Масю, вирвавши її з-межи дівчат-селючок, як зуб з ясен, на лихо та на безголов'я.

Від Тернівки до Тульчина таки чималий світ, то в Уманщину й чутка не дійшла про дивне життя теперішньої пані Печержинської.

Задалеки видно Тернівку, а тернівський костюл, що за торговицею стоїть, звідкіль оком засягти, біліється. Тепер Тернівка — погане місто: дома все соломою криті, десь-то якийсь-то під гонтою, і як порівняти її з другими містами на Поділля, то вона трохи лучча від Шашови², а села естє кращі. По лівий бік Дніпра міста нігич не походять на тогобіцькі, то й рівнять нічого.

Ідучи грядою від Теплика на Вищий Ташлик до Серебрії — цоб ліс тягнеться, зветься Сибір, — а цабе долиною — села; та хіба підвечір або дуже зрання можна здогадатись, що там села, бо дим знімається, а другої позначки немає, сказано — в яру; а село з селом, як кільце з кільцем, в ланцюгу зв'язується.

¹ По-тамошньому: піти на Бассарабію те ж саме, що в лівобіцькій Україні — в заброд. (Прим. А. Свидницького).

² Погане місто під самим Кам'янцем, що й люльки не купити. (Прим. А. Свидницького).

Вищий Ташлик, Нижчий Ташлик, Середина, Березівка, Чан і йдуть долиною — бік у бік труться. Долиною, вважайте, річка тече — Вудич тощо, — і стави все долиною, то села й тягнуться понад воду. А Серебрія на поперечнім яру, як до Тернівки їхати, в сторону від тих сіл. Так ідучи від Теплика, як минеш Вищий Ташлик та Серебрію та спустишся в видолінок, а там виберешся на невеличку гору, та проїдеш мимо одного хреста, що стоїть при дорозі, та, не доїздячи до другого, бачиш, що Тернівка як з землі росте. Всамперед покажеться з-за гори костюл мурований, білий і червоний дах під бляхою; там один за другим жидівські дімки, все з заїздами, і новий недостроений ратуш, та коло його журавель над колодязем (а там і колодязь звуть криницею). Під'їжджаючи все ближче та й ближче, бачимо тепер нову церкву, що років зо два як вистроїли, і другу — стару, маленьку, убогу, аж нижче пляцу, де армарок стає, — аж за жидівськими домами, за поперечною переією. Дімки потягли й долинами, й по узгір'ях, — все хрещений люд живе за містом. То тепер така Тернівка, що вигоріла здорово; а колись вона була гарна: дома все були під черепицею, жили все багаті купці, багатими крамами торгували.

Так іще тоді, як Тернівка гарна була, по дорозі від Серебрії до міста парюю, миршавими кіньми і пара лошат ззаду, їхала зелена бричка, присадковата, черевата, і страх торкотала. На передку сидів хлопець літ дванадцяти, собою сухощавий, в гуньці¹. Цебто мав бути за хурмана, та тільки батіг держав у руці — колись цей батіг був і посмолений, а тепер вже давно обліз, аж рудий, та товстий такий! і на кінці гудзь, як голуб'яче яйце. Віжками керувала мовби шляхтичка, що сиділа ззаду. На голові в неї старенька хустина, чорна, з краями в квітки; на плечах паліто тернове, також чорне; на ногах черевики нові, козлові, ще не назувані; на шиї низка коралів і три

¹ Мовби кобеняк, тільки з відкотистим коміром: іноді й без кобки, як дитячий. Шляхетська одежина. (Прим. А. Свидницького).

дукачі щирозлотих. Опріч цих двох, на бричці була ще й дівчина, закутана в хустку, що тільки їй очі блищать,— щоб не загоріла.

Погана була їх їзда: то посторонок урветься, і вони стануть, ув'язнуть; а тільки рушать, як, дивись, орчик відірвався або ланва спала. І знов стають в'язуть, і знов рушать — і знов пригода: заколесник згубили, і колесо зліта.

— А! лиха моя година! ото їзда! — говорить з досадою та жінка. — На, подерж віжки.

Хлопець бере віжки, а вона злізе, шука мотузку в бричці, в'яже. Поки тут вправиться, то коні позаступають.

— Возьми, Митре, розправ,— озветься до хлопця,— бо я боюся.

То й хлопець злізе; та поки тут розправе, то або нашільник злетить і висе на крижиках, або коні зовсім порозпрягаються, що тільки в шлеях стоять. Піде Митро туди, а тут ізнов позаступають. Сказано — муха тне, то скотина не встоїть, плутається. Тим часом дівчина й засне на бричці.

— Вставай, дочко, будем їхати,— скаже та молодця.

Дівчина сяде, очі протира; і рушать, та й знов пригода.

Таку їзду в тій стороні називають попівською. І справді, це попадає їхала: паніматка Люборацька везла Масю до учительки. Виїхали вони з дому ще вчора — на пречисту, а це вже другий день в дорозі. Якби далеко, то б і не диво, а то всього-на-всього миль чотири — і так забарились! Не що, а справа їм заважала, то в Серебрії й заночували — попросились до якогось хазяя в обійстя, аби від злого чоловіка безпечніше. Ні хати, ні вечери їм не треба було: хата для звичайного — ввесь світ, а їжу мали з собою — кўрочку печену, в рукавці зав'язану та в синім папері поверх рукавця, та квашені гоїрочки, для Митра в торбині сало на три цілі.

— Іж, доню,— каже мати, розв'язавши, що треба було.

— А ви? — дочка питає.

— Ет! за мене не турбуйся; я й дома наїмся. То тобі що другого: ти в школах будеш, в чужині; як не купиш, то й не з'їси. А на стіл дадуть не те, чого тобі забігнеться, а що самі схочуть, щоб дешевше стало. Недарма мої татуньо покійні — а твій дідуньо — було розказують, що як зближиться страшний суд і матиме анцихрист народитись, то всюди будуть школи, будуть ученики і учителі. А то будуть не ученики, а мученики, не учителі, а мучителі. Оце ж воно й єсть.

Мася мовчки їла, Митро коні ладнав до ясел, а паніматка то вкусе, то говоре.

— От,— почала вона,— і ці моди! Ніхто й не чував про їх, а покійні татуньо все знали, з якихось книжок вичитували — і кажуть, було, що в останні времена жіноча стать убиратиметься, аки біси. Або ж воно не так?! Все це покійні татуньо з книжок вичитували. Нема тепер таких правдивих книг, попереводили.

На другий день — цебто вже в неділю — де празник на пречисту, то на попразень,— чуть на зорю, подякувавши хазяям за притулок, рушили вони з подвір'я, на все придивившись, щоб пригоди не було, і покотили вздовж селом в долину.

До Тернівки оставалось ще вісім верстов — люди лічать. Тих вісім верстов їхали вони мало не до самісінького полудня. Як осталося тільки один переярок переїхати, а там і коливорот, вони стали при долині і попередягались. Мати надягла новий ніби шляфрочок, чорний, терновий і те ж паліто, в котрім їхала; зав'язала голову новою хусткою, все чорною і краї в квіти, і наготовила кашмірову шаль, щоб накритись, як з брички злізе; дочка надягла зелену сукню, як там звуть, що мати переробила з своєї дівочої одєжини,— з тої самої, в котрій вінчалась. Вона б іще її шанувала, та трохи сама розрослась, що вже не надягти; а тут для Масі треба було щось путящого справити, і нового пошкодували, то порішили з старим. Закрутилась Мася в таку ж хустку, яка в мамі на голові; впаковались і поїхали.

Як приїхали під самий коливорот, паніматка поспитала в заворітнього:

— Де тут жиє учителька пані Печержинська?

— Он! у поздовжній перії,— показав той.— Ото,— показує,— бачите червоний дім з зеленим піддашком, не доїздячи до поперечної перії?

— Бачу,— відказала паніматка,— ото він, що за ним зараз другий під новою гонтою?

— Отож-то! — каже заворітній.— Так між тими двома домами двірок стоїть, перед вікнами городчик; нова брама в подвір'я цвяхована.

Дивилась паніматка, куди показував старий; дивилась і Маса, а серце їй так і мліло: «Що то буде?» — думала вона.

Подякувавши заворітному, розплутавши коней, паніматка рушила з місця — та, рушаючи, перехрестилась, щоб без пригоди хоч містом проїхати.

Тепер тут не коливорот, а тільки стовп стоїть, що на йому ходив коливорот, і на землі лежить довге дерево, обтесане, подовбане. А колись — до посесії — тут було справно! Коливорот — ще й помальований зеленим — на ланцюгах ходив, обкований був. І на стовпі бляшане півпівника; куди вітер, туди й він обертався та чергинькав.

Якби хто з лівобічан в'їхав в Тернівку або і в Теплик абощо, то дивним йому показалось би, дивлячись на ту крилату звірину, що там на вишках понамальовувана; на тьму-тьмушу жидови, на ту неохайність, нечупарність. А тут зо всіх боків шарпають: «*Co panu potrzeбно? Do mnie, panil do mnie, panil u mnie lepsze towary*»¹. А правобічане до цього вже узвичаїлись, і тільки махне рукою або й так поїде; а то ще й злають, як останнього — і ні суда, ні розправи нема. І мої подорожні мовчки собі їхали.

— Годі! годі! Митре, стій! — сказала паніматка, як підїхали під браму до панії Печержинської.

¹ Що пан купує? Що пану треба? До мене, пані! до мене, пані! у мене кращий крам (польськ.).

Став Митро; паніматка роздивилась на ті прикмети, що люди показали, і почала злазити.

— Злазь,— каже,— й ти, Масаю!

Зітхнула дівчина й злізла. Паніматка казала Митрові зїхати з дороги, дати коням паші, і строго-настрога наказала від брички не відходити: в ногах там були складені то сорочки для Масі тощо. Та ще це байдуже: на бричці zostавались різні горнята то з повилами, то з конфітурами — цебто варення, то з медом, з маслом; то курчата, то хрущики, то сухарикки тощо,— все, що мати для Масі з дому набрала, щоб дитина не мліла голодом в чужині — так, щоб хто не пожив без Масі,— он що!

Отак розпорядившись, обтріпала мати дочку від пилу, а дочка матір, і потягли в двір. Люборацька вже і шаллю застелилась.

Може, думаєте, що дітвора сипнула з хати зустрічати новобранку-товаришку, як то бува з шкодою? Може, хто вийшов зустріти паніматку? Ніт! Зійшла вона з дочкою на рундук, поторгала дверми — ні духу не чути; ще раз поторгала та й каже: «Нема нікого». І вернулась до брички.

Гірко ту мову розказувати, яку вела мати з дочкою, бо й своє лихо згадається, а за лихо — та цур йому! Мати згадувала своє дівоцтво і рівняла давнину до теперішнього; а дочку в село манило, між дівчата, і жаль їй було, що теперішній світ так відмінився від давнього, як ще бабуня її дівочила. І спланинула Маса. Зітхнув Митро, бо слухав, аж рот роззявив,— і так подивився, що паніматка й здогадалась, що він хотів щось сказати, і запитала:

— Що ти хотів говорити?

— То я собі так,— озвався Митро.

— Та говори-бо, чого ти?

— То я... тее... бо я так собі,— каже хлопець, чуваючись.

— Та кажи-бо!

— Ідьмо додому! — каже Митро.

— От тобі й дурень,— озвалась паніматка.— А Маса ж?

— Возьмім додому,— каже Митро.

— А для чого ж ми возили її сюди?

— Та що! — каже Митро. — Бачите, їмось, — додав, — вас у нас в селі всі поважають, бо ви таки найстарші між жінками, — сказано: попада, паніматка, всьому селу мати; і ви не держите мужички за ворітьми, а тут самі на сонці печетесь. Ідмо! тут нема правди. І коні тупають, — далі каже, — муха, значить тне.

Не мала паніматка часу відказати на цю орацію, бо надійшла молодича звідкільсь, така розкішна з себе та рум'яна, в швабській сорочці, в циновій спідниці і на голові хустка здорова, замість намітки. Це знак, що вона коли не некрутка, то покритка.

— Чи не до учительки? — поспитала вона і якось так глянула на Масю, наче почувалась старшою за ню.

— До учительки ж, — озвалась паніматка.

— Нема вдома, — відказала молодича, — ще з костьола не вийшла. Просимо до хати; я тут за господиню.

Не вспіла паніматка й роздивитись гаразд, ні прохолодитись, — бо двірок на льодовні стояв, — як прийшла й Печержинська і панянки з нею. Панянки ждесь в сінях поділись, а вона ввійшла в хату. Були дуже пізні неділішні обіди, як це діялось.

— Niech będzie pochwalony Jesus Chrystus¹, — привітала вона, тицьнувши, наче її хто попід коліна торкнув.

— На віки віков. Амінь! — відказала паніматка.

Стояла вона очима до порога, коло вікон. Тут же комода стояла, на ній всякі коробочки, пляшечки, кошички; над комодою дзеркало, а під дзеркалом подушечка на голки, піском набита, заволичкою вишивана, з китичками. Коло матері й Мася стояла.

— Kogo z tam honog roznać?² — запитала учителька, розпрягаючись з капелюшка, що був як одеські лабази, як тоді носили. І кинулась до дзеркала.

— Та я — попада, — відказала паніматка, давши місце Печержинській.

¹ Хвала Ісусу Христу (польськ.).

² З ким маю честь познайомитись? (Польськ.)

— A, księdzowa! — відказала та. — Proszę siadać, — додала. — A ta, — показала на Масю, — córeczka pani?¹

Подякувала паніматка за честь і каже:

— Tak jest — córka moja². — Вона дещо могла сказати по-польськи, та не кожен раз відважувалась, бо не духвала на себе.

— Da nauki, zapewnie?³ — процідила Печержинська.

— Та само собою, — озвалась паніматка.

— Bardzo mi przyjemnie!.. A ona umie po polsku?⁴

— Ni, — відказала паніматка.

— Aj-aj-a! jaki srom! — каже Печержинська й додала: — U mnie się nauczy. Czy pani dabrodziejka nie z Solodków?⁵

— Tak jest, — відказала паніматка.

— A! To słyszałam od p. Rosolińskiego⁶.

Тут принесли каву. Мася не тільки не пила цього аива, але й не бачила, то і в руки взяти не хотіла: «Що ж, — дума, — возьму, а як уп'юся?» І все дякує.

— To idź, serce, poznasz się z panienkami, z towarzyszkami. Idź, kotiu!⁷ — каже Печержинська.

Мася стояла мовчки.

— Чому ж не йдеш? — озвалась мати.

— Так, — каже Мася.

— Іди, йди! тобі легше буде обізнатись, поки я тут.

— Не хочу я, — каже Мася.

— Olano! — гукнула Печержинська.

— Słusham, — відозвалась і ввійшла та молодича, що запросила паніматку до хати.

— Zawołaj tu Kasię, Masię⁸.

¹ Прошу сідати... Це дочка пані? (Польськ.)

² Так, моя дочка (польськ.).

³ Певне, вчитись? (Польськ.)

⁴ Дуже приємно!.. А вона розуміє по-польськи? (Польськ.)

⁵ Ай-ай-ай! який сором!.. У мене навчиться. Чи шановна

пані не з Солодків? (Польськ.)

⁶ А! Я чула від пана Росолинського (польськ.).

⁷ Іди, серце, познайомся з панянками, з подругами. Іди котику! (Польськ.)

⁸ Поклич сюди Касю, Масю... (Польськ.)

— Бач! і тут є Мася! бігай! — заговорила пані-матка.

Мася й рухнула за Оляною. Думала небога, що тут, як на селі. Та не пройшло й чверть години, як вернулась.

— Чого ти? — спитала мати.

— Тут все ляховки, — відказала Мася, — сміються з мене. Не хочу я тут бути! — Говоре і очі витира, бо соромиться, та сльози самі ллються, мовби їх там повні озера в запасі було.

— O! jakie ż one! — каже Печержинська. — Ja ż im dam! ¹ — І до паніматки заговорила, — вона балакала по-польськи, а ми на своє звернімо, — каже: — Як же ви, їмосць, погано повели свою дочку! Як хлопка яка! а дитя шляхетне. Та байдуже, — додала, — в мене вивчиться. — І каже: — Все то простота винна!

«Може, й так, — думала собі паніматка, — може, ми й прості. А мабуть, що вона правду каже, бо поміж пани третєся, то всякого дива наслухається. А вони мають час світ розпізнати, — не те що ми, хлібороби: ніколи і в голову пошкрібатись — не знаєм світові ладу. Недарма покійні татуньо, було, розказують, що як зближиться страшний суд, то світ обернеться очима назад, а потилицею наперед».

Багато було б розказувати, якби прийшлося перебирати все, що ні говорила Печержинська з паніматкою; тільки що подобалась вона Люборацькій, бо облесна була.

Наслухавшись всякого глуму над українщиною, паніматка згодилась з Печержинською за тридцять карбованців на рік і все своє для дочки: харчі, прачка, — та й поїхала додому.

— Слухай же, доню, учительки, — сказала мати дочці, — та вчися, а я буду довідуватись, як матиму зможність. А чого треба буде, переказуй через ярмаркових.

Мася випровадила матір аж за коливорот, тут і цю мову слухала та й заплакала, прощаючись, — гірко заплакала.

¹ O! які ж вони! Я ж їм дам! (Польськ.)

— Не плач, доню, — каже мати, — учительку розумну матимеш, наведе на добро. А що чоловікові легко достається? Не плач же! — каже, і в голову поцілувала. І Мася вернулась, обітерши очі, бо вже знала сором, а мати поїхала, думаючи сама собі: «Бідна дитина! не матиме добра в цій школі, бо недаремне ж покійні татуньо кажуть, було, що будуть не ученики, а мученики».

— А що доброго? — поспитав панотець, як паніматка додому вернулась.

— Та ще нічого, — відказала вона.

— А хоч можна сподіватись чого доброго?

— Та обітреться, а більше, — хто його знає.

— Коли б хоч від мужицтва відвикла!

— Тобі все панство в голові! — каже паніматка. — А он вони до костьола ходять на набоженство, а не до своєї церкви.

— Та хоч і в хліві богу помолиться, аби щиро, — озвався панотець. — А приклад добрий матиме: там все пани, та й пани, та панії; навчиться всього модяного. За віру ж нічого боятись: не зломе, бо не тямить по-латинськи. Та найлучче, що приїхала-сь, бо мені аж живіт запався. Пошукай-но чого смачненького з'їсти. Сама покріпишся та й я коло тебе.

VI

Тяжко було Масі між ляховками та недоляшками. Всі глузували з неї, що хлопка. А як сказала, що зроду в костьолі не була, то наче провинилась, так здивувались і зареготались, і Печержинська з ними, та все: «Ото, — кажуть, — а! як же можна?»

Минув тиждень. Настала неділя; рано-ранесенько ударили в дзвони, загомонів хрещений народ улицями, до церкви йдучи. А в Печержинської всі спали, як побиті, хоч повинос їх: діти, сказано — діти; а сама з панства покачувалась. Та не спать же цілі сутки! Заворушились і тут. Пішла кишнява в тій кімнатці, де одна на другій, як оселедці в бочці, спали панянки; а учителька особно спала і, прокинувшись, позіхнула, потяглась та й почала бавитись косами, то

перснями, що на руці були. А сонечко аж проситься до хати — крізь заслонку в вікно поглядає, мовби каже: «Та вставай, ледащице! годі тобі валятись; ви-йди, полюбуйся, бо це вже останні дні так веселенько світ божий озираю. От-от! лиш не видно, як небо засупиться і піде грязюка, що ні ти, ні я надвір і носа не покажемо. Та вставай же, кажу! годі тобі вилежуватись!»

Аж от Печержинська сіла, та ще далеко було встати! Нарешті і встала.

— Оляно! — гукнула вона, — давай черевики! — Там — давай се, давай те. З година часу уплигло, поки вмилась, і друга вже на сході була, як сяк-так прибралась. Тут і панянки висотались на добридень поклонитись.

— А що ж ви, панянки, — заговорила учителька, — готові? Підем до костьола.

— А не до церкви? — поспитала Маса.

— Так і видно, що хамка, — гримнула Печержинська, — що простачка! Так і видно! Ах ти, попівно-попівно! Що мені з тобою робити, що чинити? Чи я тобі не казала? Чи я тобі не наказувала? Kłęcz¹ зараз!

Стала Маса на колінка, не знаючи за що, а Печержинська пішла далі: — Щоб ти мені і бровою не моргнула в ту сторону, де хамська божниця стоїть! А то вже битиму.

Градом сльози котились Масі із очей і річками по грудях текли, аж ставочок став на помості, що і в дві ложки не забрати. Тут до костьола задзвонили.

— Вставай! — гукнула учителька. — Та піди вмийся; до костьола, хамко, підеш.

Знялися всі і пішли. Печержинська дала Масі польську книжку в руки, навчила хреститись по-католицьки і наказала дивитись на старшу між ними панянку, дочку одного благочинника.

— Що, — казала Печержинська, — вона робитиме, і ти роби.

¹ Ставай на коліна, або — вклякни. (Прим. А. Свидницького).

З її прикладу Маса протягла руку до якоїсь посудини, що стояла в костьолі коло дверей, і мазнула собі по чолі. І як здивувалась, почувши мокре! Їй і в голову не приходило, що то свячена вода. З тієї ж прикладу Маса і вклякала, і до землі припала, і все.

Це була перва наука для Масі. Від цього разу вона не споминала церкви ні перед учителькою, ні перед товаришками, хіба сама з собою розмовляючи, та раз перед Оляною її спогадала.

Вийшовши з села, з-між простих дівчат, Маса найхутче зійшлась з Оляною і не втерпіла, щоб не поспитати її:

— Чому нас не пускають до своєї церкви, а водять до костьола?

— Бо ви панянки, — відказала Оляна, — то вам сором ходити між хлопів. От спогадайте: коли ви бачили в церкві хоч одного пана, або панію, або панянку? Все лиш мужиків бачили — самих хлопів, а в костьолі самі пани та шляхта, а мужицького й духу там не видати: бо то віра панська, а то — хамська. Якби не сором, то пани ходили б в церкву.

— А ви, Оляно, якої віри? — поспитала Маса.

— Я простої. Та й не диво, бо я панська піддана, а ви що другого, то вам сором до церкви ходити, а до костьола.

— А чому ж мені вдома цього не казали?

— Ге! — озвалась Оляна, — нащо б вас і до учительки везти, якби могли сказати вам все, що треба?

Печержинська підслухала цю розмову і покарала Масю за простої з мужичкою, за розмову «ро chłopsku», а найгірше за те, що, каже: «Ти мені не віриш, а Оляни пішла допитуватись! То в тебе Оляна розумніша за учительку? А! хамко, ти одна ходиш!»

Не раз Маса навколішки стояла, не раз і в руку брала, не раз — та що й казати! Всього було! Було й те, що через ослінчик перегинали за розмову з хлопками, за розмову на своїй рідній мові. Печержинська думала, що це добре. Всього, кажу, було, нім Маса узвичаїлась по-польськи балакати, по-католицьки молитись — і «Zdrowaś Marijo», і «Ojczy nasz», і «Wi-

erzę w boga ojca»¹; з погордою споминали батька-попа, матку-попадю, хлопів, хлопську мову і хлопську церкву. Не багато й прошло, три місяці з чимось, а Маса так відмінилась — вже й не пізнати її! Саме тоді різдвяні святки зближались; мати й приїхала взять доню додому, приголубить хотіла.

— Ktoś idzie! ktoś idzie!² — закричали панянки, завваживши, як ішла Масина мати через подвір'я. Глянула в вікно Маса та й каже:

— To moja ropadla płacze się³.

— Jaka ropadla?⁴ — питають.

— Luboracka, a jaka ź!⁵ — відказала Маса.

— Niby to matka twoja?⁶ — кажуть.

— Ja ż mówię, że moja ropadla⁷, — озвалась Маса.

Ввійшла мати до хати, змерзла, а доня посоромилась і привітати її щирим, теплим словом, тільки тицьнула та шурнула ногою назад себе; і то «для годиться».

«Може, воно так і повинно бути, — подумала пані-матка, — може, воно по-старому тільки вітаються з матір'ю по-людськи; а тепер таке й соромно вже, а треба присідати. Такий, значить, світ настав. Та, мабуть же, й попомучили тебе, небогу, — думає мати, на доню дивлячись, — нім навчили дригати та тицяти! Не ученики, а мученики — мовляли покійні татуньо».

На розпрощання учителька строго-настрого наказала Масі з хлопками не сходитись.

— То сором, — каже, — то встид; а по-хлопськи побалакавши, — каже, — так пійски зогидиш, що й свяченою водою не сполощеш, ні окропом не відпариш. — І дала роботу додому — гаптовання. Та ще й маму напросила, щоб пильнувала, щоб доглядала Масі, щоб стерегла, аби наново не zchłopiała.

¹ Назви католицьких молитов.

² Хтось іде! хтось іде! (Польськ.)

³ Це моя попадая плентається (польськ.).

⁴ Яка попадая? (Польськ.)

⁵ Люборацька, а яка ж? (Польськ.)

⁶ Здається, це мати твоя? (Польськ.)

⁷ Я ж кажу, що моя попадая (польськ.).

Хто-хто, а Ганна очей не спускала з Тернівської дороги: коли-то покажуться? Як надвечір відчиняються ворота — їдуть вони! Повибігали надвір і челядь, і своя сім'я; всі раді, кожне щебече, що на язик набіжить. А Маса зізла, опугана, і наче чужа, незнакома пішла, нікому й на слід не плюнула. Сестри за нею потяглись.

— То, може, що змерзла, — каже одна дівчина.

— Ніт! так загорділа, запаніла, — озвалась Ганна.

Справді, розібрали Масю, а вона насилу з татом привіталась, на сестрів і не глянула, і стала під грубою та й ні пари з губи, наче води в рот набрала.

Миленько Ганна подивлялась на панянку, отут пораючись коло її одежини, — бажалося поспитати, чи все гаразд збулось, що балакали перед виїздом; та Маса мовчить, то й вона мовчить, лиш погляда, що стоїть панна під грубою — на тонких ніжках, як чапля або журавель; і все коло єї напигане, віддулось. Як виходе мати з валькира:

— Може, ти голодна? Може, будеш що їсти? — питає.

— Dziękuję, mamo, nie chcę¹, — процідила Маса крізь зуби.

«Take! — подумала Ганна, — вже й до матері поляськи! Поминай же, як звали».

Пройшли свята. Після ордані ізнову пакувались, і від Масі ніхто рідного слова не чув: ні батько, ні мати, ні челядь, ні хто-небудь другий; все поляськи цвенькала. Малих дві сестри мала — і тих научила цокать, присідать; спіднички їм попідрізувала, і коси по-новому позакручувала — все пішло на другий лад. Сама не ходє, а плывє, як качка по воді; і менших так приучувала. На булих товаришок — сільських дівчат і спідлоба не поглянула, наче ніколи вони й не здибалися з собою.

— Отже, з Печержинської й справді учителька на славу, — говорив раз панотець Гервасій своїй жінці, — бач, як витресувала нашу небогу!

— До чого-то її доведе ця наука, — сумно відказа-

¹ Дякую, мамо, не хочу (польськ.).

ла паніматка, — така пишна стала!.. Щодо мене, — додала, — то я воліла б бачить її, як бувала — з закачаними рукавами коло якої роботи, аніж на тонких ніжках як не під грубою, то коло вікна або за гаптами. Коли б уміла їсти зварити та дати лад в господарстві, то гаптоване й купе собі.

— Говори! — озвався панотець, — ти все своє правиш. А подивись на благочинникову дочку! Хіба вона не в Печержинської вчиться? Такий уже світ настав.

— Поганий же він — цей світ теперішній, — озвалась паніматка. — Я ж не знаю жадних гаптів, а хліб, слава богу, їмо з тобою. І мати моя не знала, а проте хліб їла, ще й других годувала. Та й твоя мати така ж була.

— Зате ходили в плахтах та в намітках.

— Тим-то їм і добре було, що свого не цурались! тим-то вони й багаті були, що на дрантя не тратились; а справить собі плахту-другу, то за весь вік не зносить, ще й дочці передасть. А з цих підрізаних що? Через місяць як не подереться, то виростеш, а все скинь. А старші хвостами дороги метуть, що наче череда йде, такий копіт зіб'ють, — а їх лиш дві або й менше.

— Я знов скажу, що такий тепер світ, — озвався панотець.

— А я знов скажу, що поганий теперішній світ, — озвалась паніматка і додала: — Ще пани хай би собі вигадували, — на те вони багаті; а таким, як ми — бог з ним! — лучче б держатись старини, то й на душі легше було б, і в скринях повніше.

— То це, по-твоему, — каже панотець, — Маса повинна б натягти запаску та на вечерниці? Гарно!

— На вечерниці — не на вечерниці, запаску — не запаску, а що шнурівок та капелюшків — їй зовсім не потрібно.

— Хіба вона що? — гнівно заговорив о. Гервасій.

— Або я що кажу? — озвалась паніматка.

— Що? моя дочка не панна, чи що? мужичка? хамка? — почав кричати о. Гервасій.

— Попівна! хіба я що кажу? — озвалась паніматка.

— А попівна хіба не панянка? — каже о. Гервасій.

— Та панянка ж, — озвалась паніматка.

— То хай же буде як і другі панянки! знаєш? — гукнув. — Чуєш? Хай же буде, як і другі панянки, а не як мужичка, хамка.

— Та хай буде, хай! — заговорила паніматка стиха, — хіба я кажу, щоб не була? хай буде! гамуйся!

Вдруге вже ніколи не вертались вони на цю розмову. Чи й паніматка переконалась, що попівна повинна бути ляховкою, чи боялась перечити, тільки як панотець почне хвалить Масю, то вона зітхне і каже:

— Добра дитина! та коли б їй дав бог розум добрий.

— На те вчиться, — озветься панотець, — щоб мала добрий розум; а Печержинська не що-небудь такого, щоб не вмiла на дорогу навести. От послухала б єсь, що пан про ню розкажує! Або й про Масю якби-сь почула! Ёй! ёй! аж дух радується!

Не знав неборак, що пан тільки в очі світив, що лучче було б, якби він гудив. Мася ходила до його дочок і цілувалась, і все; а вийде з хати, то ляховки й піchnуть:

— A co to będzie, kochaniu! Troszku ciasta, cybuli a oleju?¹

— Knysz!² — гукне друга. І підуть губи обмивати та одна другій духу піддає: — Ще, — каже, цибулею відгоне!

— Ще олією тхне! — відкаже друга. І регочуться, аж покочуються. Та панотець цього не знав. Ляхи — народ облесний, знають, з якого боку підійти, і так примаслиться, що й сто голов май — не вгадаєш, що в йому кипить. І панотець щиро вірив, що Росолінський як хвале, то не видумує. А той і міри не знав в своїх хвальбах. Одного тільки не хвалив, що Мася рум'яна була, як ягідка. «З обличчя, — каже, — видно, що в жилах тече хамська кров, що в грудях хлопське серце б'ється».

Чи в ворота, чи через перелази, а ця штука дійшла до Масі. Глянула вона в дзеркало, і показалося небо-

¹ А що це буде, мила! Трошки тіста, цибулі й олії? (Польськ.)

² Книш! (Польськ.)

зі, що нема такого буряка червоного, як вона. Отут-то було плачу та прокльонів! Наскінчу схопила себе обируч за лиця: «Так і вирву!» — каже, та боліло.

Прибувши в пансіон, як там звали, — нібито до Печержинської, Мася ходила сама не своя, наче осиротіла; і не їсть, а тільки лизне аби з голоду не вмерти. Довго ніхто не міг допитатись, чого це так; а далі Мася і призналась одній товарищі, і облилась слізьми.

— Порадимо, — каже тая, — не сумуй! — І прираяли пити оцет нáтше.

П'є дівча оцет, та в дзеркало приглядається, та сердиться, що не скоро марніє. Товаришки потішають та піджоги дають.

А надворі тим часом січень, чи ж другі звуть — лютий, був наскінчу.

На Поділлю іноді бува дуже рання весна, хоч марець свого ніколи не дарує; проте іноді ще перед палючим¹ і сніг розтає, і все; а в марці завсiгди вже береза зовсім зелена, — тим-то його й прозвали березозоль. Та, в дорогу збираючись, на це нічого зважати, бо не стямишся, як зірветься завірюха і таке пічнетесь, наче до різдва йде: і мороз, і вітер, і сніг. Не надовго воно, а все ж надворі — сказано, без при — наче слабій сміється, а сонечко гріє — як мачуха голубить. Так і тепер було: сонце пригріло, потекли річки з землі, аж відпар пішов; а через скільки день випала пороша. Хто з чим міг, пішли на полювання, мало з рогачами та з коцюбами не повиходили. А о. Гервасієві саме тоді випала дорога: їхав у Круті — сина відвідати, бо на різдво його за холодом не привозили. Ніч ночував він, де йому бог поміг, а на ранок доїхав до Бугу. Берегами глибокий пісок, то сніг з піском перемішався, і тяжко було їхати, так люди льодом дорогу втерли. І о. Гервасій покатав льодом; тільки паламар поньокує. А попід горою в корчах крик, галас, йойкотня: тут полювання якийсь пан справляв.

¹ Як генвар звуть січень, то февраль — лютий; а як той лютий, то февраль — палютий. (Прим. А. Свидницького).

«Гай-гай! — дума собі о. Гервасій, — ото розкіш!» І став пригадувать молоді літа, як і він, бувало, на конику виграв за зайцями та за вовками. Аж зирк — заєць у пролизі чмиха. Нагнали сіромаху з корчів.

— Чи бач? — каже о. Гервасій.

— Що? зайця? — озвався паламар.

— Еге ж, — каже панотець.

— Та бачу ж.

— Стань-но, — заговорив о. Гервасій.

— Та цур йому, — каже паламар, — може, то дух святий з нами.

— Мерщій-бо, кажу! — гукнув панотець.

Спинив коні паламар, а з них аж пара встає. Панотець аж тремтить, дивиться, як заєць бідний лапками перебира, от-от під лід піде.

— Як тобі здається, Сава, — заговорив далі панотець, — чи тут глибоко?

— Не повинно бути, — озвався той. — А з тим — хто його зна.

«Що буде, то буде», — подумав панотець, зліз з санок, скинув кожух і пішов зайця здобувати.

— Не йдїть, паноче, — каже Сава, — може, то нечиста сила, аби вас у пролизь заманити.

О. Гервасій не чув цієї перестороги. Він був гарячий мисливий, що й ряса не кожен раз на заваді ставала, то всею душею дививсь на зайця. А він, бідненький, все ніжками бовтає, то аж на кригу зіпре-тсь. Якби в що задніми ногами впертись, то так би й вистрибнув; а так помуцується-помуцується і бовтне, тільки вушка видно. Ішов панотець, аж трясся, і все пробує лід під собою; далі чує — тріщить; то взяв та й лїг, і посунувсь на животі. А паламар на санках бога молить за панотця, щоб щасливо вернувся. Досунувсь він, що от-от зайця спійняти, вже й руку простягнув, щоб за лапку взяти, та заєць сповзнув, панотець дригнувся, лід хруснув, і тільки хвиля розляглась та вода аж на лід вискочила. Зайця ж як не було.

— Оце тобі, паноче, заєць! — каже паламар.

— Гей! рятуй! — гукнув о. Гервасій, схопившись за кригу що сили мав. А вода так і тягне під лід.

Поки зліз Сава, поки, хапаючись, віжки відчепив, щоб подати, то панотець таки добре скупався. А тут і приморозок бере, і московський вітер подима. Поки до санок дійшов, підрасник козубом став, аж до шкури прикипів. Розібравсь о. Гервасій, закутався у бекешу і лїг.

— Куди ж тепер? — питає Сава.

— Та куди хоч, аби де обсушитись, — каже панотець. А душа йому як не вискоче.

З цього часу як занепав о. Гервасій, то до півроку так висох, що всі тільки й знали, що смерть йому пророчили.

Вже й дух минув, і купайло, збирались люди жито жати, а о. Гервасій тільки по подвір'ї походе, та й годі. Навіть до двора не міг ходити. Він і не лежав, лиш трохи, а все кахикав та й кахикав. Всяких бабів паніматка звозила, в коморі муки не ставало, що кожній то мисчину, то дві; а панотцеві все гірше та й гірше. Видимо, смерть зближалась.

— Та годі вже, — каже раз панотець, — тих лїків; вони тільки до кошту доводять, а користі з них катма. От подумай-но лучче, чи не пора б уже по Антося послати; позавтру ж уже Кирика й Улити.

— Ти тепер тільки здогадався! — озвалась паніматка. — Я вже й на булки розчинила на вечір, і оброку наготовила, щоб завтра чуть світ і висилати.

— Спасибі тобі, серце, — сказав панотець, — що-сь така добра та дбайлива! Без тебе й діти помиршавили б, і я млів би голодом в своїй хворобі. Дай тобі, боже, щастя й вік! — Та й зітхнув, зложив руки до бога і почав молитись.

Паніматка й собі хрестилась за панотцем.

Прочитавши коротеньку молитовку, о. Гервасій заговорив:

— Дай тобі, боже, віка та здоров'я! а мене вже поховаш. Та лихим словом не згадуй, а помолись коли за свого чоловіка-гонителя! Бо я для тебе не добрим був чоловіком: як не лежав, то ходив, або й хати не держався, та ще не раз і над твоїм тілом згнушався — то бійкою, то лайкою. Прости мені, то й тобі бог простить.

З цим словом підточивсь до паніматки — вона стояла коло грубки, а він коло стола, — і взяв її за руку, та й цілує, кажучи:

— Недовго вже цим рукам робити на мене! Душа чує, що вже вмиру: коло серця п'ялить, так п'ялить, що й не сказати! Коли б ще хоч з годочок було прожити, щоб хоч одну дитину до пуття довести; все б удовиці легше було. Та така божя воля.

А паніматка слуха та й думає: «Оце ж то й єсть, що в святім письмі написано: як будете злі, то вкорочу вам». Та як залетється зразу слізьми, то аж жаль було б дивитись, якби хто побачив: сльози такі дорідливі, як дощ перед градом, одна за другою й покапали на поміст, наче горохом посипав.

— Не плач, серце, — заговорив панотець, — тільки голова розболиться, а мене не воскресиш; не вернеться, що минулось, хоч хай сльози ллються, як Буг тече.

Надійшла Текля, як огірочок викотилась, в зеленій спідничині, що зосталась вторік від Масиної сукні з маминої одежини, то їй спідничку пошили. Опріч спідничини, Текля була тільки в сорочці, та замурзана така! сказано — дитина: чи їсть, чи п'є, то по грудях тече; а там мокре таке полізе надвір і бавиться в поросі.

— Ходи до мене, дочко! — каже їй о. Гервасій.

Підійшла вона. А батько обняв руками її голову і каже:

— Моя ти сиріточко! моя замурзана! Що тебе жде на божім світі — яка доля? Чи ти будеш проклинати мене, що не довів до пуття?

Текля мовчала.

— Чого ж ти мовчиш? — питає батько.

— А що ж я буду казати? — озвалась Текля.

— Я тебе питаюся: чи будеш мене проклинати?

— Ні, татку, не буду, — каже Текля.

— О! моя ти щибетушечко! — заговорив батько, цілуючи її в голову, та так і вмив слізьми.

Бачила Текля, що мати плаче, та вона це не раз бачила, то тільки скривилась; а як заплакав батько, то вона аж закричала.

— Цить, доню! цить! — заговорила мати, взявши її на руки. — Цить! чого ти?

— А татко чого плачуть? — відказала вона.

— Ні, татко не плачуть; то вони так собі.

— Де ж Оріся? — питає о. Гервасій.

— О! цить, котю! щось татко кажуть. — Текля притихла, а паніматка питає: — Що ти кажеш?

— Я питаю: де Оріся?

— Чи то їй роботи нема? — озвалась паніматка.

— Голубочка моя! — сказав панотець. — Завсігди корпається де-небудь. От з кого буде господина, — додав, витираючи сльози.

А Текля ізнов як заплаче!

— Чого ж ти? — каже мати. А сльози і в самої капають.

— А татко ж чого плачуть? — озвалась Текля.

— То татка очі болять. Цить, котю, цить! — каже мати, витираючи сльози дитині; поцілувала її і понесла з хати. Та, йдучи, питає панотця: — Чи не хочеш чого їсти?

— Не хочу, — озвався він, кивнувши головою, — минулося.

— Ні, мамуню, я вже не плачу, — каже Текля за порогом, веселенько осміхаючись: — а ви, мамуню, плачете? — додала, витираючи їй очі.

— Ні, — каже мати, — то я так, я не плачу, моя зозулько! — І поцілувала.

— А чого ж у вас мокрі очі?

— То так собі.

— І татко так собі? — питає Текля.

— Так собі, моя щибетушечко, — каже мати, — так собі.

Як вийшла стара з хати, о. Гервасій почав молитись, придержуючись руками за стіл, а там і ліг стогнучи.

VII

Антосьо нічого не знав, що вдома діється, жив собі у Волоської і гадки не мав. Мати приїжджала до його вже й після великодня, та нічого не сказала; а сам

він хоч і бачив батька, та не догадувався: вчився собі, та й годі.

А час не йшов, а летів і пролетів. То за сим, то за тим Антосьо й не закріпив, як і екзамен настав, і підвода приїхала.

— А що там вдома? — питає він хурмана.

— Все по-старому, — відказав той. Йому наказали, щоб не лякав дитини, бо ще, боже борони, як заслабне, то хоч з світа втікай: і з одним непорадна година, а з двома — й не кажи.

— Хай же коні відпочинуть, — каже тоді Антосьо, — а ви допоможіть мені скластися. Еге! спом'ятав! а чобіт мені не прислали?

— Ні, — каже хурман. — То гроші, то їсти привіз, а чобіт мені не давали.

— Ото! а я, бачите, як на халявках чудю!

— Почудите й ще той день, поки додому доїдемо; а дома все для вас буде.

— Та дивіться ж! як мені їхати! — і показав чоботи зовсім викривляні.

— Та вже як-небудь, — каже хурман.

Іде Антосьо, радіє — як не знає, де сидить; а дома плачу-плачу! І паніматка плаче, і Оріся, і Текля; бо о. Гервасій, як забачив їх вкупці, то й каже:

— Післати б ще й по Масю, хай би була коло дому. Той з Крутих незабаром приїде, післати б і за нею. Хоч найми, серце, та пішли! бо моя душа чує, що незабаром оставлю вас, мої голубочки, сиротами. Діточки мої! ні до розуму я вас не довів, ні маєтків вам не оставляю. Одна в вас надія після бога на маму. Любіте її, шануйте її, не нарікайте на бога, що бере мене з цього світа, — замість мене, він буде вам за батька; над сиротою, кажуть люди, бог з калитою. І ти, жінко, — каже, — не гніви його, милосердного; він зна, що робе. Та за мною не плачте, бо це значить проти бога йти. — Казав і сорочку заготовити, і ризи, і все як годиться на смерть.

Пішли всі, плачучи, хто куди попав, чи за ділом, чи без діла. А паніматка таки сусіду, що жив через улицу, послала в Тернівку. Мася там все пила оцет,

та й пила, та все в дзеркало приглядалась, чи скоро вже буде біла.

Ще цей посланець, може, й верстви не в'їхав, як Антосьо вже був дома.

«Слава богу, — подумав тато, — що сподобив мене діждати сеї години, що я сина свого бачу», і каже:

— А як ти, сину, вчився?

— Дали похвальний лист, — відказав Антосьо.

— А покажи! — каже тато. — Славно, сину, добре, — заговорив о. Гервасій. — Вчися, сину, бо тільки й твого, що в голові матимеш. А з порожньою головою куди тобі? Тепер не такий світ настав, щоб вийти в люди, нічого не вмівши.

Антосьо не знав, куди що йде, — не догадувався; а все ж йому жаль чогось стало, дивлячись на батька, що так любенько балакає, навчає, а сам слабкий, ледве дише. От він і заплакав.

— Чого ти, дурню, плачеш? — каже тато.

Антосьо засоромився і побіг надвір, та так махнув кудись, що й не чув, як Мася приїхала.

Хто бачив її на різдво та на великдень, якби подивився тепер, то жодним побитом не пізнав би: виросла, що з якого боку не зайдеш, дівчина на всю губу, хоч зараз на рушник ставай, а тоді була — от! підліток собі. Опріч зросту, була вона святками як маківочка повна, — як сміється було, то на лицях аж ямочки стають; тепер попід очі смуги, наче сажою ямочки стають; щоки позападали, обличчя витяглося, і губи поблідли, і брови наче злиняли; на виду аж сині жиби знати. Та така тонка в перехваті, аж страшно, щоб не звихнулася; і хід не хід, а гойдання, наче її в Печержинської на ресори взято, хоч всього й року не повчилася.

— Чого ти, дочко, так змарніла? — поспитала мати.

Мася подивилася попереду в дзеркало, а тоді вже каже:

— То такі в вас мізерні? Де то я мізерна, коли в свою шкіру не зміщаюся. Адже панни Росолінські і тонші за мене, і біліші, а їх ніхто мізерними не зве! — Голос її дренчить, а очі так і забігали, і якийсь вогонь в них зайнявся, — такий вогонь, що й не сказа-

ти: зраділа, що не дарма оцет пила, що не дарма морила себе голодом, а дійшла, чого хотіла.

— Ти ж, доню, така була — як ягідка, — додала мати.

— Слава богу, що минулось, — відказала Маса. — Тепер ніхто не скаже, що я мужичка, що я хлопка, що мені в грудях хамське серце б'ється! А правда, мамочко, — додала, — що я й від попівен відмінилась?

Нічого в світі Маса так не зненавиділа, як духовний стан по благочестію; нічого так не бажала, як не походити на попівну, бо то хлопка, каже, — а на ляховку, бо то шляхетної крові.

— Що вже тут відмінитись, коли попівна-сь з діда-прадіда! Твого прадіда в цім-таки селі ляхи замучили, що в гайдамаччину ножі освятив, ще в першу, ще в різанину. І діда твого тут же мучили, хто zostавсь після Коліївщини. Він, бач, знався з гайдамаками, з тими степовиками, що в Ганщині жили. Знатного ти роду попівна, давнього роду. Якби це другими часами, то який полковник так би і взяв тебе: ти знатного роду!

«Попівна! знатного роду! — подумала Маса. — Та ще якого знатного! що панове предків то замучили, то не домучили», — і каже:

— Дурні були мої діди та прадіди, що не єдналися з панами.

— А! дочко, — озвалась мати, — якого ж ти поганого розуму набралась! Де ж таки так казати про своїх дідів та прадідів? Не роби цього, доню, бо то гріх смертельний.

«За попа, — подумала Маса, — і смертельний гріх! Ото це вдала! Якби за ксьондза, то що другого, а то за попа — *kozią brode!*»¹

— Треба вже, — заговорив панотець, — набрати для неї додільне платтячко; де ж їй ходити таким диркачем!

— Та я, — відказала Маса, — вже й сама набрала, тільки заплатіть.

¹ Цяпину бороду! (Польськ.)

— А покажи, — сказав тато, — чого ти набрала. — Маса й винесла з валькира щось таке, що ні отець Гервасій, ні жінка його не вміли й назвати, тільки придивлялись.

— А яке ж ледаче, — кажуть, — так і тягнеться за пальцями, так і лізе. А що коштує? — запитали.

— Недорого, — відказала Маса, — всього п'ятнадцять карбованців, — і понесла назад у валькир.

Глянув панотець на паніматку і каже, хитаючи головою:

— Пару бичків купив би, річничків!

— П'ять пнів пасіки, — озвалась паніматка. — Тепер кріпися! сам того хотів-єсь. Щоб-то було мене послухати! А тепер п'ятнадцять карбованчиків так — тьху!

— Ти вже й розходилась! — озвався панотець. — Тих п'ятнадцять карбованців не родило ж, а їй радість. Хай і вона почепуриться трохи; може, в єї тільки й щастя, поки ще за маминими плечима, поки ще дівує.

Антосьо був надворі, як Маса приїхала, і як почув, то так і причвалав.

— Здорова, — каже, — була!

— Al! Jak się masz! ¹ — озвалась вона, сидячи коло столу, — щось вже їла і не подивилась в ту сторону.

— Та й не привітаєшся! — каже Антосьо.

— Nie miała być roboty, ta z tobą się witała ² — відказала Маса.

Не сказавши ні слова, Антосьо почав співати:

Іхав ляшок дорогою, —
Ласької натури:
На нім шапка сивенькая
З свинячої шкіри...

Не співав же далі цієї пісні, а залепетав із своєї голови:

— За ним Маса точилася: так в Тернівці навчилася!

¹ Як ся маєш? (Польськ.)

² Не мала б роботи, так з тобою б віталася! (Польськ.)

— A ty gdzie się nauczył? ¹ — гукнула вона.

— В Крутих! — каже Антосьо. — Та знай, що в Крутих лучче учать.

— Видно пана по халявах, — сказала Маса і показала Антосьові на чоботи. А вони в його, як собаки, руді, і набік, як корси.

— А паню видно по носі, що рилась в горосі, — відказав Антосьо і показав їй на ніс, що як навмисне був чимось замазаний, і додав: — Рила моркву з петрушкою і вдавилась галушкою.

— А ти кров собача! — гукнула Маса, і зірвалась на ноги та й кинулась до Антосьо, а він чкурнув, що й з хортами не доженеш. Вибігла Маса аж на двір, а Антосьо тут і почав кричати та в долоні припліскує:

— Машка-ляшка вкрала пляшку, вточила горілки з нової барилки; через тин скакала, до ляхів таскала, мужики зловили, по селі водили та били у п'яти, бо ляшка проклята, — гу!..

Маса вислухала все та й каже:

— Poczekaj że, łajdaku! ²

А Антосьо почав:

— Лайдак-лайдак Антосьо спіймав Масю в горосі, покликав Степана, відвели до пана; били-били, волочили, а на розум не навчили, й відвели до тата, бо ляшка проклята, — гу!..

«От проклятий хапокниш!» — подумала Маса, і зірвала б його, та — рада б мама й за пана, так пан не бере!

Не мігши зігнати злість, Маса здумала тугу розігнати й почала збиратись.

— Куди ти? — каже мати.

— До панства Росолінських піду.

— І сорому тобі нема, — озвалась мати, — тато от от духу пуститься, а тобі гульки в голові!.. — І заплакала.

Та для Масі байдуже: нехай не тільки тато вмира, але й мати за ним; аби їй ляховки жили та ляхи здорові були.

¹ Де це ти навчився? (Польськ.)

² Чекай же, лайдаче! (Польськ.)

— Треба ж з wizytą піти!! — каже вона. — Що ви знаєте!

Стенула мати плечима і каже:

— Війся-війся! Цур тобі!

Росолінські тільки що від обіду встали, як Мася прийшла, і сиділи собі: старий люлька курив, а дочки з матір'ю щось базікали. Нічого розказувати, як зустріли вони нашу попівну: вміли в таку шкуру вбратись, як черепаха, що й сокирою до живого не доколупаєшся.

З розмови вийшло, що Мася почала глузувати з попів, — та ще мало: почала преставляти попа на папахиді. Начепила хустку через плечі, як опарати, взяла в руку лампу, замість кадильниці, і почала вичитувати; «Пом'яни, господи, душі усопших раб своїх». Одна покойова вбралась за дяка в старий панів сіртек, друга — за паламаря і співають «Вічная пам'ять». Що вже реготались, то тільки бачити можна. Від сміху всім аж горло болить, і в грудях коле, і сльози з очей течуть. Панія вже й не сміялась, а тільки: «Га!.. га!.. ах!..». Як ось входе окном, поклонивсь панові, панії, панянкам і Масі напоследку, кинув оком і на цю церемонію та й каже:

— Słyszałem powinę: ksiądz paroch kazal długo żyć!¹

— О! — пан каже.

— Słyszałem, — додав окном. — І тепер там гомін такий, і відправу чутно, і корогва перед хатою має.

Як громом прибило Масю, так цими словами: їй не жаль було за о. Гервасієм, як за батьком, — ні слова; та якось за серце стиснуло, що смерть ухватила людину, та ще й попа і саме тоді, як вона реготалась і попа преставляла. Хапаючись, розібралась дівчина, попрощалась і пішла. На вулиці назустріч їй трапилась дяківна.

— А де ви були, панно? — питає.

— Gdzie i zawsze,² — відказала Мася.

¹ Чув новину: парох помер! (Польськ.)

² Де й завжди (польськ.).

— Ото! А батюшка вмерли — ви й не поблагословились.

Мася змовчала. Батька вона не поважала, бо він був піп, а благословенством не погорджала: хто б був не був батько, а все ж він батько; його благословенство і зо дна моря витягає, і з тяжкої неволі виволоче.

— А покійні, — додала дяківна, — так довго вас кликали: «Масю, Масю! Де моя Мася?» Так і вмерли, що вас споминали. Розбіглися за вами, то наче нам ноги попідрізувало, наче дороги позав'язувало. І в голову не прийшло, де б вас шукати! Аж оце тепер, як уже все скінчилось, їмось кажуть до мене: «Піди, Тетяно, до Росолінських: вона там».

Прийшла Мася і оклякнула по-католицьки. А батько лежить на столі як до служби вбраний. Згадала дівчина, що тільки сама так прибиралась і, може, саме в ту пору, як він конав, реготалась до розпуку, — та й сум її взяв. А сльози не було: і за серце стиснуло, і соромилась.

Над о. Гервасієм вже правило аж чотири попи, всі в чорних ризах; в головах йому поставник горів, а за раз під образом вінок висів: жнива були ранні, — вчора обжинки справляли, жито дожали, і покійний запрошав женців ще й на той рік. На вікні требник лежав з хрестом, в патрахиль замотаний. О. Гервасій в йому було з кропилом ходє, вивід читає, ходє сповідати. Кому тепер воно зостанеться?

Не плакала Мася та й паніматка не плакала, і Оріся ніт. Паніматка ходила як пришибляна, сама себе не тямивши: що-сь би робила, і тільки шупортається — те возьме, там покладе; друге возьме, туди понесе; те розіб'є, як кладе; друге само з рук випаде. І біла-біла, наче її крейдою хто витер. Оріся й плакала б, та не могла: за серце стиснуло, аж мову замкнуло, і сльози наче зав'язав, наче камінням їх приклав у грудях, хоч би одна наверхнулась — так ніт. Те-кля ще дуже мала була. Ця почала плакати, та бабки її перевірили, що татуньо сплять, то й вона заснула; а як устала, то лиш допитується, чи скоро татуньо встануть?

— Біжи, сину, буди!.. Хай встають! — казали баби.

Піде маленьке і тормосить тата:

— Вставайте, татку, ось люди до вас прийшли! — І біжить назад: — Не встають, — каже, — та такі тверді та холодні!.. а!..

Так біга, жебонить та й засне...

Антосьо тільки побивався, що й не сказати. Цей бачив сіріт в школах, то знав, що й на його в світі очікує, і таки мав серце хлопчаче, що і в лёщатах пищить. Цьому не збувало на сльози, та недовго: розболілась голова, що куди! і він ліг десь в соломі, та й думав-думав, і заснув.

Що вже людей йшло за гробом! — і старе, й мале. Всі любили покійного, то всі й вийшли випроводить його до нової оселі. Та всі сумні та невеселі; хіба старці, що чули тлустих¹ обід. Ці тільки не сумували, бо як трапиться раз на віку така лахва, то й добре. Вони тільки голосно свої молитви вичитували: «А дай же йому! та подай же йому дусі спасенія, гріхів отпущенія». А в душі думають: «А пироги гарячі, потрави кип'ячі та молосьну касю на братію насю».

— Ай-й-й! нащо ви татка землею пригортаєте? — закричала Текля, як у труну загрузотало, і стала пручатись у старости на руках... — Ай!.. нащо ви татка пригортаєте?..

Що вже їй не говорили, ніщо не подіяло: верніть та й верніть мені татка! нащо ви їх землею прикидали? їм там тяжко буде! вони там задуються!

Так і додому принесли малу щебетушечку, що все плакала.

Справили обід як годиться; і хто пішов, хто поїхав забувати о. Гервасія; тільки дуже допізна чути було гомін по селі. То солодьчани згадували свого панотця.

— Адже добрий був небіжчик?

— Та хіба я що?

— Та нічого; але панотець добрі були?

— Таже.

— Оже не буде вже такого!

— Мо, що й так.

¹ Жирний.

— Ге!..

Горе всяким сиротам, а попівнам і бог забув. На Поділлю попи не мають жадних маєтків, хіба хату тощо, та й те на церковній землі; то того й дивись, що приїде новий панотець, збере суд і викидає з свого добра; або приймай свою хату з чужої землі. Одна ульга zostалась їм: просить архирея, щоб почислити приход за сиротами. Як це вдасться, то прейма свій куток матимуть до якогось часу, та руги який день і сяка-така капанина буде з парафії — то за треби, то з приносів.

Так лучилось і з сиротами о. Гервасія: приход пішов за ними; паніматка згодила собі вікарного, старого-старезного вдівця панотця, що нічого не потребував, лиш притулку та хліба шматка; нічого не бажав, тільки молився богу, — в дорогу, значить, збирався — в далеку! аж на той світ, до бога!

VIII

Ішли роки за роками. Минуло їх аж п'ять, а на щастя сиротам і не заснітилось. Правда, не бідніли вони: мали і хліба шматок, і голі не ходили, ні босі, — все мали як ведеться; та талан не в їжі, не в грошах, не в одежі, — в сім'ї не було супокою. Ще батько на столі лежав, як Маса почала верховодити, і всамперед загадала жалобу шити.

У наших русинів в тій стороні ось яка жалоба: по жінці та по дитині чоловік без шапки ходить скільки день, дівчата на знак жалоби не заплітають кіс, а тільки зв'язують волосся ззаду, щоб в очі не падало; хлопці і дівчата, там скільки треба, не співають і не танцюють. Маса ж прийняла жалобу католицьку: казала пошити чорну сукню, обшила її білою стьожекою з-на цаль ширини. Це була перва додільна одежина в Масі. І хто примічав, приказували, що вона не матиме талану з свого дівовання. Сестрам Маса також жалобу посправляла; навіть Антосьові понашивала стьожечки по сіртуці.

— Що б оце вигадувати, — почала мати, — то воліла дати 6 ті гроші на молитви.

— Ет! що ви знаєте! — гримнула Маса. — Ось ідіть там до печі!

— Що це ти, доню? то так до матері?

— А хіба ви себе не пізнаєте? Коли ви моя мати, то я так до матері.

— Опам'ятайся! Що тобі таке? — казала мати. — Чи ти сповна розуму?

— Коли б ще і в вас такий був, — відказала доня, — то чого б ви хотіли! А коли не знаєте світові ладу, то не мішайтеся.

— Бог з тобою, доню! нічого я тобі не скажу більше.

— І добре зробите!

З тим і розійшлися. Маса робила по-своєму.

З цього часу й пішла своїм богом коло всього. Все з ляхами та з ляхами водилася; все їздила по костьолах та по кляшторах; до своєї ж церкви і носа не показувала — хіба на різдво та на великдень, і то з польською книжкою в руках, і не молитись, а показатись. Вбиралась, як павич; останню краплю крові, як то кажуть, тягла з матері та все садила на крами. Що було б на чотирьох, то на одну йшло. І ходила, погойдуючись та підківками поцокуючи. І ніколи й за холодну воду не бралась. З матері останні поти ллють-ся, а доня каже:

— На те ви — попада.

— Чим-то ти будеш, що смієшся з попаді?

— Волію бути шинкаркою, а попадею нізачо.

— Ей, доню! будеш плакати на свій дурний розум.

— Аби ви не плакали, а за мене не журіться! Як ви не бачили більш печі та коцюби, то думаете, що тільки й світа, що в вікні! Я вже виросла з цих.

— Дай, тобі, боже, щоб ти добра дійшла.

«О! яка ж богомільна!» — подумала Маса. А мати пішла, згадуючи свого татуня, як то покійні розказували, що як зближиться антихрист, то встане мати на дочку, а дочка на матір свою.

— Оце ж, — каже, — і моя доня так.

Верховодила Маса над матір'ю та й сестрам доставалось: вони були їй за наймичок; всюди ними попихалась; а сама, як панія, тільки погукує: «А це подай,

а те принеси, а те зроби, а туди піди». Чому ж сама не піде — не смій і рот роззявити: так зразу і зацабанисть, або ще й поб'є добре, аби лиш подужала.

Кому-кому, а Теклі доставалось. Та й піде плачучи:

— Мамуню, — скаржитись, — а Маса б'ється!

То мати й прийде:

— Чого ти, дочко, б'єшся? тільки й чуєш, що скаржи на тебе.

— Нехай свиня знає своє стійло, — відкаже Маса.

— Що ж ти таке? Чи ти в мене не така дочка?

— Ні, не така, — каже Маса.

— Ей, доню! ну-ну! догуляєшся ти з своїм розумом!

І піде. А Маса дума: «Чого б точитись оцій попаді? Отам корпала б ся, коли має в чім. Так ніт же! всюди їй треба! То-то вилаю колись, аж чорти сміятимуться». Вона все по-ляськи балакала.

Не можна сказати, щоб вона й зла була. Ніт, тільки така горда та пишна, і себе так високо ставила, що всі проти єї — як горошина проти скали якої. Тим вона й верховодила, тим і не слухала нікого, що себе мала за найрозумнішу. Одна тільки Печержинська де в чім була розумніша за Масю, та й то, як роздумється, то й вона ні по чому: «Дурна, — каже, — й Печержинська! і всі дурні! Ось воно як повинно бути, а не он як».

І губу Маса мала виправляну! Що які вже витрезовані оті скарбові підпанки, що якби не вмів брехати, та ще й гладко, то не мав би й рубця на плечах, не то сорочки, — і тих Маса в шуршу заганяла: не смій і рот роззявити, бо напечеш раків на день і три ночі.

Справна була! ніхто з нею не справлявся — та й не думав, бо не почувався в силі. Чи осміять кого, чи розказати що — тільки подай, то всі аж за боки беруться. І загорділа вона; не знала небога, що не туди до щастя дорога, куди люди справляють, а куди доля поведе.

Раз сиділа Маса у себе в хаті, сама втішалась і других потішала; два ляхи цілували її в руки, третій, як цуцик, служив перед нею. А була половина курсу і саме жнива.

Може, кому не відомо, що то половина курсу? Ось що: в духовних школах в кожному класі треба сидіти два роки, то як рік пройшов уже, а ще рік остався — то й вийде, що була половина курсу. Богослови, значить, іще мали рік вчитись, нім матимуть право на попів святитись. Богослови опівкурса, хто заможнішого батька син, вже їздять, чи не натрапить де на суджену.

А був поблизу від Солодків панотець Собальський і мав сина Івана в богословії. То цей і шатнув по селах, і заїхав до Люборацьких. Сказано — семінариста: ані сісти не вмів, ні вклонитись, ні слова до ладу сказати — нічого: все вимучать, все видушать. Як побачить панянку, то аж острах його візьме: і сказав би — і боїться; приступив би — і не сміє. Поїхав у такому між дівчата, то рівно з головою. І Собальщенко не поїхав би, та його батько був скількох літ благочинником, то всі сусідські панотці були йому знакоми, а в Люборацьких він таки не раз був — ще за життя покійного о. Гервасія. От і приїхав пан богослов. Добре йому знайомі були ці пороги, та переступав він їх ще пімперлям, а тепер — Іван уже, як думав він, голова на всю околицю, чоловік на всю губу, молодець хоч куди; де ж пак — богослов! а богослов... буде й того, що вже богослов, та й годі! З-за такого сина і матері честь: «богослова родшую» як не поважати? Отож входе він до хати, шарнув ногою, як умів, і щиро поцілував панну Марію в руку, бо аж ляснуло. Тоді обернувся до ляшків і рекомендується, що так і так: ученик богословії — прося любить і жаловать — Іван Іоаннович Собальський.

— Ученик богословії! — підхопив один ляшок, — га! ученик богословії! дуже раді-сьмо!

А другий:

— Просимо сидати! просимо! будьте ласкаві! ге!.. — Та й до третього: — Проси, хай садовляться!

Кинувсь і третій:

— Та сідайте, будьте ласкаві! ошасливте нашу компанію, — просе.

І щоб вам котрий вусом моргнув або що, мовби й навсправжки вони так раді, що зуздріли богослова.

А Собальський ходе по хаті, відкашлюється; викашлявся, і сів — та де ж? коло самісінького порога! — і почав придивлятись на образи, хоч бачив їх і придивлявся не десять і не двадцять раз, а пиши — сто або й більше.

Всі мовчали, дивились, мовби ждуть якого змилювання божого. От богослов і почав:

— А у вас чудо — не образи, панно Маріє!

— Niczego sobie¹, — відказала Маса.

А ляшки й собі кинулись дивитись на образи, і один одного торкають.

— Бач, — кажуть, — бач! ге! що то богослов! зараз і завважив! не ми, сліпота!

І на богослова повитріщали очі, що то він іще скаже. От він і почав:

— Я нігде такої живописі не бачив.

— А ти бачив? — спитав один ляшок у другого.

— Ніт, — каже цей, — не бачив.

— А ти? — питають третього.

— І я ніт, — каже той.

— Бач! а нам і в голову це не приходило, — заговорив первий, — що то богослов!

Маса нічого не відповіла на слова пана богослова. Він і пішов далі, таки довгенько помовчавши.

— А це, панно Маріє, богородиця, — показав, — точка в точку ваш портрет!

— Еге ж! — озвались ляшки. — Що то око! богословське око, та й годі!

Маса мовчала, тільки дивилась. А богослов підійшов до того образа, подививсь та й каже:

— Позвольте свічкою присвітить! — І простяг руку до свічки. Та якийсь ляшок вже й присвічував. І всі очі повитріщали. Дивились всі, тільки Маса ніт; довго дивились мовчки, аж один ляшок каже: «Красавиця!»

— Совершенная красавиця, — озвався богослов.

— Бач, — почали ляшки проміж себе, — красавиця! га! бач! що то богослов, а ми й не завважали.

¹ Нічого собі (польськ.).

Богослов відступивсь, і свічку на столі поставили, та не сідали, бо Іван Іоаннович стояв; далі він сів, і всі сіли. Цебто так шанують його, що як він не сіда, то ніхто не сміє.

То Іван Іоаннович задумав комплімент сказати панянці і так прибирався. Озвеличивши панянку тим, що вона походить на богородицю, він богородицю назвав красавицею, тоді і каже:

— Єй-ей! от як дивлюсь на вас, панно Маріє, то наче на той образ; а як на образ дивлюсь, то наче на вас, їй-богу!.. Точка в точку! — І осміхнувся, та й почав відкашлюватись і люльку набивати.

А ляшки кажуть:

— І ми так: як дивимось на панну Марію, то наче бачим богородицю... ей... ей... Еге ж так? — пита один у одного.

— Таже так.

— Якби не так,— каже третій,— то пан богослов не казав би.

— Та що ти! — перебив той.— Ти не так величаєш; кажи його богословство.

Мася чуть тільки гамує сміх, а ляхи — щоб котрий вусом моргнув, то ніт. А Іван Іоаннович уже набив люльку; уже ляшок і прислужився; вийняв з кишені папірцю шматок, запалив і приніс.

— Просю,— каже,— покорно, ваше богословство! пихкайте!

Іван Іоаннович хотів щось сказати, та тільки рот роззявив, а ляшок і каже:

— Та пихкайте-бо, ваше богословство, а то припече й кину.

Іван Іоаннович і став пихкати — пих-пих, і каже:

— Такого титулу,— і все пих-пих,— нема і в світі,— а все пихкає.

— О! — почав ляшок,— нема? то як же вас величати, ваше богословство?

— Як буду священиком, то — ваше благословеніє або ваше преподобіє, або превелебіє; а тепер ще я не маю величання.

Принесли чай. Став один ляшок мішати його ложкою й питає:

— Ваше богословство! чи пак — ваше пришло благословенство, а тепер іще ніяк! Ви вчили богословію; чого-то, скажіть, сахар скоріш розтає, як його не мішати ложечкою, а як мішати, то не так скоро?

— Ге! — сказав богослов,— ге! хіба це до богословії належить? ге!

— Бач його! — озвався той,— а я думав, що до богословії.

Поки тут що діялось, менші сестри, що сиділи десь там у закутку, підслали наймичку розпитать хурмана, хто приїхав. Як довідались, що богослов, то так і розігнали курей на сідалі. Вже дівчина, здавалось, і добре за голову стискала, а все-таки чути було: «Кир-кир». В печі заготовило,— як і паніматка вийшла. З старою Іван повів розмову як і треба. Все розказував: і скільки кіп його батько вже поставив, і скільки ще буде, і коли обжників сподіються, і скільки пнів пасіки, і скільки роїв, і все, що треба в хазяйстві, говорив, розказував, як з книжки вчитував. І жартував, і все; та тільки з старою, а Мася й Оріся сиділи нишком у тій же кімнаті. Поки ж ще ляхи були, то й їм було з ким розмовляти; та ці недовго мешкали: паніматка не любила ляхів, і вони це добре знали, то не пройшло і години часу, як утрясли. Паніматці хоч і до дня просидіти б, прогомоніти з Собальським, та нездужала, то й пішла собі. Як не той став хлопець, оставшись з панянками; зам'явся зараз, закахикався.

— Давно вже я тут був,— каже.— Ще ви ось які були,— показав з-на аршин від землі,— а я,— каже,— качавсь, як гарбуз.

Засміялась Мася, і він засміявся, та й замовкли. Стара гукнула на Оріся; Оріся й вийшла. Богослов ізнов почав:

— Покійний о. Гервасій, пам'ятаю, горіхів давав...— Мася мовчала; а він додав: — Вам, думаю, жаль за о. Гервасієм?

— Мніє? — озвалась Мася.— Nie miała być za kim ubolewać!

¹ Мені? Було б за ким шкодувати! (Польськ.)

— То ж ваш отець.

— Та coż z tego? ¹

— Та й не жаль?

— А nie ².

«Як таки можна,— подумав богослов,— щоб дочці та не жаль було за татом!»

І каже:

— То, може, хоч коли жаль було?

— Nigdy ³.

Не сказав він нічого на цю штуку, а почав люльку набивати.

Довго так-то мовчали вони, то розпочинали розмову і на двох-трьох словах кінчали, і знов мовчали.

Богослов кури́в та й кури́в, аж язик йому затерп; вже й не хотілось, а все кури́в, аби дурно не сидіти. Далі, завваживши, що Маса́ й не заїкнеться на рідну мову, каже:

— Чи ви смієтесь з мене, чи що, що тоді он як балакали, а тепер ось як? І не пізнати, що не кателічка, що панотцева дочка.

— Byłam głupia, ⁴ — відказала Маса́.

— То це ніби й я дурень, коли так? — заговорив богослов.

— Ja nie mówię, — озвалась Маса́, — а rąpu wolno myśleć, co się podoba ⁵.

Скипів панич, аж побілів, і вийшов та й гука:

— Герасиме!

— Гов! — озавсь той.

— Давай коні! — І вернувсь до хати. Масі́ вже не було; тільки Собальський ступив за поріг, вона й пішла в вальки́р.

Хто не знає, що кому що, а курці просо? Так і хурман: аби коням добре, то й сидів би і не рунтався. А в Люборацької коням богослова і містечко знайшлося в стані, і паші, й оброку ⁶ дозволу; то й почав

¹ То що з того? (Польськ.)

² Ні (польськ.).

³ Ніколи (польськ.).

⁴ Була дурна (польськ.).

⁵ Я не кажу, а пану вільно думати як хоче (польськ.).

⁶ Овес поміш з січкою або пшеничною половою. (Прим. А. Свидницького).

Герасим ворчати щось під ніс собі, як панич сказав коні подавати.

Почула стара його приказ і вийшла знов, хоч слаба була.

— Куди ви проти ночі? — каже. — Та переночували б любенько, побавились, і вже завтра по видному й поїхали б. А тепер чого спіпати?

— Спасибі, — каже, — а ночі тепер видні, і додому недалеко. Поїду.

Не вблагала паніматка навіть закуски підождати.

— Поїду та й поїду. — Тільки чарку горілки випив.

— Хай же хоч хурман повечеря!

— Хіба він голоден? І дома повечеря. Спасибі, не турбуйтеся.

І поїхав.

— То через тебе, — почала мати Масі́ вимовляти, — то ти йому щось зробила, згризото ти моя!

— Що ж вам таке до його? А поїхав — хай їде на зламану голову!

— Дочко! Чого ти проклинаєш? Що він тобі винен?

— Та хай йому сім чортів і все лихе; чи я ж проклинаю? І чого ви вчепились?

— Чого ти людей розгониш? Чому розуму не маєш? — почала мати.

— Коло якого-небудь хапокниша я запобігала б! ge! бач, чого забагається!

— Ей, дочко! схаменись! Що тобі такого, що так цензуруєш людських дітей? Хіба ж ти дідичка сама? Хіба твій батько не піп був?

— Та що з того?

— Чого ж ти така думна? Чого погорджаєш поповичами? Кого ти ждеш, кого сподіваєшся? Чи не з отих голодрабців кого, що так звиваються коло тебе?

— Я нікого не жду, але й за поповича не піду: ні стати, ні сісти, ні слова сказати не вміє, а я б пішла!

— Ей, дочко! ей, дочко! побачиш-побачиш!

— Добре, добре, побачу! Ідіть лиш собі, лягайте отам, то мені легше буде.

— Осу́да ти моя, нещастя ти моє — не дочка, — сказала мати й вийшла в пекарню дати пораду тим ку-

рам, що порізали. Оріся там уже була; і Текля коло її щось шупорталась.

Зоставшись сама, Маса взяла польську книжку, оклякнула і почала вчитувати польські молитви.

Отак не один богослов з облизнем поїхав. Лучалось і до Орісі, та старий звичай на заваді стояв:

— В мене всі дочки рівні, — відказувала стара, — на вибір їх не маю; коли хочете, беріть старшу.

Та старшої ніхто не хотів, і вона ні за кого не хотіла; та з-за неї і Оріся сиділа. Людські дочки вже діточками батькам своїм кланялись, а сироти сидять та й сидять, ніхто й не крюкне.

Ще поки Маса молодша була, то хоч вередлива була, та не осудлива; а як стукнуло вже за двадцять, то ту осудила, ту очернила, ту обговорила. У людей сусіди бувають добрі, добрим чоловіком прислужаться; а тут всі відцурались, всі відстрахались. Мало що терном не вросла колись битая доріженька до о. Гервасія. Один одним духовник о. Антоній їх не цурався і доріженьку протирав. Цей було приїде тугу розважити.

— А що, паніматочко, — каже, — і вам лихо і в мене не тихо; притопчім же біду кляту черевиками. Бо й я в черевиках же ходю.

— Та що вам за біда? — озветься паніматка. — Ви вже далі-далі онучат дружитимете, а в мене ще й діти мої сиріточки на в'язах висять!

— Не тужіть, паніматінко, — якось-то воно буде.

— Коли б мені хоч тих безщасниць притулити, а Антося і сам собі дорогу проб'є.

— Над сиротою бог з калитою, приказують люди, — озвався о. Антоній. — Не тужіть!

— Коли б він милосердний хоч нашого вікарного підняв, що лежить недуж; а як вкоротить йому віку, то я тоді зовсім пропаща...

— Не тужіть! моліться; може, дасть бог, що й куця вивезе.

Це тоді вже діялось, як в селі таки добре громада загула. Вікарій був немощний, то мало не за кожною потребою мусили вдаватись до сусідських попів. А чужий панотець, як чужий пан, як дерне, то аж пальці знати. От і загула громада: «Що воно таке є? Хіба

ми не такі люди, як і всі? Хіба в нас церква негарна, щоб свого панотця не мати? Подаваймо супліку до архирея, щоб прислав нам попа хоч сякого-такого! Хоч такого, що й під носом йому не світає... Доки ж нам бідувати?»

І частувала паніматка, і просила — нічого не могло. Як і благочинник заїхав, став вговоряти.

— Якби ми бачили, — відказали йому, — що хоч яка надія є, то що іншого, а так... доки нам ждати?

— Та, може, якій сироті бог долю пошле, — каже благочинник.

— Ге! хіба це сироти, як у людей? Ось придивіться, що виробляють — не всі, а старша. Чи мало до їх людей траплялось? А коли не хоче за попа, то хай же не заважає, хай з дороги вступається, бо викидаємо!

— Та майте бога в серці! згадайте о. Гервасія! Який він добрий був для вас, а ви для його сиріт такі нелюдяні! Та його кості здригнуться.

— Ми вже, паноченьку, пошанували пам'ять покійного батюшки. Дивіться самі: п'ять літ терпимо. То доки ж нам не мати голови в селі? Подамо супліку — хай дають нам панотця.

— Пождіть ще з місяць; може, дасть бог і сиротам, і вам.

— Ну! ще місяць пождемо, однак тепер роботи надходять; а там — о! бог свідок, що подамо супліку до архирея, таки до самого архирея. А до жнив він, кажуть, і в нас буде?

— Та буде ж.

— От нам і на руку.

Благочинник добре знав, що жениха не знайдеться, бо всі знали Масю, а мав надію, що архирей своєю властю скаже кому женитись, то хто-небудь і втопить свою голову. А справившись там, пішов паніматку вговоряти, щоб не зважала на старшу, а як лучаться люди до меншої, хай з рук не спускає. Тим часом написали до архирея просьбу, щоб жениха прислав.

Дивне це діло! Дівчата просять: пришліть нам жениха; а вдивишся, то нічого дивного нема. Хто топиться, й за бритву вхопиться. А попівнам сто раз лучче втопитись, аніж зостаться дівочити при матері-вдо-

виці: і мати пропаща, й діти зведуться нінащо. Безнадія і розум одійме, і серце, і вийдуть з них не дівчата, а клоччя: не людина, а пшик — без волі, без всього: тільки й знає, що на бога звертати: чи гріх, чи сором — все божа воля. Свою недолу вони дуже добре знають, і не одна безщасниця мати просила і просе жениха для свого дитяти, бо їсти нічого; не одна безщасниця попівна за тим же для себе і своєю персоною з'являлась до архирея, та не одна й буде з'являтися, нім здогадаються, що вони не щенята; нім подивляються й на них людяним оком. Вона плаче, що сором, а архирей каже: «Слезно просила!» — і поси-ла його бідолаху, що ні кола ні двора; ні роду ні плоду. Той і встрягне, де й покажуть; а там п'є-п'є — аж за вухами летється... Або трапиться який урвиголо-ва, що згнушатиметься цілий вік; найбільш посилають тих, кого ніхто не хоче, а сирота мусе, бо то воля владики.

У Люборацької був брат панотець — людина добра і на розум йому не збувало. От він і каже:

— Що ж, сестро! не штука випросити в архирея богослова; та, силою колодязь копавши, не пий води з його. Чи не краще було б ось як далі попитати: я однак бездітний, жінку маю добру, спасибі їй, то ось як чи не зробити б? Поїду я до Кам'янця та подам в перевод на вашу парафію. Воно все на одно вийде: зараз дадуть бумагу в семінарію, чи «не согласен» хто женитись на таких-то сиротах, бо на їх приход подається такий-то панотець? Якщо судилась доля, то озветься, а як ніт, то честь ваша при вас: ніхто не скаже, що докучило діувати, — аж просяться за-між, та не беруть. Ти ж, сестро, знаєш мене; я тобі не стану в кривду. А коли дасть бог жениха послі, то вступлюсь. Так і просьбу подам. Вигода, — каже, — та з цього, що не сяде хто чужий, як не знайдеться очочого.

Подумали-подумали, та й написали прошеніє, і о. Яким поїхав до Кам'янця.

Не день не два теліжився о. Яким, нім забриніло перед ним кам'яницьке кладбище, що стоїть верстви за півтори перед підварком — польськими фільварка-

ми. Тепер вони, ті фільварки, подібні до людей, а тоді десь-не-десь дімок стояв, а то порожні місця були і заїхати ніде було. То о. Яким потяг прямо в город і остановивсь коло самої Вітряної брами; звідціль по-чав і діло робити.

А з неділі вже й Петра. Тепер мали жати пани богослови, що сіяли та й сіяли; наступив останній ек-замен — і вінець або кінець. Богословія вже не ре-ла; не скакала, як другим часом, а кожен поважно ступав, як індик, натягаючи волосся, що на підгарлі повідпускали, і як джмелі гули; все баса говорили; хто говорив, а хто й мовчки дибав вздовж і попере-к. Були й такі, що по кутках товкли свої пенци, тільки й чути — вур-вур-вур. В других класах (філософії та реториці) кричали, скакали; а тут як в казані кипіло, тільки крику не було, і чутно було, як чобітьми цо-кають, та ще й чоботи робились тоді на рипах. Це вже женихи, і доходували свої сіртуки тощо, щоб по жнивах надіти рясу й підрясник. Як входить письмо-водитель — попович і семінариста — не бува в класі, а пише в правленії; за те має хату, харчі і скільки карбованців грішми. В письмоводителі вибирає сам уряд, зважаючи, хто добре пише; і хто в письмоводи-телі попав, то конче попом буде, хіба сам не схоче. Вони, як ніколи в класі не бувають, то й виходять на попа без всякої науки. В семінаріях вони чепурно зодягаються і народ все обтертий.

Отакий-то пан письмоводитель прийшов в богосло-вію з папером в руці і дав гасло, щоб мовчали.

— Ці! — засичали, хто завважив; а письмоводитель сказав:

— Панове! хапатня! — І дав папір. Богослови самі добре знали, що з тим папером робити, і письмоводи-тель тільки попрохав, щоб не покапали, та й пішов собі.

Як всюди по школах, так і в духовних, і в самій богословії кожен має своє прізвище; і був там один, що його прозвали Малпою, швидкий та верткий, що й з-під ступиря вікрутиться. Ця Малпа схопила той папірець у зуби та брик-брик по класу, і вискочила на стіл.

Круг стола стовпилася вся богословія і почали:
«Ну! читай!» Малпа й почала вчитувати, що там-то
й там-то, в такому-то повіті, такого-то класа парафія
Солодьки, єсть три дівчини: одна — Марія, літ два-
дцять два.

— Ш-ш! — почали слухачі, — заматорівша во днх
своїх!

Малпа пішла далі:

— Друга — Орина, вісімнадцять літ.

— Ш-ш-ш! — почали знов.

— Та чого ви шикаєте? ще ж молода! — хтось гук-
нув з гурту.

— Ш-ш, ш-ш! — розійшлося по класу ще гірше. —
А що має? що має? читай!

Малпа:

— Третя... третя, одинадцять літ.

— Ш-ш! А що мають? — почали.

А Малпа:

— Все хазяйство і грошей в приказі тисяча карбо-
ванців.

— Якби всі за одною! можна б руки погріти! Да-
вай лиш папір! — кричать зо всіх боків.

А Малпа пішла вихилясом по класі. Піднявся такий
стук, наче сто коней біжить; сміх, нявк, регіт, бігот-
ня; бо знайшлися і хорти, і мисливці, і шпанці, і всяка
птиця, і звірина; і циган загнуждав кобилу і ньокає;
там ведвідь реве, — всього було.

І таки Малпу спіймали, почали м'яти, а вона няв-
чить. Другі тим часом взяли той папір від неї і пішли
до стола та й почали гукать:

— Хто там близько? ходіть сюди!

Обіззавсь Собальський.

— Я! я близько! Я навіть бував у них.

— А! мельнику-голубчику! ходи ж сюди!

— Ще й Ситник знає, — оззавсь Собальський.

— Ситнику! Ситнику! — почали кричати, — де Сит-
ник?

— А чого ти, черногузе, хочеш? — оззавсь той, що
Ситником прозвали.

— Чи не маєш підситка доброго? продай!

— Преси Струцького! — оззавсь він. Струцького
прозвали Решітником.

— Та ні! — оззавсь Решітник. — То треба справки
навести! Ходи сюди!

Так зібрались всі, і почав всамперед Собальський.

— Багатенькі, — каже, — нічого сказать; мати доб-
ра, менша, Орися, тож нічого; а Марія така ляшка,
що ні слова по-нашому не скаже.

— Ну, валяй її по-боку! — заговорив Кобилка.

— Та вона таки й не піде за нашого брата. На-
сватувавсь якийсь київський, та вона, кажуть, такою
чимерицею попоштувала, що чхатиме, доки не вмере;
книшем назвала, розказують люди, а до самого й го-
ворити не хотіла.

— Та ця набік; а Орина?

— Була нічого, а тепер, кажу вам, не знаю, а Тек-
ля ще недаліток.

— На ж тобі, пиши, а ми за тобою, — кажуть Со-
бальському. Собальський взяв папір, крикнув на Нім-
ця, щоб дав каламар, і думає: «Я ж вам тепер від-
дачу: було не сміятись!» Та й черкнув первий: «Со-
гласен без взяття». Це значить, що згоджується взяти
парафію без панянки; черкнув і відступився від стола.
Тоді по колії підходили й другі, і кожен розписувався,
да жоден не написав: «Согласен со взятием», а всі
або «согласен без взяття», або просто «не согласен».

Покивав о. Яким головою, прочитавши цю штуку,
і став платити, в консисторії то столоначальнику, то
писарю, то регістраторові — і мало кому не давав,
щоб скорій діло робити. Платив-платив, та ще й обі-
щав у «попівську діру» повести кого-не-кого.

Посеред города стоять в Кам'янці доми — один до
другого поприлипали; улица між ними йде навхрест.
В цім місці тандита¹, тютюн продається і горілочка
з закускою. Як дивитись збоку, то панотці так і чми-
гають сюди з декастерськими, як зайці в горох. Отож
і прозвали цей куток «попівською дірою». Звідсіля
жодна блоха консисторська в своїм умі не виходила.
Сюди-то й обіщав о. Яким кого-не-кого повести на

¹ Толкучий рынок. (Прим. А. Свидницького).

консоляцію — цебто попросту на могорич. То саяк, то так і дійшов до кінця; взяв указ на руки і закурив з Кам'янця вже парафіяльним попом в Солодьки.

IX

Щасливої ж йому дороги, а ми подивимось, де то Антосьо обертається; вже ж п'ять літ, як ми бачили його. П'ять літ! легко сказати, а скільки всяких перемін на світі лучається за тих п'ять літ! та ще в молодім віку. П'ять літ — як з батого тряснув — пролетять, та чоловіка й не пізнаєш: дівчина з десятилітньої дитини стає відданицею; хлопець парубком стає, і вуса голить; а хто віддався, женився назад тому п'ять літ, того діти обсядуть або й злидні... Чого не лучається за п'ять літ! і скали перекидаються, і гори перевертаються, — то де ж людині не переміниться?

Теклі вже одинадцять стукнуло; вже соромилась, як назвати її дитиною — панянкою себе звала, тільки малою. Люборацька за п'ять літ з гожої молодиці, повновидої, рум'яної, — такою шкорбою стала, що якби не шкура, то й кістки розсипались би; і вже сивиною коси полискувались, тільки не видно було, бо в хустку зав'язувалась. А Круті стоять, як стояли, і стоятимуть, як стоять, — все на одним місці. Все там же класи і такою ж старою гонтою вбиті, аж чорні, і той же розбитий дзвінок на стовпі висе, і тою ж дорогою до глядача ходять, і так же калачі та виноносять, і так же бояться йдучи, — все так же, як колись було. — Та й тут не без переміни: спогляньте на дівчорі. Хто щебетав, як дівчина, — став баса говорити; кому ноту прив'язували — тепер другим прив'язує; хто для всіх був попи́хачем — тепер став другим попи́хати; а давні, хто попи́хався другими, і слід загубили, тільки слава ходила, що були та й загубили.

І Антосьо вже був у четвертій класі: вже він орудував і малими, а не раз і хазяйкою; і вже не жив у Волоської, а знайшов собі стацію на тій магалі — за містом та за яром, на крутій горі. Там жила шляхтичка пані Пьотрова. У тієї Пьотрової поставили Антосьо на стацію, як ото батько йому вмер, а він поїхав

із о. духовником. З того часу й жив тутеньки. Батьки в поповичів народ все скупенький, що душать копійчину; та, правду сказати, таки нізвідкіль їм сипати грішми — то школа й на папір частенько не має шага; і в хазяйки зазичається, а про ласощі й думати не гадай. А ласощів кому змалку не забагається? І так звані старші між дівчорі хоча би й не повинні вже малиться, бо вуса мали, хоч сокирою теши, проте не відрізнялись від дітей; і шаліли, як діти, тільки гірше; і ласощів забагали, і все. Та пошалить мали з ким, бо був їх гурт, а ласощів де взяти? Треба промишляти. То вже і вишукують собі таких малюків ручих, щоб вкрав і втік, а прейма викрутивсь, як зловлять, або хоч не видав. От як наглядять такого, то вже й приходять до його в суботу. В суботу «познього класа» не було — після обід ніби до школи не ходили, то був час на все.

З Антосьо ж був хлопець на всі штуки, та ще й прудко бігав, і ні рів, ані тин його не спинали, та був хитрий як лисиця. Такого й треба було старшим. От Антосьо сидів собі на призьбі та ногами грюкав, як приходять аж три чвертокласники — все продиуси та голибороди. Одного з них, що дуже був брехливий, прозивали Карман Іванович: Карман — ніби собака, як Бровко; другого прозивали Гава, бо рот мав, як у голого вороняти, від вуха до вуха, хоч кулак всади; третього — Папушею, бо вкрав десь папушу тютюну і його зловили і били. Так і прийшли вони до Антосьо, перечувши, що він такий митець.

— А що, Козо, — кажуть, — ти, ми чули, добре бігаєш?

— Добре! — крикнув Антосьо.

— Ану, хлопці, навипередки!

В духовних школах старші — а ще в давнину — мали велику владу, навіть мали право різками дати; то їх тіні боялась дівчорі і сиділа нишком, нічирк. А це сам старший визиває побігати, то й сипнули на двір, та навипередки. Перед Пьотровою пляц куди здоровий! всього розгону туди й назад буде мало не з версту: було де сили попробувати. Куди ж було справитись кому з Антосьом! Жаден заєць не зостав

ляв так простого Бровка, як він своє комбраття зоставив.

— А добре біга,— каже Карман Іванович.

— Та добре ж,— каже Гава.

— Ще треба випробувати, чи довго може бігати, чи далеко втече,— каже Папуша.

— Ну, Гава,— каже Карман Іванович,— ти бігаєш, як жаден молдаван не побіжить; попробуйся!

Прибіг Антосьо, тільки чуть-чуть засапався.

— Ану,— каже Гава,— зо мною чи справишся?

— Ану,— каже Антосьо.

— Пожди ж,— каже Гава,— станьмо нарівні, та по команді.

Стали нарівні, і Карман Іванович почав: «Раз-два-три!» З цим словом і рушили. Та Гава ще й туди не добіг, а Антосьо вже назад добирався до мети.

— Добре,— кажуть чвертокласники,— добре бігаєш! — і один подарував йому якусь картинку, що відібрав у малого на другій стації, щоб той не грався.

Пройшло скільки часу від цієї проби, як в суботу ізнов прийшли ті ж старші. Вже горох поспів був, і в місті можна було купити десять стрючків за шага. Антосьо хльостав різкою на городі.

— Вдягайся, Люборацький, та підеш з нами,— кажуть вони. Вбрався Антосьо, взувся й пішов. Чоботи мав здорові, насилу волік за собою. Вийшли на степок — цілина за селом ще перед дільницями. Славне там місце: косогір далеко тягнеться на схід сонця і на полудень; під сонце зараз же долина і друга гора; по горі вітряки і хатки по узгір'ю; а на полудень верстов за сім поперечну гору видно, на горі ліс і шинок. Все видно як на столі — де птах снує понад пашні, і те видно. А все поле в смугах: та зелена, та ще зеленіша; та вже сіра, та половіс — збожже видно: а проміж пашень зеленими смугами горохи йшли та кукурудзи. Кукурудза ж жовта-зелена, горох зелений-сіроватий, і хто очі мав, той бачив, що наче по йому метелики літали,— то цвіт.

Антосьо не знав, чого й нащо старші взяли його з собою, і йшов — от як лоша за возом. «Може,— думав,— до криничок». В ту сторону в полі славні

кринички, і школа по суботах було ходить туди: бо там якось славно було посидіти: кругом пашні, а між пашнями цілина і густа розкішна трава — не жнеться, ні коситься. Славно було покачатись в цій траві!

На степку старші посідали. Гава первий вийняв з-за халяви люльку, за ним і ті, і позакурювали.

Як ось летить один школяр — невеличкий, обдертий і босакá.

— Він? — показав Карман Іванович.

— Він, здається,— озвався Гава.

— Він, він,— каже Папуша.

І Антосьо глянув. «Хто б це такий?» — думає.

Аж прибіг і той. То був паламарчук і на все училище убоїшся; звався Ковинський; літ мав з шістнадцять.

— А що, Ковинський,— почав Гава,— от тобі компанія! — Окинув оком він Антосьо, а цей його, і мовчать.

— В дорогу, чи що? — каже Папуша.

— Хоч і в дорогу,— озвався Ковинський.

— Люборацький! ступай за ним! — каже Гава.

— Куди? — питає Антосьо.

— Він тебе заведе. А ми ждатимем хоч тут-таки, а коли підем, то до твоєї стації.

Рушили хлопці в долину на сонце.

— Глядіть же, не опізнайтесь,— сказав Папуша.

— Добре,— відказав Ковинський. І пішли.

— Куди це нас послали? — спитав Антосьо свого проводиря, як вже відійшли.

— В горох! — відказав Ковинський.

— В чий? — питає Антосьо.

— Та там одного молдована,— відказав Ковинський.

Брели вони то пашнями, то межами, то суголовами; як набрали купу гною.

— Тут,— каже Ковинський,— скинь чоботи і заховаєш, бо вони тобі заважають.

Роззувся Антосьо, і вдвойзі заборпали ті чоботи в ґній, приміту поставили і пішли далі; вийшли на дорогу і пішли та й пішли. Понапорювавши гороху повні пазухи, ідуть собі, горох їдять, жайворонок цвірічить — «до бога молотити», то знов — «ціп урвав, ціп

урвав»; там шуляк здобичі шукає, а хлопці і гадки не мають. Ковинський розказує, як його вторік послали яблука красти, вишні, кавуни; сміються, регочуться. А ззаду молдован лап Антосю за комір!

— Ай! — скрикнув Антосю. Та не зміг і оглянутися, чия то рука так цупко схопила його за брижі.

Ковинський ішов по другий бік дороги і зник, як крізь землю пішов, що Антосю не вспів і слова йому сказати і навіть не вгледів.

— А! ви знов у горох, — почав молдован, — як утопі! Я ж тобі дам горох! поведу до смотрителя.

— Дядечку! я ще вперве, — почав Антосю, — і то я був би не пішов, якби знав, що це ваш горох. Отой, що втік, казав, що горох його хазяїна.

— Не вибрешешся, — почав молдован, — знаю я ваших!

І ще гуторили; Антосю тремтів спочатку, як хорт надворі восени, і далі душа й на мірі стала.

Він і почав роздумувать. «Як би, — думає, — мені викрутитись? Поведе чорт до смотрителя, то битимуть, щоб не крав гороху». І почав:

— А до кого, дядечку, поведете мене?

— Кажу ж, що до самого смотрителя, — озвався молдован.

— Ведіть мене до інспектора, — почав Антосю, — смотрителя нема дома.

Інспектор був добрий чоловік, хоч і він бив, бо там кожен б'є і це не йде за зло в людині, та мав серце в грудях: не катував, а найбільше десять давав. Смотритель же, то й по сорок, і по сто ліпив. Тим-то Антосю й просив, щоб до інспектора його відвів.

— До інспектора? — озвався молдован. — Ні, до інспектора не поведу, а до смотрителя поведу; не кради гороху!

Вже місто було видно як на долоні і класи за містом; Антосюві все холодніло та й холодніло в душі. А тут переярки почались, що вода повимулювала.

Вели Антосю тією горою, що від Балти; дорогою пилу було по самі кістки. На другій горі, що за містом, ходили ті старші, що його послали в горох, ні живі ні мертві. Ковинський дав їм знати, що молдо-

ван спіймав Антосю і повів; то всі знали куди і тремтіли за свою шкуру. Побачив їх Антосю, а вони його пізнали. Якби де в яру, та ближче, то поміч дали б, а то далеко і на такому видному місці, що й не думай.

Іде Антосю як на заріз; а шуляк літа вільний, і боком переярки снуються в праву руку від дороги, а в ліву пашні, аж вище голови тому молдованові; і вже дільниці так з-на гони від них.

«Як введе в дільниці, — подумав Антосю, — то пропав я! Хоч і видерусь або що, то ніде сховатись. Треба викрутитись тут!» — думає собі, йдучи, і горох ість; та й розсипав жменю.

— Ей, дядьку! — почав. — Дайте позбираю. — І став.

— Хіба в тебе мало за пазухою? — каже молдован.

— Хоч не мало, та й цього шкода, будуть же бити, то за кожен стрючок відболить.

— Ну збирай! — каже молдован.

А все держить його за брижі, аж йому в'язи за-терпли.

Нагнувся Антосю; так збирає, так збирає. І молдован нагнувся. Визбирав і рушили далі.

— То, дядечку, ви мене не пустите? — почав Антосю.

— А навіщо б я тебе пускав, — озвався молдован, — стільки часу згаяв та й пускав би. Не пустю!

— Так ні?

— Та вже ж ні!

— То нате ж вам! — Антосю каже. І з цим словом сипнув йому в очі пилом, що набрав у жменю, горох збираючи.

— Овва! — крикнув молдован, схопившись обіруч за очі, й присів.

Антосюві того й треба було, щоб брижі тільки зволить, то й чкурнув у пашні аж засвистіло, тільки поли мають.

Поки протер молдован очі, то школяр вже другі гони минав.

— Бач, цуценя! тільки сліди знати! — почав молдованин, позираючи на дорогу, то на рукави, що від сліз аж мокрі були. — Бач! яке хитре! Вдруге ж вже не

отуманиш так. Постій! хіба ти ще не попадешся! — І поплівсь собі дорогою, та вже не до глядача, а додому.

— А чого то молдован присів, як випустив тебе? — запитали старші Антося, як він уже прибіг. — Чого ти так удирав, коли він сам тебе пустив?

— Еге, пустив! Еге, сам! — озвався Антося, — добре пустив! — І оповістив все, як діялось.

— Молодець! молодець! — почали хвалити. — Давай же горох!

Сипле Антося горох, а вони питаються:

— Та чого ти по коліна в грязі? Тепер же сухо!

— То я через річку скавав, коло винниці — собаки нагнали.

Висипав горох Антося як слід, до стрючка; старші ще й самі пошукали йому поза пазухою та й розібрали кожен по хусточках, то по кишнях.

— Дайте ж і мені, — каже Антося.

— Ось на! — Гава каже і дав дулю. Та й пішли.

— Бач, які ви! — заговорив Антося, зоставшись тільки з Ковинським.

— А ти думав, що які? Е! Тут так. Та ходім; я розумніший був, — каже Ковинський.

Пішли степком, далі межами, там звернули на суглови, і Ковинський показав велику купу гороху в траві.

— А це звідкіль? — Антося питає.

— Е! звідкіль? то я свій тут висипав. Я, бач, думав, що коли тебе відведуть до глядача та виб'ють, — бо таки зараз були б і вибили, — то щоб дати тобі заїсти. А коли так сталося, то ще й краще, їж, — каже.

Почали їсти. Попоївши мовчки, Ковинський почав:

— Та й молодець же з тебе! Я б цього не видумав.

Антося усміхнувся і питає:

— А що ви казали старшим, як прийшли без гороху?

— Старшим що сказав? Казав, що розсипав, втікаючи.

— Так треба було б і мені зробити.

— І можна було. Бо якби так, без жодної пригоди, то били б: чому, сказали б, не приніс? Та ще і в журнал записали б, що «не ізвесно кудя одлучався», то й інспектор ще вибив би поперх всього.

— То сказати, куди одлучався.

— Кому сказати?

— А інспекторові.

— Боже тебе сохрани! і думки цієї не май! Та просто і в клас тоді не показуйся, і дома не сиди.

— Чого ж це так? — спитав Антося.

— Ти думаєш, що тут, як і дома: сказав татові чи мамі, то вже й твоє зверху? Тут не так: тут зайдуть і свої соученики, і з других класів.

— То знов жалуватись, — сказав Антося.

— То ще гірше буде, — каже Ковинський.

— То як же?

— А так: мовчи та диш; скажуть: «От молодець!» І всі полюблять, і в карточці¹ ніколи не будеш, і як буде за що вибити, то змигатимуть. Он-то як! Хоч би й двадцять, і тридцять, і більше відлічили, то лежатимеш, як на печі, тільки в пузо холодно. Спекулятор по сіртуку битиме, чи по кожусі, а ти тільки кричиш. Як же завізмуться, то вже ні одної не змигне, і як дадуть дві, то відлежиш, бо до кості розсіче.

Антося бачив різки і не дивувався; а Ковинський додав:

— Вже на кого завізмуться, то й різки особні плетуть на того; виберуть самі луччі прутики, попарять, сплетуть, як батіг, і як увірве, то наче в ката вчився. Другий ще й волосні приплете. Був такий, що й дріт уплітав, та його сключили по великовозрастю.

— Як ви все це знаєте? — спитав Антося.

— Хіба я третій рік тут, як ти? Та я вже ось шість літ як тут: не дарма в третім класі! — Того-то йому Антося каже ви, а він Антосяві ти; там по старшині все йде.

— Біда! — каже Антося.

¹ Карточкою звуть цидулку, що записують, хто шалів в класі чи в церкві. (Прим. А. Свидницького).

— Та невелика, — озвався Ковинський, — тільки не будь хитрий та донощик, — все добре буде.

— А що воно хитрий? — питає Антосьо.

— То так звуть тих, що або старшого не послуха, або скаже ти кому з вищого класа. Такого вже глядять, і все проти шерсті.

— Отак-о? — показав Антосьо, погладивши себе рукою від носа до бороди.

— Куди вже так, — сказав Ковинський. — Це «додому», а то як «з дому» почнуть, то тільки держись!

Антосьо й почав: «Додому», — і гладить себе вниз по виду; «з дому», — і гладить наспроти.

Сонечко вже надвечір зближалося, і задзвонили на вечерню.

— Біжимо! — каже Антосьо і схопився на ноги.

— Чого ти? — заговорив Ковинський. — Говори! вже ж приніс гороху, то нічого не бійся.

— Ходім же хоч чобіт пошукаємо, — каже Антосьо, втихомирившись.

— Це що іншого, — відказав Ковинський.

Знялись і пішли. Що зосталось гороху, забрали по кишенях.

Шукали-шукали того гною, шукали-шукали — нема, наче його й не було, і чобіт нема. На другий день Антосьо і в церкву не ходив, бо чоботи одні мав, і ті в гною пропадали. Після обіду прийшов Ковинський, і знову пішли шукати; і все-таки не знайшли.

— Що тут робити? — Антосьо зажурився. — І в клас взавтра йти, і уроки вчити! — Та й аж заплакав.

— Чого ти? — каже Ковинський.

— Еге, чого? а в чім до класа піду?

— Не йди до класа, то ще і взавтра будем шукати.

— Чи можна ж?

— Скажуть: без сапогов.

Успокоївсь Антосьо, і почали базікати. Ковинський все вичитував йому різні орації. Антосьо слухав, і собі щось розказував. Так і день минув.

В понеділок пішли з кватири в клас, а Антосьо зостався — та такий радий-радий. Незабаром прийшов Ковинський босака, і пішли чобіт шукати.

— Ви чого босі? — пита Антосьо дорогою.

— Не маю чобіт.

— То й ви без сапогов?

— Да!

І потягли полем — та вже не гною шукати, а до криничок.

— Куди ми йдемо? — заговорив Антосьо.

— До криничок, — озвався Ковинський.

— А чобіт шукати?

— Як вернемось від криничок.

І потягли. Та де то — не вернулись! Там і просиділи до самісінького обіду: говорили, різки плели, хльостили, плели верші з бруньок, — то час промайнув, що й не оглянулись. Пішли додому, як сонце стало серед неба, та Антосьо потяг дорогою, а Ковинський пашнями: навпростець, каже, піду.

Дибав собі Антосьо, вихльостуючи різкою з жита; далі став, оглянувся; Ковинський, чуть видно, пішов долиною і щось ніс. То Антосьо подумав: «Мабуть, горох».

Ковинський, притягши додому, переліз через тин в садок, пішов на тік, постояв, подивився на всі боки і щось запорпав в ожеред, та й каже собі, йдучи до хати:

— Ти попович, ти справиш собі, а мені де взяти? Та ще по вакаціях треба в Кам'янець за місцем, то не йти ж босака! А тебе ще не сключать ці вакації, хіба матошники вчистять. Та виб'ють же добре, щоб з Ковинським не сходився. — І поскакав на одній нозі через подвір'я.

— А що казав учитель? — питав Антосьо, як прийшли з класу.

— Навіть не питався, — відказали йому.

Так пройшов тиждень.

Антосьо щодня слухав добрі орації від Ковинського і рад був, що познакомився; а то у тієї Волоської всі прилежні були, то й йому страху завдавали. Про чоботи вже і думать забув; як сам Ковинський каже:

— Ходім, чуєш, та пошукаєм чобіт.

— Ходім! — каже Антосьо.

І пішли.

Зразу на той гній вийшли; а в долині салган.

— О! — каже Ковинський, — ми й забули, що гній коло салгану.

— Еге ж! — озвався Антосьо. — Слава богу, — додав, — взавтра піду вже в клас. — Та подивились: приміти стоять, а де були чоботи, тільки ямка. Затужив Антосьо, аж заплакав. Ковинський почав його вговарювати. А тут зараз і виполоч, і заповідь¹ цвіте.

— Ходім, — каже Ковинський, — заповіді шукайте! — І пішли витягати корінці, та такі різки поплели — що ну!

— Оцею якби урвав! — каже Ковинський, простягаючи свою різку.

— А цею? — Антосьо каже.

— Та й твоя добра, але моя все лучча!

І почали хльостати. Там почали суніць шукати; і чоботи знов вилетіли з голови, і класи, і учення. Так і тиждень минув. Настала субота, прийшли старші і знов послали по горох. На цей раз пішов Антосьо з високом і вже не спіймався.

Вже й черешні постигли, а Антосьо все без сапогов, і все старші посилають його на промисли. Вже й звикся він, що в клас і не ходить, і не вчиться, і вже не втікає в поле, а сидить дома. І Ковинський прийде та й грають в косточки, аж поки з класа не повиходять.

Так раз сиділи вони та грались, як увіходять аж три второкласники.

— Йди, Люборацький, в клас! Прислав учитель.

— В мене чобіт нема, — каже Антосьо.

— Казав, щоб босого привести.

— Чи йти? — пита Антосьо Ковинського.

— Та не йди, — каже той, — будем лучче в косточки грати. А там що? Не чув, як б'ють?

— То й не піду.

— Йди, дурний, — почали ті. — Що ти з собою думаєш?

— А не будуть же бить?

¹ Таке зело. Воно жовтенько цвіте і має довге та міцне коріння. (Прим. А. Свидницького).

— Ні! — кажуть ті, — а як і виб'ють, то дадуть дві три різки, та й годі. Як же втечеш оце, то як смотригель приведе, так на собранії виб'ють. Тоді вже не обійдеться, як тридцятьма.

— Чорт знає що! — говорив Ковинський. — Не йди, не слухай!

— Йди, йди, — кажуть ці, — бо будеш каятись.

Не послухав Антосьо Ковинського, — пішов до класу. Чим довше йшов, чим ближче було, тим все біліший робився, а як увійшов у сінці, то як крейда став, і не йде.

— Ну, ходім! — кажуть ті, що привели його.

Перехрестивсь Антосьо і пішов у клас.

— Ты почему в класс не ходишь? — спитав учитель.

— Нету сапогов, — відказав Антосьо тоненько.

— А уроки знаєшь?

Антосьо мовчить.

— Знаєшь? говори! — гукнув учитель.

— Не знаю, — відказав Антосьо чуть тільки чутно.

— Ты же почему не выучил! Высечь!

— Господин учитель! — закричав Антосьо. — Я вже буду! ей-богу, буду!

Та його не слухали.

Відбув своє. Учитель і каже:

— Стой там на коленах!

Став Антосьо ще й на коліна та й думає собі: «Щоб був знав, не прийшов би; хай би склачали. Ковинський же не боїться, що склачатъ».

Як підходить учитель.

— Люборацький! — гука.

Встав Антосьо.

— Почему ты не учишься?

Антосьо мовчить.

— Ты ж сирота?

— Сирота, — відказав Антосьо.

— Сирота и не учишься; на кого же ты надеешься?

— Он з Ковинським в косточки играл, когда мы пришли к нему у квартиру, — сказали ті, що привели Антосьо.

— Ты с Ковинским сошелся? Ты знаешь, что такое Ковинский? Зараза!

Як почав, як почав вговорювати, то Антосьо те згадав і заплакав. А в сінях чути — гу! гу! То б'ють.

— Ковинського! Ковинського! — почали ученики.

— Слышишь? — каже учитель.

— Слышу, — відказав Антосьо.

— То и тебе будет. Считай!

Налічили і сорок, і п'ятдесят, і шістдесят.

— Довольно! — хтось крикнув. І все стихло, тільки чути: «О-го-го-го! о-го-го-го!»

— Считал? — питає учитель.

— Шестьдесят, — каже Антосьо.

— То и тебе будет, если не будешь учиться.

— Буду! — каже Антосьо.

— Смотри же! Ступай на место.

Антосьо сікнувся до першої парти, де попереду сидів, бо був п'ятим в першій розряді.

— Куди? Куди? — заговорили ученики. — Твоє місце на Кавказі! — Кавказом звуть останні парти, де сидить гебесня. Поки Антосьо чобіт шукав, написали нові списки і його внесли в третій розряд.

Пішов Антосьо, понурившись, і сів та й думає:

— Не буду ж я вчитися, коли мене тут засадили межи гебеси.

Як виходили з класа, учитель наказав, хто поблизу живе коло Антоса, щоб його мав на оці і конче привів у клас; то Антосьо прийшов і на другий день. Спросив його учитель, а він ні слова не знає; ні слова йому й не сказали, тільки вибили.

Як цього тут натягали, Ковинський приходив до його стації.

— Дурак, — каже, — пішов у клас, коли ще не сховався.

На третій день Антоса ізнов вибили, на четвертий ізнов. Так і щодень били до суботи. До суботи не бачився він із Ковинським, а тоді старші ізнов звели їх, — по черешні послали.

— А що, — каже Ковинський, — як тобі здається, добре ходити в клас?

— Та хай йому сто чортів!

— Ото було мене слухати, а не *прилежних*.

— Вже не піду більше.

— І добре зробиш!

— А як сключать?

— То що? паламарем будеш, опісля вийдеш на дяка, там в стихар посвящать, там в диякона, а там і попом зроблять.

— А ваш тато чому так не зробив? — поспитав Антосьо.

— Мій тато? ге! він одно, що неграмотний-таки: чуть тільки читає; а друге, що овдовів. Здурів та змолodu оженився, та ще й старшу за себе взяв, то не злюбив, що скоро постарілась, і почав бити, щоб умерла. Тепер уже й кається, що молоду взяв; та ба! старої з гробу не підійме, а молода молодших шука. Якби не це, то й тато давно вже попував би. Та ти думаєш, паламарем зле бути? Викинь собі з голови! Мій тато зуба з'їв на паламарстві, а на долю не нарікає.

— Все ж таки краще бути попом або хоч дяком, аніж паламарем.

— А хіба ти думаєш, що так і скінчиш? Не тепер, то опісля сключать, а все буде тобі; та й ще й наб'ють попереду. То не краще ж без клопоту обійтись? Я собі подам на «изучение» до якого дяка, або таки й додому, та буду ходити по парастасах, та по весіллях, та на вечериці! І голова не заболить! А прилежні все тремтітимуть, щоб не вибили. Що й казати! — з радістю крикнув Ковинський, аж підскачавши, і пішов вибриком, лиш закурилось.

В понеділок Антосьо вже й не пішов у клас: втік до Ковинського, ще всі спали. Як пішли в клас, Антосьо з Ковинським пішли по садках.

— «По лености» тебе записали, — сказали Антосьові ученики, прийшовши на обід.

— Овва! хай пишуть! — відказав він, сидя на кроваті і ногами гойдаючи.

— А битимуть!

— Овва! хай б'ють! чи мені первина! Хай би були спершу не били, як я ще боявсь різки; а тепер мені байдуже.

Так пройшов час до самого екзамену. Антосьо все втікав, все ховався; і Ковинський все йому торкотав своє. На екзамен Антосьо позичив чобіт і пішов.

— Почему ты в клас не ходил? — поспитав смотритель на екзамені.

— Не было сапогов, — відказав Антосьо.

— А почему не учился? — поспитав той.

Антосьо мовчав, то учитель каже сміючись:

— Не было охоты.

— Так вот мы поддадим ему охоты. Взять его! — гукнув смотритель.

Розтягли сірому і вчистили мало не копу. А він, неборак, щоб пікнут.

Останній празник цього року. Ковинського склчили, а Антосьо оставили на другий курс, ще на два роки. Як приїхав Антосьо додому, Маса й не подивилась на його, все однакова була, та він перемінивсь: вже не побіг, вигадуючи, як торік; а наче боявся, наче соромився, наче одурів. Став собі коло порога та й стоїть, обдертий, обшарпаний, лиш чухається.

— Чи нема в тебе куки? — поспитала мати.

— Ні, нема, — відказав Антосьо.

— Треба тебе поськати, — каже Оріся.

— Ні, не треба, — озавсь Антосьо, все стоя на своїм місці.

— Чого ти наче чужий? — каже мати.

Лупнув неборак очима і мовчить.

— Антосьо! чи чуєш? — заговорила Текля, веселенька та здоровенька, ласкаючись коло матері.

Антосьо лиш очима лупнув і почухався.

— Чого ти мовчиш? — допитується Текля.

А він все мовчить, лиш очима поведе.

— А в нас баштан є! — заговорила мала в мамі з-під руки, та ще й з міною.

Антосьо усміхнувся, та не тим дитячим, щирим усміхом, що від його аж іскри скачуть, а якось наче знехочу.

— Не wilczyskol! — заговорила Маса, йдучи з хати, і погладдила його через вид, як зблизилась.

Що, якби це вторік? А тепер і не поглянув: «Буду, — каже собі, — паламарем, а це попівна; треба привикать».

Ще до його заговорювали і вже аж силою посадовили, а він мовчить та й мовчить. Найбільше Текля чіплялась, та жебоніла-жебоніла, і відступилась — та й почала плакати.

— Загордів, — каже, — як Маса, що вже й говорити не хоче!

А Антосьові й не в думці: вийшов собі надвір, і сів на призьбі, та й гриє ногами, і думає: «Отут я вторік татка бачив; отам балакав з ними; а ось корогва стояла, як вони на столі лежали; он той кіл, що вони забивали, а я держав». Все згадав сиротина і от-от заплакати! Вже й сльози наворачались, і в горлі заболіло, як перед плачем, і самі лиця кривилися, і брови моргали, та побачив хворост на купі, і наче не він сидів на призьбі, кинувсь до хворосту і почав пруття витягати. Веселий, навибирав повну жменю, зв'язав їх у різку і став бити по призьбі, та все приговорює: «А будеш учиться? а будеш? ото тебе: учись!» І другим голосом, наче плаче: «Буду, господин учитель! ей-богу, буду!» І знов першим голосом: «Я знаю, что будешь! секи его! лучше, лучше-лучше, лучше-лучше!» І тим другим: «Ой-ой-ой! ой-ой-ой! господин учитель, помилуйте! ой-ой-ой!» Як наб'ється вдоволь, то й крикне: «Довольно!.. следующий!» І почав, начебто той проситься: «Господин учитель! я вже буду учиться!» Та таки не помилював: почав сікти та приговорювати; там «следующего» позвав, і бив, та й бив. З призьби шматками глина летить, а він примовляє: «Ото тебе, знай! ото учись! А то вы уж разобрали себе!» І на цей лад балакаючи, знов зв'яже різку і знов те ж починається.

Спочатку йому минало, а далі почали й сваритись, не так хто, як Оріся: чепуруха була, та й сердилась, що призьби пооббивав, а їй треба мазать. Згодом і

¹ О вовченя! (Польськ.)

штовхатъ-таки почали, а хлопець, що той чорний віл, лиш боками поведе, як його штовхнуть. Так, шукаючи пруття на різки, аж хворост розвернув. А що вже тих цурпалків, що відлітали, то не раз і в борщі було. Тільки й роботи мав Антосьо за всі вакації, що хльостав та й хльостав. Було іноді і вийде з подвір'я. Ну, думають, на баштан потяг. Вишлють чи вечеряти, чи обідати, а його там і не було: як не в лозах різки плете, то де-небудь зарийється в соломі у пухне.

— Чому ти не підеш, не побавишся, як торік? — каже мати.

— Не хочу я, — озветься Антосьо, — з мужиками заходити. — І піде на тік, щоб з очей зійти, або й на баштан потягне на яку годину. Та й там хльоста, аж яри в землі повибивав. «Здичавів хлопець», — думали вдома. А стара не забула спогадати свого покійного татуня, зітхне і каже: «Недаремне покійні, було, розказують, що то будуть не учителі, а мучителі! Оце так вимучили всю жвависть з дитини! А яка хороша була та жива яка!»

Так і зріс він ні до чого. Що в йому кипіло, зараз виявилось, як тільки попромували¹ його в четвертий клас. Та до цього ще далеко було! Не було другого Ковинського, щоб стать вище Антоса, то на друге літо вже він перед водив: ні горох, ні садок від його не виховались, бо мав уже цілу компанію; а сам був хлопець ручий і на всі вигадки митець. Дав бог дарування, та лиха доля лиху дорогу показала, то й пропадало воно над різними штуками. Ще вторік він показав себе, як вели з горохом до глядача, а на цей рік нових штук наплатав, що й не нарозказуватися. Чого вже молдовани не придумували, а спіймать його жадним способом не могли. Та раз-таки застукали на дереві — ще й не самого, а з компанією.

— А ви які-такі! — закричав молдован і вчепивсь до одного.

— Осьде я, дядечку! — заговорив Антосьо з яблуні. Йому аби тих вимотати, а сам викрутиться.

¹ Перевели.

Всі вже знали Антоса і напосідались на його, то молдован, пустивши того, кинувсь сюди.

— От я тобі, — каже, — ти думаєш, що й мене здурюєш, як других! Злазь, — каже, — злазь!

— Здійміть мене, то злізу, — озвався Антосьо.

— Злазь, тобі кажу! — гукнув молдован.

— Здійміть, то злізу; а сам не можу, бо дуже об'ївсь ваших яблук. Та славні ж вони у вас!

Погукав той, погукав та й лізе на дерево; а Антосьо все вище. Як побачив, що молдован вже не скопить, бо високо виліз і в гілки вбрався, тоді сам по гілляці та до сливи, вчепився за верх і з'їхав на землю.

— Бувайте здорові, дядьку! — каже. І лиш закурилось.

— Бач! Га! отак одурити старого! — заговорив молдован на яблуні. — Це чорт, не дитина! Дух святий зо мною! Кому б оце в голову прийшло?

Так чоловік кметував, поглядаючи, а Антосьо ровом поза садками та в паши; свиснув на братію, і пішли гуртом, виспівуючи.

Любили старші Антоса за його штуки, піддавали йому духу, а він і пішов та й пішов по слизькому: все тільки штуки витворяв, а в книжку й не дивився. Проте таки перейшов у третій клас. Був би він попас, та ось що трапилось: прислали нового учителя. На перший же клас він спросив Антоса, а цей ні в зуб.

— Аж мені встидно! — каже учитель. — Сідай та й не кажи нікому, що тебе спрашували.

Колупнуло Антоса за серце, аж заплакав. З цього й почав учитись, і яблука занехав, і все. Тим-то й попромували його в третій клас.

Тут було вже два учителі і наче один одного хотіли перейти в жестокості: той б'є, а той ще лучче. Та пройшов місяць, Антоса не вибили; проходить і другий, а його не б'ють. І вчиться він, аж всі дивуються. Та нема такого, щоб небитим вийшов з духовних шкіл — не за одно, то за друге, або просто за те, що не битий, розтягнуть і дадуть, аж не присядеш.

В духовних школах після обід, поки ще ходили, пишуть було упражнения: або з латинського чи грецького

на московське перекладають, або з московського на латинське чи грецьке. І боже сохрани помолитись: в той день, як після обід писати, як роздаватимуть тетрадї, набереш, як убогий в торбу. Латинським учителем був вже немолодий чоловік, Заторський звався; ходив з бакенами і сік, доки й теплий. Його духу боялись ученики. От і принесли в понеділок латинські упражненія, та не роздавали, а поставили на столі, щоб то суд видати. Опріч упражнень, там завдають на неділішній день писати *окупації* — що-небудь з книжки на одну неділю по-грецьки чи по-латинськи, а в другу ж те ж саме по-московськи пишеться.

Хто не бачив *окупацій*, той не зна, що вони за штука; а це от що: з білого паперу зшивається тетрадь в лист і обрізуються кантички, себто спідній край з-на два цілі, щоб тетрадь вийшла трохи що не квадратна; лінюється її, і пишуть. Для *окупацій* особне й чорнило роблять: лисньонце, як там звуть, цебто лискуче таке, як дзеркало. І вже ж не пишеш, а печатуєш; і всіх святих спросиш до помочі, і самого бога, і кого знаєш на небі, щоб тільки добре написати. Бо як зле напишеш, або хоч і гарно, та помилишся, або «жида» змалюєш, то вже прощайся: в суботу як не заєць, то коні так і присняться. То от і дадуть — та як зайця, то ще нічого, а вже як до коней дійшло, то й бог забув. Нещастя оті сні! Кому присниться таке диво, то вже й плаче.

— Чого ти плачеш? — питають.

— Еге, чого! коні снилися! — відказує.

І ніхто не подивує, що того плачеш, бо кожен зна, що віщує такий сон, бо й самому не раз таке снилось.

Кажуть — не вір в сон! Ніт, в сон треба вірити! — скаже кожен школяр. — Я вже, скаже, сам перевіривсь, що як сняться мідні гроші, або що яйце їси, або яблука, вишні, — то будуть бити. Ще це іноді віщує тільки сльози, що в палю дадуть, або на коліна поставлять; а вже як присниться заєць, або весілля, або коні, то таких дадуть гарячих!.. І вже зараз зна-ти, кому таке снилось: як зварений іде в клас. Другий бідняка не видержить і втече з класу; то, дивись, — приведуть, і збудеться сон.

Найчастіше сниться оце перед суботою, бо тоді, мовляв, *окупації* було роздають; або в понеділок, бо тоді упражненія приносять, а в неділю учитель має час перерхитати.

Лучилось так, що в суботу *окупації* Заторського роздавали і вибили Антоса, що погано написав: боявся, трясся, то й не вдалось. В понеділок принесли *окупації* подавати. Як передзвонили на міста, понесли їх до учителя, як звичаєм бува; та незабаром і *окупації* назад. Тепер би подивитись на дітвору! На жодному не було свого образу: всі білі — аж зелені. Зараз кинулись до книжок, а найбільше — кому коні тощо снилось. В класі тихо, що чути, як муха летить.

В таку тишу в сінях, чути, йде хтось. Один, кому ближче було, подививсь у двері крізь дірочку і вже лиш пальцем махнув та й сів. От двері хлопнули, і показавсь Заторський у своїй сірій шинелі з плисовим коміром. Загрукотало, що всі на ноги схопились, і один як дзвінок прочитав: «Царю небесний». Хто, кажуть, не був на морі, той не молився. Ніт! мабуть, і моряки не моляться так щиро, як оця бідна дітвора. Єсть і такі, що, ввійшовши в клас, б'ють поклони, щоб господь помилував. А вже як читають. «Царю небесний», то й перед смертю щиріше не помолишся.

Прочитали молитву, учитель тільки кивнув. Це вже мали за знак, що сердитий, і примічали. Як же скаже він: «Садитесь», то з душі як вітер повіє; як скаже: «Сядьте», то трохи відійде, а не зовсім; як же тільки махне рукою або головою кивне, то всі поза-вмирають. І оце лиш головою кивнув.

«Горе ж нам!» — подумав кожен третьокласник, та жаден жадною міною цього не показав; всі повнурювались в книжку і нічирк; щоб котрий або плечем здвигнув або що: як статуї сидять. А учитель походив по класі і до цензора (спекулятора):

— Єсть різки?

— Єсть, — відказує той.

В спекулятори назнача сам учитель кого ледачого та здорового. Цей уже не боїться, що битимуть, бо їх ніколи й не спрашують; і тільки й зна він, що

різок наготовити. Вони в класі старшинують, і їм ніхто нічого, бо кожен боїться: ану ж, дума, розсердю, то відразу до самого серця добере!

На різки там складалися: кожен по шагу; а давали й побільше, щоб придобритись цензорів. Це звалось: кубана дати.

Та кубан все одно, що й хабар; то його і перейменували: замість кубана стали давати приїзного, то від'їзного. І рідко такий знайдеться, щоб не дав, а ще рідше такий, щоб не старавсь підлизатись до цензора. І вони там — голова в класі. Як зійдуться писати, то цензор ходить попід парти: «Ану мені перця, ану мені!» І другий сам не має, чим писати, а йому віддасть. Або чорнила просить. Навіть диктурою не відмовишся. Щоб не розливалось чорнило, дівчора напиха бавовни в каламар і вже робить пером, що видушить, начеб і вмочив. Оце й єсть диктура. То, кажу, й вона не спасе.

— А ти, — каже цензор, — не даси?

— Та я дав би, тільки бачиш — диктура в мене. — То він візьме, витягне і видушить диктуру. А відкажеш, то зараз пізнаєш, з ким діло маєш: «Хіба ж ти, — каже, — в мої руки не попадешся?» Для таких цензори особні різки плетуть, що як урве, то зразу крив'ю спливеш. А на кого добрий, то також особні: з кінця дерево повийма, що тільки лико зостанеться, і тим б'є. То як-таки цуратись такого чоловіка? А ще коли там, як смерть тебе не мине, так не минеш спекуляторських рук. І спекулятори за кожен раз, як учитель пита: «Чи єсть різки?» — вже так і ждуть свого ворога, і конче мигне йому: «Ось я тобі!» — бо вже, значить, не до жартів іде, коли аж питається. І на цей раз відказав він «єсть!» І мигнув то одному, то другому, а до Люборацького аж кулак зціпив. Цей не дав йому яблука та ще, як той став відхвалюватись, злаяв катом та гицлем (таке в них прозвище). Та дарма: Антосью вже починав бояться різки і вчився, аж не тямився. Чиє упражненіє погане, то стоїть з самого верху, там все луччі та й луччі. Учитель перебира ті упражненія і віддає по ряду, та як віддає? Кого бити, то упражненіє летить під поріг,

а за ним іде і той, чиє воно. А там — відомо що — розтягнуть неборака. От б'ють та й б'ють, — рідко кому в палю з десяток. От і до Антося дійшло.

— Люборацький! — гукнув учитель.

Антосью піднявся на ноги і стоїть ні живий ні мертвий; цензор вже поморгує, а учитель мовчки переглянув і кинув в очі:

— Лучче старайся! — каже, а сам гукнув на другого і обернувся очима в другу сторону.

Антосью схопив тетрадь на льоту, поклонивсь учителеві і, як цей обернувся, дав дулю цензору.

— Господин учитель! — заговорив цензор. — Люборацький дули дає.

— Что ты делаешь, Люборацький? — гукнув учитель.

— Нет, господаин учитель, он врет! Спросите учеников!

— Врет, врет, — заговорив увесь клас, а найбільш ті, що вже мали упражненія на руках. Ці вже на цей раз різки не боялись: як упражненія роздають, то так і клас пройде, — то й загули. Цензор щось почав балакати, та учитель не зважав, то він замовчав, тільки головою похитав.

Не помстившись тепер, він не хотів свого дарувати і почав, як там кажуть, гонити: став рити якмога, аби таки вибили.

Третій клас виходить вікнами в садок, то учитель було й перегнеться за вікно. Тут-то й лахв'я для школи: один по другому встають, і кожен чита з книжки; дочита один, то встає другий, читає. А учитель там собі, за вікном. Як же другі читають, то нічого, а Антосью хоч і без книжки говорить, та цензор гука:

— Люборацький! чого ти читаєш?

То учитель почує і собі озветься:

— Ты зачем читаешь?

— Нет, господаин учитель, то он врет. От выслушайте меня!

Учитель вислуха, і нічого.

Ця гонитва багато помогла Антосьові, бо він, хоч і не дуже боявся бійки, та постановив-таки на своєму поставити, щоб не вибили! І вчився з немочі.

Тим часом екзамен зближався. Страху-страху! боже твоя воля! Не один останню копійку протратив на свічки та молився по цілих ночах, щоб бог поміг щасливо. Солдати, мабуть, смотру так не бояться, як тут екзамену. І Антосьо широко молився. Перед самим екзаменом і не снідав. Та не він один, а рідко хто снідає, йдучи на екзамен, аж мовби це у звичай ввійшло. От Антосю і в четвертий клас попромували.

Хто його зна, де та дітвора такої пихи набирається. Аби тільки в четвертий клас перейшов, то наче не той хлопець стане: задере носа що куди! І з ким вчора горобці дер, сьогодні й поглянуть не хоче. І Антосьо так: зараз десь і маніжка в його взялась, і така жилетка, що до маніжки; і прості чоботи виваксував. А що бідним шараваркам, то найбільше досталось. Були вони прості димові, та ще й зроблені на славу: як Дунай широкі і короткі, чуть нижче колін. В свою пору були вони й довші, та Антосьо вигнався за рік. До цих-то шараварок здумав він стремена вчепити, та не мав з чого, так з ниток, — тільки випростувався, стремена й порвалися. Що робить? Понадрізував халяви й попришивав шкурлати з-на п'ядь шириною. Та й пришив же! — циганською голкою і сучцю. Тоді й натяг до сподоби. Отак виштатувавшись, надів кашкет набакир, підняв плечі чуть не до вух і почав ходити стебнівкою¹ взад і вперед по подвір'ї, — за подвір'я вийти не хватало сміливості. А сіртук у бідолахи сірий, суконний; став аж на плечах і кожний гудзик інакший, — навіть білі були між чорними, — той з вушком, той з дірками, на тому якісь квітки, на другому вовча голова, той як десятничок завбільшки, а другий більш гривні. До того, ще й столи чисті в хазяйок, що як пишеш, то по самі лікті так заялозиш, наче ковбаси продавав. То що кому до того? Ось він чвертокласник уже, — пусте, що сорочка, як на чумакові, біла. З такою міною Антосьо і хурмана привітав.

¹ Дрібно.

«Чого воно їжиться? чого дметься, як шкурлат на жару? — думав собі хурман. — Хіба я не знаю, що воно за птиця? Своя ж сестра ріднесенька на його плюнуть не хоче, то чого б я дувся? Що попович? Овва! яке ж невидальце!» Так дума собі хурман, а того й не знає, що ні Антосьо, ні його комбраття й не думали чваниться родом: вся біда, що він чвертокласник — от що!

Так, як бачили-сьмо, Антосьо і в дорогу вирушив; і до хурмана вже й не говорить, як бувало поперед; а що цей піде розказувати, то він тільки осміхнеться та: «Харашо, ладно!» Мало того, що їхав напижившись, а то ще як здібався з ким, то вивернеться на бричці й гука: «Торкай!» Любив неборак і яку квартиру в горлянку вилить; то ввійде в коршму — і наче лиш йому світ вільний: ходить, руками розмахує: «Водки!» — крикне, і все ходить, аж луна йде, та все поглядає, чи дивляться на його люди, і дума: «Мабуть, пізнають, що я не що-небудь, а чвертокласник».

Не доїздячи Солодьків, коршма стоїть; тут він виваксував чоботи, надів другу маніжку, обтріпав жилетку тощо від пилу; а сіртука не займав, бо він під пилом видавав новіший. І шапки не чіпав; бачив неборак, що поштарі їздять запиляні такі, то й собі так: хоч по шапці, каже, подумують, що хутко їхав.

«А може, — думає, — й зовсім мені не треба б було обтріпуватись? Хай би, може, так було; сказали б: такий запиляний наш попович приїхав! такий запиляний! сказано, з далекої дороги». Та вже минулося. От він і сів на бричку: «Торкай!» — і тільки закурилося.

Так же пашні половіли, так же коники цвірачили, і все так же було в полі й тепер, як тоді, коли Антосьо перший раз додому їхав із Крутих; та він уже не такий був. Змалювавши себе в своїй голові на поштарських, тільки погукував: «Торкай!» Навіть дзвінок йому причувався. Здається, повинен би веселим бути, коли так, аж ніт: нахмурився і набік щоб оком моргнув. Одна соломину висунулась з брички, і він задививсь, як вона хитається, що аж забувся.

— Стой! — гукнув перед порогом, як хурман і сам став. Та й коні добре знали, що тут треба стати,

і самі далі не пішли б, хоч би їх ніхто не спив.

— Позносиш! — сказав Антосьо хурманові з такою міною, наче там у його казенні гроші абощо, і пішов виступці, поволік чоботи. Осміхнувся хурман і поїхав на тік, бо в бричці, опріч килимка, подушки та двох-трьох пар шмаття, нічого не було. Хіба ще книжка яка. Ввійшов Антосьо до хати і важно-преважно поклонився, наче аршин проковтнув і не може голови зігнути; так же важно поклав свій кашкет на столику коло дверей і почав вітатись з мамою, з сестрами та все мовчки.

Кинула оком мати на його вбрання та й відвернулася, щоб на першій ступні не засміятись, і вийшла зараз; Маса зареготалась; Оріся тільки губи закусювала, Текля тож осмішувалась, бо вже й вона виросла за той час. А Антосьо вийняв хустину з кишені, — як онуча, — і став обтирати лице перед дзеркалом.

— Ух, — каже, — как я зашмалился! а пыли сколько!

— Як на свинячій стегні, — озвалась Маса.

— Ну да! То есть как у тебя на шее — ты хотела сказать! — озвався Антосьо.

— Зовсім ніт, — каже Маса, — в мене шия чиста, — не віриш, то подивись: я щодня мию, хіба вже прем часу не маю.

— Где видано, где чувано, чтобы свиндя, — на це слово наліг голосом, — та шею себе умывала? — каже Антосьо.

— То ж — свиня, а то — Маса, — озвалась Оріся.

— А я между вами не различаю, — Антосьо каже, — и то свиндя, и то свиндя.

— То свиня ж ти сам! За що ж ти мене свинею нарікаєш? — озвалась Оріся.

— Бо ти свиндя! Просто свиндя, еще и бурая, тупорылая. Вот тебе — ей-богу!

— Навчився! — каже Текля.

— И ты, поросенок, смеешь? Так и дам! — І замахнувся кулаком.

— А зась! не знаєш? — озвалася Оріся. — Ще не ти тут старший.

— Чого ты? чого ты? Я и тебе по макоедах! — гукнув Антосьо.

— Так і буць повинно, — зашебетала Маса. — Ladnie! Oto ladnie!

— И ты, Брут, против меня! — сумно заговорив Антосьо, а далі й крикнув: — Мовчать, ты, ляшка проклята!

— A hyclu ty jeden chodzisz! jak ty smiesz? Ta ja tobie nie Orysia!

Антосьо і в кулаки вже наплював, щоб так і трахнуть, та ввійшла мати.

— Що? вже заходились воюваться? — заговорила вона.

— А чого ж они, дряни, смеют возвышать свой нелепый голос против меня?

— Так як же з тебе не сміятись? — каже мати. — Та подивись сам на себе! — І засміялась.

— Tu quoque, Brute! — заговорив Антосьо і додав: — А разве я сам на себя стараюсь? Если я смешной, то вы с себя смейтесь, что так меня убираете.

І став ходити по хаті та руками розмахувати. А мати думає: «Що це він каже? Квакай, бресе, чи що?»

— Як не буде мені сіртука, — почав далі Антосьо, — то хату рознесу. — І стукнув кулаком в стіл.

— Не рознось так скоро, — заговорив о. Яким, ввійшовши знадвору, — бо це хата моя; а я тобі що вишен?

Сироти вже жили на подвір'ї, там була стара хата. Та о. Яким був як і одинокий, то вони все в його сиділи. — Наче йому смолою губи заліпив, так Антосьо змовчав. Та не перемінив своєї постанови, щоб сіртек справили, та ще не абиякий, а суконний.

— Де я тобі возьму тих грошей? — казувалась мати.

— А меня где взяли? Там и денег возьмите.

Плюне мати та й піде. А Антосьо ізнов:

¹ Так і повинно бути. Добре! То добре! (Польськ.)

² Ах ти, гицелю! як ти смієш? Та я тобі не Оріся! (Польськ.)

³ І ти, Брут! (Лат.)

— А когда мне сиртук справите? — Все по-московськи балакав.

— Оце біда мене опала з тими чужоземцями, — каже собі стара, — то ляшка вдалась, цей москалем став! Ото понаучувались! Цур йому з такими школами! Недаремне мої покійні татуньо — хай їм царство небесне — було, кажуть, що в одній хаті житиме кіт, миш і собака. Оце ж так воно й є!

Вже недалеко було до першої пречистої, а сиртука Антосьові все не було. Далі паніматка зібралась, і поїхала до міста, і набрала своєму синові на сиртук і на все, що треба.

Як розприскається мій Антосьо! е! як та вода на лотоках бурлить, що ні спинку, ні гаманцю не має...

— Как можно? как можно! — гука. — Им, — ніби дівчатам, сестрам, — то вон что понасправляли, а мне и сиртука хорошего не хотите! Так я себе сам...

— Ну і сам собі справляй, — каже мати, — аби-сь тільки мав за що.

— Найдем! — озавсь Антосьо.

Приїхали кравці; Антосьо як не той — тихий, смирний, що куди. Так і до Крутих поїхав, що наче другий розум вступив йому в голову.

— Що тобі такого, сину? — каже мати. — Ти ж ніколи так не рвався з дому.

А було аж після пречистої (після другої вже).

— Е! — озавсь Антосьо, — тоді то старших боявся тощо; а тепер чого бояться, коли сам старшим буду! Як спізнюся та пропустю, то хай йому цур! Лучче вже й не являться. В четвертім класі, — каже, — не те, що в других, — хоч півроку пройде, все поповниш; тут все по-латинськи та по-грецьки. То коли його вивчити? — От так він говорить, а сам собі думає: «Добре перед жінкою й тумана перти, бо не поправить».

«Бідні діти! — подумала мати. — Добре мої татуньо розказували, що то будуть не ученики, а мученики!» І почали в дорогу рихтуватися.

Був вересень на початку; сонце пекло, аж шкварчить; по узгір'ях всяке зело пожовкло; а із-за гори підіймались хмари — на дощ збиралося, кожен знає.

В цю саме пору в Крутих на тім пляцу, що коло Пьотрової, стояло скільки чвертокласників, — все в новім убранні, і паличками землю корписали, і Антосьо межи ними. Сиртук на ньому новий, роксаковий — поли аж по кістки; шаравари черкасові, на стременах і напружені, хоч смичком поводи; кашкет новий з китицею; жилетка шовкова в квітки і чоботи на рипах ваксовані.

Наче сумували чвертокласники, бо мовчали, а на виду не сум видно було: всім очі світилися, як каганці.

— Жаль, — каже один, — що ми не вкупі живемо!

— Жаль, — каже другий, — а добре було б!

— Та що жаль, то жаль, — озавсь Антосьо. — Ходім же з жалю та вип'єм!

— Ходім, — заговорили ті.

І пішли вниз, униз, та й до Пьотрової.

Вже й кози, як звали второкласників тощо, поназ'їжджалися, та ще класи не починались, не було й журналу в стації, то дівтора й хати не держалась — розбрелися, хто куди попав.

— А де були? — запитає старший, як ще й питає.

— До міста ходили, — відкажуть і покажуть папірчи цизорик, що колись купили, аби старшому очі заплхати.

То й тепер нікого з малих не було дома ні духу.

— Так і треба, — кажуть чвертокласники.

Антосьо зараз пішов у пекарню і просить хазяйку:

— Чи не можна б, щоб Мотря пішла до Кромбера?

— Чого вам аж до Кромбера? — хазяйка каже.

— Вишняку! — з пишною міною відказав Антосьо.

— Та не можна від якого другого жида, а конче від Кромбера?

— А хіба ж ми що? Може, грошей не маєм? — заговорив Антосьо і виїняв з кишені капшук повний, грішми набитий.

— Ось! — каже, — дивіться! — І дав аж п'ять карбованців.

Кромбер — то був самий багатий купець в Крутих: винами торгував, а наливки і не було в його ніколи.

Та Любораченко не знав, і хазяйка не знала, що є, а чого нема в його, бо то все голота була, що й не снилось їй луччого, як наливка.

Від Пьотрової треба було через яр йти, через два містки, а там ще степком поза жидівськими домами, а там уличками та переулочками, доки на місто вийдеш, а Кромбер аж за містом жив, в поперечній перії,— то Мотря таки ген-ген забарилась.

Чвертокласники тим часом трошили кавуни.

— Може, курку або гуску? — питає Антосьо.

— Якби так через місяць, то недовго б їй заважати у тебе в скриньці; а тепер ще домашні птиці небеснії в пузі превітають.

— То й не треба! Може, меду? — каже.

— Нам і так солодко, — відказали.

Вже третій кавун доїдали; калюжі по всім столі — аж на землю тече; по хаті шкаралуп — як на баштані коло куреня; а що зернят усюди — то вже й бог забув.

— Нема вишняку, — заговорила Мотря, ступивши через поріг. — Та що ж ви нарobili? — додала вона. — Де вам і ці пляшки поскладати, що на столі такі калюжі?

— Та клади де-небудь, — озвався Антосьо, — хоч і на кроваті тим часом.

— А я, — каже Мотря, — взяла рому та вина; може, віднести? Я з такою умовою й брала, що як принесу, то щоб назад прийняв.

— Говори! ми його приймем, що й сліду не знайти.

Поклала Мотря пляшки на кроваті і взялась прибирати на столі; Антосьо склянку витирав, а тих два чвертокласники поглядали один на другого, то на ті пляшки. Через годину в Пьотрової вже співали.

— Позич мені, брате, скільки карбованців, — почав далі один з гостей просить Антосьо.

— А скільки тобі? — Антосьо каже.

— Та так з п'ять абощо.

— Нема п'яти, — Антосьо каже, — десять, коли хоч, дам.

— Давай уже й десять, що робити з тобою! — каже той.

Поліз Антосьо до капшука, а той, другий чвертокласник, дивиться, і йому аж очі забігали.

— Та не давай йому, — каже, — а дай, брате, мені лучче!

— Ні, ні! мені дай, а йому не давай, — озвався той.

— Не вір! не вір! — каже другий, — мені дай, а йому ні!

Антосьо все корпавсь у капшуці; далі вийняв цілу паку бумажок — все по десять та й по десять — і дав одну тому, що просив. Взяв той і почав чванитись:

— Бак, — каже другому, — таки мое цвіте, а твоє гние.

— То позич же й мені, — почав другий, — коли йому позичив, хай не дражниться.

— На й тобі десять, — з пихою, як який міліонщик, заговорив Антосьо.

— Ова! — каже цей, — бач, і в мене є! Вип'єм же тепер за здоров'я Антонія Гервасійовича, що позичив нам грошей. — З цим словом налив склянку:

— Твоє здоров'я, Антоній!

Антосьо зав'язував капшук і не чув, а може, до тої пори вже й вуха йому позакладало.

— Чуєш! Люборацький! — почав той.

— Га! — каже Антосьо.

— Дай тобі, боже, здоров'я!

— Дай тобі, боже! — озвався Антосьо.

І цей хильнув та й налив і каже до того, другого:

— А ти чому не п'єш?

Той мовчав. А на його беднюгї надійшли, — спустив носа, як індик, губу відквасив, голову повісив та й сидить, лиш сопє.

— Чуєш, бра! — заговорив Антосьо. — Чому, бра, не п'єш?

— Не хочу!

— Ти вже сердишся?

— Сердюся.

— Та за що ж?

— Як-то за що? — каже той нахмурений. — Чи ж я таки рівня тому, що ти і йому, і мені по десять карбованців дав? Хіба він тобі такий приятель, як і я?

— Ще більший! ще більший! — підхопив той і додав: — Люборацький! чуєш, Люборацький! — каже. — Коли хоч, кажи в вогонь лізти — полізу! їй-богу, полізу! за тебе, братику, і в вогонь, і в воду — їй-богу! О, бач! — почав далі і поліз по кроваті, зняв образ, поставив на столі і почав поклони бити. Вдарив їх скільки і каже: — Заклинаюсь оцим святим чи святою, що тут намальовано, бо щось недобачаю, коли я не більший приятель для Антося, як той. Чуєш? — гука до того, нахмуреного. — Чуєш? їй-богу, правда! — і поцілував образ.

— Дурний ти, — заговорив той, — хіба я тебе не знаю, що ти світовий брехун? От коли я не брехун, то так, що ніт! І присягну, що ніт. — І собі збирається лізти, та Антосяо придержав його за полу, каже:

— Вірю! їй-богу, вірю! От на тобі іще десять карбованців, бо я тобі вірю.

Взяв цей і каже:

— А я таки поцілую святого Миколая, що з мене луччий для тебе приятель, як з отого сучого сина брехуна! — І поліз знімати св. Миколая та ставити на кроваті. — Бач, — каже до того, що вже клявся, — все-таки моє цвіте, а твоє гние — ось уже друга! — І з цим словом так тикнув під ніс бумажкою ніби, а замість неї кулаком, що той аж на ногах не встояв, а мусив присісти. Та не зважив на це, а заговорив до Антося:

— Так! — каже, — то ти... Не брат же ти мені! На тобі й цих десять, що вже-сь дав. — І дає йому позичені гроші.

— Не беру я, — каже Антосяо, — я ж тобі позичив.

— Я не хочу; возьми собі назад. О! бач! — каже далі, піднявши руку над головою, — о! бач! — І з цим словом поклав бумажку на стіл, і разом зо всієї сили вдарив кулаком.

— Та я не беру, і не бачу, — каже Антосяо, — хоч і за вікно викинь. Я ж тобі позичив? Ти ж мене просив?

— Та я тебе просив, щоб нарівні стати з тим сучим сином, що он до образу пнеться, та не може зняти.

Той і справді топтався по подушках, стогнав, а св. Миколай все на гвіздочку висить.

Почувши ту мову, Антосяо приступив до його і тице в руку ще десять карбованців, і торка, що «сховай, аби той не бачив». Повеселішав неборак, побачивши, що таки «не гние його», що таки нарівні стали, і почав запихати в кишеню обидві бумажки. Антосяо тим часом налив стакан вина, випив і почав припрошати: «Пийте, браття!» — хоч тут був всього один брат, а другий все стогнав коло образа.

— А ти ж віриш мені, що я не брехун? — каже той, що присягався. — Як віриш, то вип'ю.

— Братику! — почав Антосяо, — братику!.. Ш-ш-щоб мене грім побив, як не вірю. Та щоб я тобі не вірив, моему приятелеві? Я! тобі? та я не знаю що!..

Обнялись і поцілувались. А той, що стогнав коло образа, мабуть, розсердився, бо разок як сіпне, то так і дав сторчака аж під стіл. Простягнувшись тут, поцілував образ і сунув його під кровать.

— Полеж, — каже, — ти там, а я тут трохи відпочину.

— П'яниця, сучий син! — заговорив цей, що клявся, як той заснув. — Йому пити! йому... йому... каже, — ет! що й казати! От коли ми, братику, козаки, то так! Ми й ще вип'єм! А правда?

— Правда, — каже Антосяо, — правда, братику! — І налив.

— Поцілуймось же! — каже той, — поцілуймось! Поцілувались і випили.

— А ти, сучий сину, п'янице! — почав все один до того, що лежав долі, — ти вже не п'єш? га? не п'єш? — і почав штовхати ногою. — Чуєш, будеш пити?

— Мбу-ду, — озвався той і завів: — В бездні гріховній валя-а-яся.

— Ти, сучий сину, не в бездні, а під столом! — каже цей.

А той все:

— Неіслідимую милосердія...

— Мовчи! — гукнув цей.

— Твого... — співав той.

— Залиймо його, Антосю, хай мовчить!
— Заливай! — каже Антосьо.
— Я ромом, — каже цей.
— Хіба я що? — каже Антосьо.
— Не будеш сердитись?
— На тебе? я? сердитись? братику! Лий скільки хоч. Іще пошлю Мотрю, а ти лий!

Взяв цей пляшку і почав лити тому саме в губу.
— Бр-р-бр! — почав той, — бр-р-р! всемирний потоп! Гвалт! — і обернувся потилицею догори, і маца попід кровать: — Святий Миколаю! рятуй! — А той на потилицю лле та й лле.

— Що ви робите! — почала хазяйка. — Ото гарно! І образи познімали! А! люди-люди! А поналивали! ото! А той що робить? Вже джмелів слуха? Гарно!

— Молчать! молчать! — почав Антосьо. — Я гут хазяїн!

— Такий мені хазяїн красний, що хазяйці й чарки випить не дав...

— Є! є! ще вип'єте й дві.

Через годину й хазяйка пристала до гурту, і всі разом співали. Та вже не тут, а полізли на горище, бо почала дітвора сходитись.

Не раз отак пили вони та приспівували. А стара Люборацька раз збиралась до міста: треба було Орисі футро справити, — ще й не справити, а верх набрати, бо блам¹ був готовий з Масиноного футра. То вже для Масі що іншого — для неї треба було і блам купити, і накриття, бо вона старша; а Орися менша, ще й в перероблянім походить.

Збиралась паніматка: і коні вже запряжені стояли коло порога, вже й пообідала на дорогу, — зовсім готово, тільки сісти. Коли до грошей, що в скрині були, а там щоб копійчка!

— Нещастя мое! — заголосила. — А хто ж тут так господарював? — Найперше до Масі вчепилась: — То ти, — каже, — вкрала?

Та ця не далась: зараз відгризлася. Потім до Орисі, — ця плаче, присягається:

¹ Міх. (Прим. А. Свидницького).

— Нащо мені? — каже.

— Чи не брала ти, дочко? — питає Теклі.

— Ні, мамочко, їй-богу, ні!

— Не святі ж зішли з неба та гроші вкрали, — озвалась стара, — хто-небудь та взяв же їх!

А плачу було та клопоту — не доведи господи! На Антосю ніхто й не подумав. Далі до ворожки вдалися. Ворожила вона, ворожила та й каже:

— Таки з ваших хтось, та його нема дома: чорнявий, невисокий, ще молодий.

— То чи не Антосьо? — каже Текля.

— Де ж би таки Антосьо крав! — каже мати.

Проте, подумавши, порадившись, запрягли коні та й поїхала до Крутих.

П'ють четвертокласники, та кавуни їдять, та родзинки, та всякі ласощі; а Антосьо лиш погукує на менших: «Бігай до міста! та бігай». І цибухів накупив, і тютюну.

Хазяйка догадувалася, що щось-то воно є, та не сміла сказати ні старшому в очі, ні смотрителеві, бо як неправда, то буде їй лихий світ. Як тут Люборацька — рум, як пить дало.

— Що мій син тут поробляє? — питає.

— П'є та гуляє, — відказала хазяйка.

— А де його скринечка?

Показала хазяйка, — скринечка стояла й не замкнута. Коли до неї, а там всього-на-всього п'ядесят карбованців.

— Бідна ж моя головонька! — заголосила мати. — Ото шатнув!

— А скільки було? — питає хазяйка. Вже догадалась.

— Та вже скільки не було, а назад не вернеться.

Як прийшов і Антосьо з класу. Напалась мати на його; лаяла-лаяла, а він і губи не роззявив. Аж напоследку каже:

— Ото треба було справити мені сіртек.

— А ти ж справив собі його?

— Ніт, — відказав Антосьо, хлопнув дверми і вийшов.

Так мати і поїхала, що він і не показавсь їй на очі.

Бідна мати! виїжджаючи, ще просила хазяйку, щоб не розглашала: — Своя праця, — каже, — своя й дитина. А як треба буде Антосьові грошей, то вже, будьте ласкаві, — каже, — більш як до п'яти карбованців не позичайте.

Розсердився Антосьо, що мати крадені гроші одняла, і хоч прислала за ним підводу на різдво, не поїхав додому.

— Що мій Антосьо там поробляє в чужині, — згадувала мати на багату кутю за столом, — чи має хоч хліба доволі?

А Антосьо і вухом не вів; підцупивши гроші, по-розпозичав, а після лиш відбирав та гайнував. І на великдень не поїхав. Та на цей раз мати вже не посилала підводи від себе, а просила о. духовника, як їхав за своїм, то щоб і Антосю привіз. Та дарма, Антосьо й не подумав їхати, а поїхав тільки сам духовниченко. Син сердився, що мати крадені гроші відбрала, а мати бідкалась, побивалась: і сорочечку синкові, і грошенят, і маслиця, і медку — всього посилала, аби тільки брав духовник. А духовник був чоловік, яких рідко, то й набере для Антосю повну бричку, що й сісти ніде було.

— Чому додому не їдиш? — питають Антосю камбраття вже перед другими вакаціями.

— Як мені їздить на чужих? Або й на своїй тарайці? Як пришло мати коляску, то поїду.

Люборацька й справді купила криту бричку на рессорах; вже сподівалась богослова, бо це курс кінчали, то й готувала придане. Антосьо довідався, то дув на коляску.

— Доки не пришло коляски, то — сучий син, коли поїду.

— Та поїдеш ти і верхом, пішки коло палички, як стара матиме розум та нічого не пришло; або й пришло, як до других сиріт присилають, підводу з торбинкою на плечах, щоб дорогою не боявся.

— Та я не Люборацький, коли поїду, як не в колясі.

Таку розмову вели четвертокласники вже перед публічним екзаменом, перед промоцією в семінарію.

Через день і списки прочитали, і Антося назначили в семінарію; кому й похвальний лист дали — такий розмальований та золочений, і Антосьові дали його.

Ідуть собі купами — то ніби семінаристи, то вже третьокласники, то четвертокласники; гуторять собі йдучи: як хто зодягнеться дома, бо вже в вищій класі буде, і семінаристи: як то гуляли б, якби не чортів екзамен в Кам'янці, що без його не пустять в семінарію. А попереду всіх їде віз-літерняк¹ чорними волами.

— То це до тебе коляса! — каже один Антосьові.

— Може, до тебе, то так; а до мене приїде четверна лихих.

Так, сміючись, наздогнали й ту хуру. Аж вона і насправжки до Антося.

— Ворочайсь додому! — гукнув Антось. — Скажи, хай колясу пришлють.

— Хай уже завтра, паничу, — озвався чоловік з воза, — хоч дайте волам відпочити.

До вечора та через ніч Антось роздумав, що доведеться пішки йти, коли не поїде волами; то й намовив чоловіка.

— Проси, — каже, — мене: я буцім буду не хотіти, а ти все проси; то я поїду, буцімто твою волю вчиню. А за це тобі дорогою — знаєш!..

Саме як зійшлися камбрати зо всієї цієї магали, а хто і з тієї, щоб поглузувати з Антосьової коляски, як входить його хурман, кланяється чуть не в ноги, просить, молить:

— Ідьте, паничу!

— Та їдь уже, — кажуть комбраття, — тут сором жадного нема; хто знатиме дорогою, що то Люборацький їде, той самий, що на колясу засідав? А ти ще в сорочці їдь, то кожен подумає, що який шляхтюга в поле або до млина. Ще й соломи наклади в драбини, то й поїдеш, як в колясі: ні стукне, ні грюкне.

Трохи посперечавсь Антось та й каже:

¹ Так подоляни звуть драбинясті вози, що снопи возити; чумацький віз там зветься васаг. (Прим. А. Свидницького).

— Через вас, браття, тільки поїду та через просьбу цього чоловіка: а без цього — сучий син, що ні ногою з місця!

На розпрощання поставили могоричу; той злотий, той два — і зашуміло в голові. Почувши хміль, хлопці роз'ятрились — тільки б гуляти! Та де в біса грошей взяти?

Якби до кожного підвода була, то ще півбіди лиха; а то лиш до Антося; а мати всього тільки карбованця прислала, щоб на дорогу було, а довги на случай будуть, то просила духовника поплатить, як свого братиме з шкіл. Та Антось не задумався. Кинув оком на свій похвальний лист, що лежав на столі, і каже: «Ось гроші!» — схопив його в руки і аж головою струснув та й побіг з хати.

— Куди ти? — гукають ті.

— Пождіть минуточку, а я вернусь з могоричем.

Не могло цим і в голову зміститись, як Антось через похвальний лист на гроші розживеться; а він потяг просто до Кромбера. Поздоровкавшись з купцем як годиться, Антось почав:

— Пане Орун! я в вас не раз грішми сипав, то ви вже знаєте, що я на копійку не жаден: маю, слава богу, не одну тисячу. Та ось що: перевели мене, ба, чите, в Кам'янець, то треба гульнути, а в мене, як на те ж, ось один карбованець в кишені. Цього мало й на закуську. Так, будьте ласкаві, дайте мені вина на п'ять карбованців та ще й з десять карбованців грішми. Не сьогодні-завтра пришлють за мною підводу, то я вам віддам та ще й дам вторгувать; бо до мого сусіда приїхала підвода, то привіз звістку, що моя сестра віддається і на вино мені гроші пришлють, щоб до Балти поїхати. Так я і в вас Балту знайду.

— Хіба в Балті луччі вина, — почав купець, натягаючи пейси, — коли самі балтянські купці в мене вина беруть?

— Та я це добре знаю, тим і кажу, що в вас Балту знайду.

— Ще лучче, як Балту, бо вони беруть, що мені не годиться, — заговорив купець.

— То вчиніть же мою просьбу, — просить.

— Гм,— подумав купець.

— Коли ви, може, се або те,— бо яких людей в світі не буває,— то я вам дам свій білет в застав. А ви добре знаєте, що мені без білета з Крутих не виїжджати.

— А покажіть той білет,— каже купець.

Антосьо вийняв з кишені похвальний лист, розвернув і дав.

— А який же він мальований! — каже Кромбер.— Чого в вас такий мальований білет?

— Бо це вже білет мені аж до Кам'янця,— озвався Антосьо,— з ним маю явиться перед самого архирея, а без його і в Кам'янець не пустять.

— Ну! хай же він у мене полежить, а ми ходім до льоху.

— Дайте,— озвався Антосьо,— я його заверну в що, бо, знаєте, перед архирея з ним треба являться, то щоб чистий був.

— Та хіба я його дам дітям бавитись?

— Та воно так, а все ж безпечніше.

— І то правда,— озвався купець.— І вдвойзі завернули його в лист паперу; Кромбер заховав його в комоду, і пішли в льох. Тут Антосьо розпечатував одну пляшку вина і розпили, каже:

— За мною хай буде.

Через півгодини, чи що, у Пьотрової такий гомін піднявся, що куди-куди!

Поголяли на прощання — добре погуляли! І Антосьо, паличкою вимахуючи, поважно пішов з компанією через місто, начеб на ту магалу, ще й Кромберові, що на рундуці ходив, вклонився, думаючи: «Оставайся здоров з похвальним листом, а я за якусь копійку з твоїх карбованчиків ще й на дорозі десь вип'ю за твоє здоров'я!» Серце йому тьохкало, та аби за місто.

Отак пішов Антосьо, виштатований на останній гудзик, а за ним тихою ступою чорні воли в возі, набитім соломою в драбини, і гейкав чоловік.

XII

— А в нас, паннчу, оце колінь весілля буде,— заговорив хурман, під'їжджаючи під Солодьки.

— Яке весілля? — питає Антосьо лежачи.

— Та був архирей, то обіцяв прислати богослова.

— Як то?

— Да так; був у церкві, панни під благословенство підійшли, він і питає: «То це ваші сироти?» — «Це»,— відказав благочинник. А о. духовник, кажуть би то, й попросив, щоб жениха, мовляв, прислали; архирей, мовляв, і обіцяв.

Антосьо слухав цю мову, а вона йому й голови не держалась; он по жнивах до Кам'янця на екзамен, то не до весілля.

— О. Яким вже й не перевозяться,— заговорив далі чоловік.

— А як же? — запитав Антосьо.

— Да так. Доїжджають з тієї парафії. Кажуть би то, подали прошеніє назад на своє місце.

Справді, о. Яким, як почув, що архирей обіцяв жениха, то й не став перетрясатись, а що перевіз — тут було, а решта й на тій парафії. «Що ж,— думає,— не вспіну перевезтись, а там і вибирайся». І вже сидів, як горобець на колі, поки не зженуть.

Настала перша пречиста. День був чудо що за хороший: сонечко гріло, легенький вітрець подихав, на небі ні хмариночки! Селом дівчата все в квітках та в білих-білющих вишиваних сорочках. Якби це в гетьманщині, то співи не вгавали б, а там цього немає: ходять, жартують, сміються. Здорові, то й веселі; хороші, то й щасливі.

А в двірку паніматки Люборацької як на похороні: тільки гуси кричать під порогом та чечуга реве. Іноді вийде дівчина наймичка, «гиля!» крикне і побіжить через подвір'я. О. Яким ще з церкви не вийшов; Антосьо ходив по хаті та люльку курив; стара також у церкві була; а Маса з Орисею гиркалась,— та каже: «Тобі жениха пришле архирей», а та каже: «Тобі».

А селом кацап іде, точка в точку коробейник: і на тім'ї йому розділено, і потилиця підголяна, і в китаєвім орм'яці; в личаках; через плечі, замість коробки, чамайдан висить невеличкий; борода тільки пухом поростала, а в руках палиця, далеко довша за самого. Збіглась в гурт дітвора, хто був на улиці, а хто й з дому вибіг, і почали кричать: «Кацалапи косолапі, гаспедові діти! ганчірки збирають, жінок прибирають; купують щетину, вбирають дитину!»

Мовчав він, то дітвора обісмілювалась, і підійшли до його ступнів з-на десять.

— А где ваш поп живе? — поспитав він.

Назустріч люди з церкви йшли, нагнали дітей і кажуть:

— Панотець у нас доїжджає; а живе на парафії вдовиця. Он і двірок! — показали. Кацап потяг далі, а люди своєю дорогою.

О. Яким тільки що відпуст прочитав, не вспів і по-здоровкатися з попадею, як той кацап суне через поріг; разів з-по десять перехрестивсь в обидва кутки та й питає, показуючи під грубу:

— Чи можна чамайдан вон туди?

— Можна, — озвався о. Яким. — А ти купуватимеш що, чи так звідкіль бог провадить?

— Увидишь, — відказав він, розпрягаючись, гримнув чамайданом об землю і ногою підсунув в куток; застогнав і каже:

— Тепер, бачка, пазволь рекамендоваться.

— Изволь, — озвався о. Яким.

— Честь имею рекамендоваться — Тульской духовной семинарии кончивший курс Тимоха, Егоров сын, Петропавловский.

Глянув батюшка на свою жінку, а паніматка на свого чоловіка, і ждуть, що далі буде.

— Тошна атрекамендовался, как есть, — додав Тимоха, — не сумлевайсь, бачка!

— Как же ты попал к нам? — пита о. Яким.

— Владыка, значит, дядька мне, так я и прибыл. Он изволил послать меня сюда женихом. Вот те и билет.

З цим словом вийняв папір із бриля і подає.

— Эта деревня, ведь, Селедки завется, — додав далі Тимоха.

Не втерпіла попада, зареготалась і пішла в валькир, як там звуть.

— Ишь, баба! — каже Тимоха, — зубы скалит! — І додав: — У тебя ведь, бачка, девки-то есть?

— Та есть же.

— Нут-ка выводи! Аль нету! дай адеться.

— Изволь! одевайся! — озвався о. Яким, і дума собі: «Що то з цього вийде?»

Сів Тимоха на помості і став розмотувать волоки; скинув личаки, далі орм'як, зоставсь в одній сорочці. Тоді до чамайдана, сюди-туди потяг реміняччя і вийняв чоботи та й взувся; за тим сіртук вийняв і решту вбрання; вдягнувшись як належить, попросив гребінця. Дали йому гребінця. Як зовсім причепурився, тоді каже:

— Ну? теперя что? брав маладец?

— Нічого собі, — озвався о. Яким.

— Вестимо ничаво! А дефкам-та тваим палюб-люсь?

— Це вже побачимо.

— Нут-ка показывай их и побачим. Мой дядя, владыка то исть, изволил похвалить их, — хараши, мол, бери, — гаварит.

Відхилив о. Яким двері в сіни і гукнув:

— Ганно!.. і ти Мотре! ходіть сюди!

— Вот те и девки, — каже він Тимосі, як ті ввійшли.

— Энта ведь служанки-та?

— Тебе ж девок нужно было!

— Нету! ты мне поповен покажи!

— А то в нас панянки звутся!

— Так панянков показывай! Все одно — хлеб и пирог.

Зареготали дівчата і пішли в пекарню, а о. Яким у валькир.

— Гей! дівчата! — сказала паніматка панянкам, як ото пішла в валькир, регочучись, — вона аж до сестрів прийшла. — Гей, дівчата! — каже. — Прислав вам владыка богослова!

— С-с! — засичала Оріся і закрила лице руками; а Маса байдуже.

— То не для мене, — каже вона. — А гарний він? — запитала.

— Такий гарний — що куди! — заговорила паніматка, — ось ідіть подивіться.

Кинулись вони всі три — бо й Текля побігла — і дивляться в двері. Тимоха якраз личаки скидав.

— Оце-о? — питає Маса.

— Він самий, — відказала паніматка.

— А хай же йому все зле та нехрещене!.. Оце богослов?

— Таже богослов!

І почали кихкати всі чотири.

— Це твій, — каже Маса Орісі.

— Ні, це твій, бо ти старша, — озвалась Оріся.

— Ні, — показала паніматка на Теклю, — це її буде!

— А хай він скрутиться! — озвалась ця. — Це Маса-син! а я ще мала.

— Ні, твій, — озвалась Маса, — а я за богослова не піду. — Засоромилась Текля і пішла, а ті регочуться. Як чують, о. Яким іде. Вони й шурнули далі, аж не потовпляться в двері.

— Куди ви? куди? — заговорив панотець. — Прибирайте-но ся та виходьте!

— Що там таке? — заговорила стара, йдучи насупроти.

— То архирей богослова прислав, — каже о. Яким.

— Господи, слава тобі! — заговорила вона, хрестючись, і додала: — Покійні татуньо, було, вже кажуть нам: «Якби ви, діточки, в монастир пішли, то лучче б було: зійде син божий судити, то з чим перед його станете?» От і я вам, діточки мої, раїла б у маняхині. Що вам з того віддання? Отак бідувати, як я? Та ще якби лиш це! А то смерть зближається, а я ніколи за тими клопатами не вспіла і богу широко помолиться. Господи-господи! — закінчила, — недурно покійні татуньо, було, розказують, що женські душі скакатимуть у пекло, як іскри з кременя від доброго кресала. Або ж дітлахи не допечуть? Проклинаєш, то й пробиваєш дорогу в пекло, та ще й на саме дно.

Господи-господи! прости мене! — заговорила далі, звівши очі догори.

Довго панянки не хотіли виходити, а найбільше Маса; та о. Яким як почав, як почав, що так не годиться, бо прогнівите владу, то вони й почали збиратись.

— Я вийду до його, — каже Маса, — але чорта з'їсть, що за його вийду!

— А я, думаєш, вийду за його? — каже Оріся.

— Он хто вийде за кацапа, — показала Маса на Теклю, — бо й мовчить, — каже.

— Та хай він скажеться! — озвалась Текля. — Що вам таке сьогодні! — І знову вийшла собі.

О. Якими вже не було тут, як панянки отак гуторили: він пішов до Тимохи. Паніматки також не було: вона понесла закуску та там і зосталась. Тільки поприходили дівчата з пекарні — Ганна й Мотря.

— То до кацапа так прибираєтесь? — кажуть. — Бог зна що! От би й не виходили! — І почали представлять, як він хрестився, як сідав, роззувався, прибирався, — та аж покачуються від сміху. Ввійшов о. Яким.

— Та годі вам, — каже, — виходьте вже котра; а то він починає вже сопти.

— А як зветься? — пита Маса.

— Тимоха, Єгоров син.

Аж душаться всі та пригадують.

— Чому не Єгорька? — одна каже.

— Та Єгорька єсть — Єгоров же син! Он чому не Афонька? — І почала рохкати і все, як кривляться з Руських. Тимоха тим часом затирав печену курку, що на стіл подали.

От вийшла Маса — що зоря зійшла. Сама собою вона не думала вийти за жодного богослова, та за Тимоху й не кажи, а вийшла тільки, щоб вчинити волю о. Якими та не прогнівить владики.

Тимоха сидів в кінці столу. Як вийшла Маса, вклонилась, чи присіла — все одно, він схопився, аж стіл загуркотав, і прибіг до неї; так дивиться в лице, так заглядає; провів очима аж до ніг і пішов навкруги обдивляється. Спочатку Маса оторопіла, хоч і

витресувана була, а тепер відійшла, крутнулась і пішла з хати, зажарившись.

— Brutal¹, — каже сама до себе і мало волосся не рве, що вийшла до його, та не кляне владика, ні! аж гілля гнеться!

— Ничево себе, — каже Тимоха, — только такая тощая, да, как видно, хаклуша горда. А покажи-ка, бачка, другу.

О. Яким вже розсердився. В тій стороні українці себе не забувають і хоч що кажи, не розсердиш так, як словом хахол. За це слово готов очі видерти. Якби Тимоху не владика прислав, то знав би він, що то хахлуша, і десятому наказав би! Та ба! Чолом муру не проб'єш! Воля владика як смерть — ні відпросишся, ні відмолишся. І пішов він по Орісю, а Тимоха став серед хати проти валькирових дверей, заклав руки за спину і жде.

Вийшла Оріся. Тимоха й цю обдививсь зо всіх боків, як кобилу на торзі.

— Эта лучше! — каже. — А покажи-ка третью, — Шурнула й Оріся, тільки вітер повіяв.

— Та третя ще не доросла, — озвався о. Яким.

— Ну, так эту, другую, отдашь за меня?

— Та не мені ж з тобою жити, — заговорив о. Яким, — треба самої поспитати.

— Ну! так пади поспраши.

Пішов о. Яким у валькир, а Тимоха став ходити по хаті та й думає собі: «Еще бы на нее, какую-нибудь девчонку, обращать внимание! Ишь, мазепы, что выдумали!»

Все переговорив о. Яким, а того таки не добився, щоб дівчина сказала: «Піду». З тим і вийшов.

А Оріся припала до подушок та плаче-плаче.

— Ну что? — заговорив Тимоха.

— Мовчить, — озвався о. Яким.

— Стало быть, моя; коли бы не хотела — сказала бы, а молчанье знак согласия.

Поглянув панотець на свою попадьку, що тут же стояла оторопівши, і каже:

— Що йому казати?

¹ Грубіян (польськ.).

— Та я знала б, що казати, та владика, — відказала паніматка сумно.

— То-бо то її біда, — каже о. Яким.

— Что ж? — заговорив Тимоха, — долго ль еще?

— Тут нічого, — відказав йому панотець, — казав архирей, то коли береш — я не перечу, аби дівчина пішла.

— Девчину-то не просить стать. Коли ты согласен, так завтра и к венцу.

— А сватання?

— Какое ти сватанье? Повенчаемся и посватаемся.

— Та треба ж весілля справити.

— Мне весело будет с малодушкой! Вот те и веселье. А я уже по белу свету понамаялся, не терпится ждать. Агдахнуть хачу.

— То хоч музики найняти треба та людей зізвати; ми ж не в пустині живемо.

— Мы с тобой разве не люди-ка? А музыка — чортова выдумка — и без нее обойдемся. Коли подопьем, то песенку сыграем, а ты поскачешь. Ты, чай, не плохой скакун? У вас, я слыхивал, хорошо пляшут. Покажешь мне свою хахлацкую пляску.

Скипів панотець — от би в морду заїхав! — та архирей прислав молодця, то й рука задеревеніла.

До вечора о. Яким порозсилав верхи, до кого з сусід було ближче, просить на завтра на весілля. Писать не було часу, да таки, правду сказати, в сільських панотців і чорнила не водиться. Як треба що підписати, то до дяка посилають; як тут висохне, що й окропом не розведеш, не то горілкою, то до двора посилають. І о. Яким — раз, що не мав часу, а друге, що чорнила не було, — ні до кого ні слова не написав; а тільки розказав посланцям, як що казати, та й годі.

Ніч панянки просиділи над прасованням. Для Орісі й води не треба було: слізьми сприскувала, аж їй очі почервоніли.

Ні до кого не пристає так ота приповідь «знайся кінь з конем, віл з волем», як до подолан; там як їздять в гостину, то піп до попа, дяк до дяка, пан до пана; лиш оті скарбові лушпайки лізуть на світло, як тьма. Цих всюди повно, бо голодні. Тим-то всі там

падкі на okazji. І вже як де лучиться весілля, чи празник, чи що, то гостей намагається, що й голці не впасти. І тут так було. Хоч о. Яким і не всім, а лиш кому-не-кому дав знать про весілля — і то до кого ближче; а чутка — не конем же їй їздити! — прогула долинами та поріччям, наче її вітер розніс, наче її сном навіяло. І на другий день, ще далеко було до захід сонця, а вже давно подвір'я повне було і тік повний — всюди брички, всюди коні; в хаті набито, аж плече в плече труться. Меж всіма Антосью дибав, що той журавель, та начеб вуса підкрутював, хоч йому під носом ще й не світило, як то кажуть. Маніжка на йому біла, вигладжена, аж полискується; жилетка пікова з синіми квітками і блискучими гудзиками; сіртук чорний суконний і шараварки якісь смуганисті на стременах. Сам брови нахмутив, задер чуба догори і з глубококомисною міною штовхається то з хати, то до хати; там гукне, там кашляне, а до гостей щоб словечко промовив, хіба: «Да» — то осміхнеться і поведе пальцем попід ніс, наче вуса прогортає.

— Що це так довго нема з Кукілівки? — почав він, зустрівшись з матір'ю коло вогню, що на подвір'ї розклали.

Пекарні в панотців тісні, то на кожну більш-менш велику okazію вже страву готують на дворі.

— Та дай мені чистий покій! — озвалась стара на слова Антося. — Я не маю коли і в голову пошкрібатись.

— Та що тут — не маю коли! — каже він. — Та це ж не порядок, як не буде о. духовника.

— От поправ півзину під носом! Ще-сь до того не доріс, щоб матір навчати.

Відкашлянувшись Антосью раз і другий голосно та й потяг на тік, наче йому там єсть діло, а справді то так собі, аби ногами виробляти, бо любив, що як шарварки на стременах, то якось шарпає, як ходиш. А він не жалувал натягти їх — хоч смичком води, як по струнах.

Незабаром приїхали і з Кукілівки аж двома бричками: на одній о. духовник з сином-попом і внуком-

чвертокласником, на другій його невістка з дітьми. Між другими була дочка, літ чотирнадцяти або й менше, — ще вчилася. Пішли ці до хати, а Антосью став порядкуватись, де брички поставити, що коням їсти давати.

Тим часом клуню вже давно причепурили: оббили килимами тощо, і там музики грали такі свої сільські, бо чехи, що післали за ними верстов за двадцять, ще не приїхали. Як заграли музики, то з хати так всі й висотались, та в клуню. Той тільки й остався, в кого або чарка в руці була, або закуска на видельцях. Між другими zostались і Кукілівські — хто ховав, хто сидів коло стола, а Галя — внука о. духовника — сіла на скрині коло порога: в хаті душно було — то щоб провівало. Під стіною коло вікон оперся Антосью плечем і з неї очей не зводить: дивиться та й дивиться. Кортіло сердешного забалакати до дівчини, та з чого почати? А дівчина гарна. От і постібнував він через хату і сів неподаль від неї на стільці; а душа аж тремтить, аж руки трясуться; далі й почав:

— А ви, панно Анно, давно приїхали из пансиона?

— Już tydzień minął¹, — відказала вона.

— А я вот и не умею по-польски, — каже Антосью, пересуваючись з стільця на стілець — все ближче до дівчини.

— А ja po rasyjsku nie umiem², — озвалась Галя.

— Учитесь, — каже Антосью. — Вас же там учат?

— Uczą, ta wszystko po polsku³, — відказала Галя.

— И географию по-польски учат?

— Nie, my geografii nie uczymy⁴.

— А что же вы учите?

— Zakon boży, pisać, haftować, tańszyc⁵.

— Вот я и танцевать не умею.

— Czemu z się pan nie uczu?⁶

¹ Вже тиждень минув (польськ.).

² А я по-російському не вмію (польськ.).

³ Вчать, та все по-польськи (польськ.).

⁴ Ні, ми географію не учимо (польськ.).

⁵ Закон божий, писати, вишивати, танцювати (польськ.).

⁶ Чому ж пан не вчиться? (Польськ.).

— Ноги не служат,— відказав Антосьо.

Галя засміялась, і він засміявся та й потяг ноги, наче його дубом поставило на стільці, і поліз до кишені. Галя на все око дивиться, як хлопець пручається; а він вийняв здорову дулю червонобоку, обдув, бо в тютюні була, і подає дівчині:

— Proszę,— каже.

— Dziękuję,¹ — відказала вона, взявши грушу, і завинула її в хустку.

Поки ж справлялась вона, то Антосю і в хаті вже не було: чмигнув надвір, та такий радий-радий, що заговорив, аж наче йому в грудях ширше, аж наче світ перемінився. «Та яка ж вона гарна,— каже далі сам до себе,— ей-богу, гарна! А добра яка! От, господи!» Так, балакаючи сам з собою, і незчувсь, як опинився аж в садку; а там груші — рясотá, аж гілля гнуть, та пахущі такі! От і вчепивсь хлопець трясти; полупотіли червонобокі, а він ну вибирати, котра з-межи всіх найкраща, щоб ще дати Галі. І знайшов таку хорошу — щоб де струпочок абощо; з одного боку жовта, а з другого рум'яна, як жива.

— Оцю,— каже, понесу! О! понесу! — додав з жаром,— ей-богу, понесу і віддам.— І ну скакати на одній нозі, та все: бр-р-р! бр-р! бр-р-р! Очі якось чудно виричав. Подивившись збоку, можна б подумати, що хлопець здурів; а він зовсім не здурів — і не думав дуріти. То з радощів так. Бр-ркає та скаче; ще й хвицанув скільки раз. А там, затираючи руки якось особно — як тільки семінаристи вміють,— осмішкуючись, потяг доріжкою до хати. Ще щось і приговорював до груші.

Прийшов хлопець до хати — нема Галі; то він на тік та в клуню. А вона тут, сиза горлиця, танцює та, танцюючи, блиснула оком на Антосю,— ще й так любенько; далі другий раз, там і третій.

«Оже вона мене полюбила,— подумав Антосьо.— О! іще глянула,— дума собі,— от іще... Ей же богу, полюбила». І так зрадів, що чуть-чуть ізнов не почав бр-р-кати, та скакати, та хвицати. А з єї й очей не

¹ Дякую (польськ.).

зводить, і серце йому так і розпливається; а в руках груша аж пом'якшала, так її наминає.

«Як би мені віддати її своїй Галочці? — почав далі роздумувати.— Та прилюдне не можна», — думає собі.

А дівчині й покою не дають: тільки один пустить, то другий підхвратить, і потрясла, аж вітер віє. Думав-думав Антосьо та й почав досадувати, що не вміє танцювати. «От,— дума,— й шепнув би їй на ухо, танцюючи: «Вийдіть, я щось скажу», — а так що? Другий треться коло неї, а я слинку ковтаю». Та й рвонув зразу і подибав з клуні. Якби хто запримітив, то не що друге подумав би, а тільки, що він або ключі загубив абощо; та не до його було — і ніхто не завважив, як рушив він, як вийшов за клуню, озирнувшись на всі боки, похитав головою і пішов далі бур'янами, наче від людей утіка. Та куди ж це? В кутку на току був льох, а над ним катряга чи половник; сюди-то побрів Антосьо. Була й друга дорога, та він не мав охоти шукати та й часу не мав.

Кожному відомо, що катряги низькі будуються, і долівка там м'яка, аж пухка. Отже це не заважало Антосьові. Прийшовши в катрягу, він закрив очі долонею, перекинув голову назад; постояв так-таки довгенько, осміхнувся і каже: «Ну от так!» З цим словом лівою рукою взявся в боки, а праву відставив, як наче держить панянку, і ну витрясати польки, приграючи на губу,— ти-ни-ни-ни, ти-ни-ни-ни. Упрів, засапавсь та й ліг.

— Добре,— каже,— їй-богу, добре. Тільки видихаюсь, піду та так і втну з Галею. О! голубочко моя! серденько моє! Гай-гай! — Та й піднявсь, обтріпався і став та й думає. «Чи йти, чи ще попробуватися? Ні, попробуюсь іще». І почав танцювати.

Потанцювавши довгенько,— вже наломавсь,— подумав і пішов з катряги. Та на самоті чого не вдаси? а в гурті — як не той. І Антосьо так: сів, лиш сопе та придивляється, як другі гасають. Серце рветься, та воно ж і мліє, як тільки подумає хлопець, що треба підійти, завербувати; а там ще й дивитимуться всі.

«О! господи,— заговорив Антосьо в душі,— чому в мене тієї сміливості нема?» І пішов знову у катрягу,

і знов почав танцювати; аж кружало витоптав, танцюючи, на розсипчастій долівці. Та що з того? Так і день минув, і вечір настав, і ніч проходила, що Антосьо не відваживсь і ногою ступити. Як лягав спати, то найгірш печалував, що не віддав груші: «Вона б, зозулька моя,— каже,— з'їла б, осмінулась би до мене; а так... господи-господи!» І почав їсти її сам, та ще й з таким смаком з'їв, який Галі й не снівся.

Довго не спав Антосьо — все думав за Галю, а як устав на другий день, то наче в раю прокинувся: приєдналась йому дівчина, що обіймала, що цілувала.

— Якби-то наяву так! — заговорив він, хутко-хутенько руками потираючи. — Якби-то наяву так! А може, це й мені, як Йосифові, откровеніє? — Тут уже не втерпів, щоб не порадуватись: став прямцем і почав підскакувати. Порадувавшись отак, може, так з півгодини, вмився, прибрався і пішов шукать Галі.

— А ви снились мені цієї ночі,— сказав їй Антосьо, знайшовши на городчику, що богу молилась.

Галя тільки осмінулась і вже не кінчала молитися. І Антосьо осмінувся та й думає: «Чому тепер нема груші? от би і віддав». І каже:

— Вы любите есть груши?

— Люблю,— відказала вона.

— Пойдем в сад, я вам натрашу.

— Dziękuję bardzo,— відказала Галя.

— Пойдем! — попросив Антосьо, кивнувши головою. — А там такие хорошие груши! От пойдем! Ей-богу, пойдем! сами посмотрите.

Подумала Галя, подумала і пішла в садок. Зроду-звіку Антосьо не був таким щасливим, як тепер: наче його на небо несуть. Та не довго було це блаженство: як в пізні неділішні обіди почали гості роз'їжджатись, і Галя поїхала. До самого виїзду Антосьо державсь її, як реп'ях; а як виїжджала, то вийшов аж до брички і стільки сміливості набрався, що підсадив. Подякувала дівчина як слід, а він тільки дивиться, і так дивиться, наче душу свою випроводжає. В очах, і радість сяла непритворена, і якесь сердечне тепло шире,

і жаль, і все — навіть неспівісність; губи усміхались і мовби кривились, язик щось би сказав, та слова замирали, чи лучче — нічого було говорити.

Наче спустіло обійстя, як виїхали Кукілівські — не для всіх, а тільки для Антосьо: і сумно йому, і чудно; і щось би робив, і кудись би пішов, і щось би говорив. Так аж тремтить балакати — в грудях широко, та наче горло вузьке, наче нема до кого слова промовити, хоч гостей ще повнісінька хата.

Днів через два по весіллі Люборацька виряджала зятя під рукоположеніє в Кам'янець; дала йому грошей і всього, а Оріся велику пухову подушку і одіяло. Та не сам Тимоха поїхав, а поїхав і о. Яким за парафією, і Антосьо в семінарію. Випровадили їх хлібом-сіллю і zostались дома самі свої.

— Слава богу милосердному,— заговорила тоді паніматка. — Отже добре покійні татуньо кажуть було, що як бог дасть, то і в вікно подасть.

— І дав же! — озвалась Маса. — Не мав що, та кацапа! Хоч би попович, та свій, а то рижий та поганий. Я б лучче втопилась, а за його не пішла.

— Ти вже й розв'язала губу,— заговорила мати.

— Або ж не правду кажу? — озвалась Маса. — Хіба не кацапа?

— А як кацапа, то що? — каже Оріся. — Ти б ж, може, й за кацапа пішла, та не бере!

— Сестричко! голубочко! — заговорила Маса. — Цяцькайся ним сама! І всю Московщину зведи сюди, зі всього світа збери лапотників, хай до тебе моляться, як до святої,— я не позавидую.

Оріся щось хотіла відказати, та залилась слізьми, що й голос завмер. Маса сіла, надулася; а стара каже, уздихнувши:

— Недаремно мої покійні татуньо кажуть, було: «В день радості взридаєте і восплачетеся!» Так воно й єсть: що б радіти, у нас сльози ллються.

З тим і вийшла з хати. І Маса вийшла. Осталась сама Оріся плачуща, та Текля ходила по хаті,— то стілець поправити, то пил обмете, то се, то те,— сказано, після людної оказії.

Минув день, і не один, як згадала стара:

— Десь-то наші тепер обертаються?

Дочки зітхнули та й тільки. Ніхто з них в Кам'янці не був, то й не сікались вгадувати, де б саме вони були.

— Мабуть, вже дуже далеко! — заговорила стара, киваючи головою.

А вони в ту саме пору під'їжджали до Мальованої коршми, що стоїть на великім тракту аж за Шайгородом.

— То це Мальована коршма? — поспитав Антосьо.

— Це, — відказав о. Яким.

— А чого ж вона так зветься? — ізнов поспитав Антосьо.

— А он — хіба не бачиш — на віконницях помальовано.

Дивиться Антосьо: на одній віконниці вітряк, на другій — музики грають, на третій — якийсь чоловік з рушницею, вусатий, присадкуватий.

— Оце Кармалюк, — озвався о. Яким.

— От який він був! — заговорив Антосьо. А Тимоха, як неживий, мовчав.

Розпрягли коні і полягли спати.

Чи навмисне, чи несподівано Мальована коршма стоїть в такій прикметі, що хіба сліпий не полюбується. І Антосьо вийшов, — і сон його не бере, — став на порозі, взявся в боки. А справа і зліва ліс чорний та темний, грабина, як свічки, та ясенина, та всяке дерево — одно в одно рівне та високе. Легенький вітерець подихав і все те кланяється, шелестить; і наче тихий гомін розходився в гущині, і дзвони причувались. Де-де ятел довбав, жовна фітькала, туркала горлиця, припутень гув, та ще якась птаха тільки: тр-р... тр-р. Тут же зараз копи стояли; а на горі далеко за долиною, що стелиться перед очима, щось рябілося, і не пізнати, чи люди ходили, чи товаряка паслась.

Постояв Антосьо, полюбувався та й пішов в ліс горіхів шукати. Ходить, блудить, а в душі йому Галя, що та зірочка, сяє. Чи горіх знайде хлопець, чи

китицями гордовину, все її згада: «От би й дати, — каже. — Вона б осміхнулась, заговорила; та розлучила лиха година».

І на бричці сидючи, те й робив, що про Галю думав і розмовляв сам з собою за ню й за себе. Нім до Кам'янця доїхали, то й посватався в думці, і оженився.

Кінець першої частини

Миргород

Кам'янець, як глянути на його здалека, стоїть в долині; а прийдеться їхати, то на горі, та ще на якій горі! Думаєш, дивлячись: тут була колись-то кругла яма, та чиясь невідома сила провела пальцем краями і в тім місці земля репнула; середину ж зігнало до купи, а кругом став рів широченний та глибоченний. На дні річка потекла, Смотрич, от як Хорол завбільшки, і де-де реве по камінні. Попід річкою, де місця стало, люди, що та мурашня, купки собі понагортали і живуть. Глянеш згори — голова закрутиться; глянеш знизу — шапка злетить. Що тісно, то інша хата прилипла до скали, як ластівчаче гніздо під стріхою, що потребує лиш півдаху; інша під каменюкою стоїть, як під полою в батька. Каменюка нависла, вкүріла, а хатина тулиться під нею, як сирота під тинню.

Смотрич обтікає город кругом, що з якого боку не їхати в Кам'янець, конче треба через воду: з Руських фільварків і мосту нема; від цісарського (остріяцького¹) кордону їдуть Підзамчем та крізь фортецю, а далі мостом, ще турецьким, кажуть. Тут і незавважно, що їдеш над безоднею, бо гора з горою тим мостом зв'язана, тільки вода шумить під ногами. Як їхати з нашого боку, то, проїхавши підгорком — Польськими фільварками, спускаються вниз, так узбіччю, бо рівно не можна з'їхати, хіба впасти та вбитись.

Спустившись з гори, круто повертається цоб — аж таки назад і їдеться попід скали. Цабе тут Смотрич

¹ Австрійського.

тече, а за ним височенна самородня стоїть стіна-круча, що по ній тепер ступанка в город. Отак попід скали, як проїхати з чверть верстви, повертається цабе на міст, а за мостом — цоб. Тут, повище мосту, придулилась до стіни башта, а пониже, ступнів з двадцять від башти — Польська брама; стоїть стіна мурована від скали до річки. В давнину вона й через річку йшла склепінням до другої башти, що й тепер стоїть на польсько-фільварецькім боці під скалою ж; та склепіння розвалили, лиш купа каміння, чамуром¹ поспаюваного, серед Смотрича стоїть, де воно впало. В стіні розвороття для брами, та самої нема, лиш діра та назвище зосталось. На стіні від мосту, справа від діри, католицький образ висить — св. Ганна; зліва була башта, а тепер руїни і в них солдатська кашоварня. Оце все зветься Польська брама. За нею в праву руку повз самісіньку стіну тепер ступанка в город, а просто проти брами дорога вилами розходиться: та віднога, що на гору, йде в город крізь Вітряну браму, а друга йде долиною повз тепер пусту порохівню, що ген-ген стоїть від Польської брами, і в город не виходить. Цю долину один інспектор семінарії прозвав Палестиною.

День був гарячий — сказано, в серпні: сонце пекло, наче думало весь світ запалити; ворони по скалах хакали, роти пороззявлявши; вітер — щоб дихнув, листа пів'яло. Саме в цю спеку котив віз за возом все з семінаристами — та не з правдивими, а з тими новачками, що мають їх приймати в семінарію. Цим реченець по п'ятнадцяте серпня, та й посипались, мов з рукава їх вив'язав; а старшим по перше вересня, то ті ще дома гуляли. Їдуть хлопці, позгорблювались; в очах безнадія світиться та переполох, а в душі дрижаки скачуть. «Господи, господи! що то буде?» — кожен думає. Кожному в голові був той екзаме́н, що як митарства, так його не минути, коли хочеш в семінарію.

Між всякими візками та бричками та брі́ками була і знакома проскочу́ча невидимка паніма́тки

¹ Розчином вапна з піском.

Люборацької — везла панотця Якима, пана Тимоху і панича Антося. Другі ж їхали куди кому довелося: хто прямував у город, хто на Польських фільваркахостававсь, а ці потюпали Палестиною. Тут, неподалік від порохівні, дімок стояв, гонтою вбитий, муром обмурований, причітком до Смотрича. Тут жив собі міщанин, що в його квартирував о. Яким ще семінаристом, то й послі заїздив, коли тільки доводилось бути в Кам'янці.

Отож і тепер причалив до старого знакового, щоб і Антося тут поставити, і самому перебути, поки діло скінчить.

Від города і від Польських фільварків тут височенні кручі понахмурювались, наче ждуть жертви і сердяться, що не хутко йде. Так би й сказав, що це ті самі гори, що одна з одною б'ються, як в казках кається; та як придивишся, то, правду сказавши, це не гори, а наче в проваллі на дні вигнало гриб без хвоста. Люди знайшли його, та, не мігши нічого подіяти, як корпались йому на тім'ї, так і осіли, лиш краї деде обколупали. А гриб тим часом і закам'янів. Як не стало для всіх місця там, то хто слабший був, скотився і осів внизу, де тільки вода ревла. Отож як на грибі Кам'янець, а в долині Палестина. В Палестині чимало семінаристів живало, та ще не поз'їздилися, то Антося сам був як палець — ні розказати, ні розпитати.

Отакомившись тут, у Палестині, о. Яким і каже Антосяві:

— Взавтра ж, як ітиму до консисторії, покажу тобі семінарію; а тепер, коли хоч, піди так, роздивися на город, а я ляжу спочину.

Та Антося не пішов, тільки надвір вийшов і роздивлявся на гори та жахався, як люди лазили по них, ступаючи з прискалка на прискалок. Якби котре урвалось, то цілої кісточки не зосталось би. І аж серце хлопцеві завмирало, аж волосся їжилось, аж мало не крикне неборак, як хто схибнеться, а ті скачуть, як дикі кози, і гадки собі не мають.

Хто був у Кам'янці, той мусить знати Губернаторську площа — штирогранастий пляц. На тім пляцу,

як на пляцу, нема нічого, хіба який духовний до консисторії протягне та поліціяні сваряться; а по боках всякі доми йдуть: і малі, і великі, і білі, і сірі, й перисті; де пан живе, де простий міщанин, а так по один бік стоїть дворянське депутатське зібрання. Проти цього зібрання по другий бік пляцу, на розі, довгий пльондрований¹ дім і за ним білу церкву видно з зеленим дахом — собор. Вікна в цьому домі на спіднім пльондрі бог зна колишні, в двадцять чотири шибки, і рамці, хоч дубові, поперегивали. Іноді тут як в казані кипить, клекоче, і співи йдуть, і сварки, і так крик та буркіт; а іноді — як у пустці, лиш вітер гуде. Як ідуть повз цей дім міщани, — а вони в Кам'янці все великої руки, до носа й віником не дістанеш: все їмосці та йогомосці. І то йогомосць, що жидам воду попирає, а вони його без суда, без права товчуть; і то їмосць, що підтомляна, з дешевої лягла під тинном спочивати в будяках — все їмосць, все йогомосць! Так, як іде повз той дім їмосць, найбільше йогомосць, то декотре нахилиться до вікна, крикне: «Книш!» — і далі потягло. То вже лиш дивись: з якого вікна, що напереді, і виставиться з півкопи дуль під самісіньким носом їмосці, піде свист, регіт. А іноді з вищого пльондра, наче голуб'яче яйце, так і лясне на тім'я, тільки бризки підуть. Хто ж то плюнув? В вікнах чимало, та ніхто на землю й не дивиться, а кожен своє діло робить; той пісню насвистує, той таки співа стиха, той гука до камбрата, що до половини в третє вікно висунувся; другий, видно, і вчить. З цих ніхто не плював — і не питається; то, мабуть, чи не з-під стріхи або що, однак ластівки чиргають.

Оце семінарія Подольська закону благочестія — бо там є ще й католицька, де, як каже простолюды, кнурики вчать (клерики). Найхутче по тім її пізнати, що учителі лаються, як солдатура, і кричать, лаючи, аж через пляц чути, та й по тім, що в Кам'янці все як не лях, то недоляшок, і по-ляськи балакають; тут же

¹ Кількаповерховий.

хіба ляха приставляє або що, щоб по-їх забалакав, а все по-русинськи мішма з московськими словами.

З цього-то самого розсадника розсилають капусту по всій паланці! Сюди ж мав поміститись і наш Антосьо Любораченко.

— Оце тобі і семінарія, — показав йому о. Яким на другий день і сам потяг у консисторію. А Антосьо був не з перших, що з'їхались для екзамену, а трохи чи не з останніх, то, прийшовши під класи, застав чималий гурток: хто з Шайгорода приїхав, хто з Дунаєвсь, бурсачня з Бару; крутян було найменше. Хто сливи їв, виймаючи з квітчастої хустини, що прийшла з татові з церкви за шлюб; хто яблука витягав з кишені: гризне і закриється кулаком, щоб не всі бачили, як він запихається; бурсаки кукурудзу гризли. І всі, хто чим багатий — хто недоїдок червеного яблука, хто об'їжджений качан кукурудзи, хто кісточки з сливок — складали на вікно купками, по рядам. Багатші дзюбали виноград — хто з хустини, хто з кашкета, і, об'ївши грону, або складали переїди до гурту на вікно, або кидали через голову. Другий ще й оглядався, чи далеко впаде. Хто не мав чим горла заткати, бесідували один з одним або таки на гурт, виймаючи з голови, як з мішка, різні штуки прошлого життя. Хто гірший боягуз, той балакав про екзамен, що висів на носі, — розпитувався, вивідував і уздихав голосно, наче позіхає, а в душі молився: «Господи! Допоможи!» Антосьо, відома річ, пристав до крутян, та не мав чим горла захвати, то й почав теревені: чи вспів, чи не вспів він розказати, як вакаціювалось, як до Кам'янця доїхав, де живе, — як щось іде — таке нечвидне, що й глянути гидко: на одно око сліпе, вид йому покрутило та повертіло; згорблене і все плечима зносить, наче що вбралось, мовляв, межі воші та й гризуть. Йшло воно просто до гурту.

— Куди! куди! — озвались баряни. — Мимо! пташка з закованим носом!

— Хто це? — поспитав Люборацький.

— Донощик, — відказали йому.

— Еге! А як зветься?

— Робусинський.

— Я Робусинського зазнаю в Крутих. Цей там не був?

Не зразу відказали Антосьові на це запитання, бо не всі знали, проте відказав котрийсь:

— З рік, чи що.

— То це ж той самий. Він у вторий клас пішов з Крутих. Тільки тоді він не був такий гидкий, як тепер. Що це? віспа його так поправила?

— Добра віспа! з руками! То школа справилась. Гей! хто зна? розкажіть, хай новий чоловік послуха та й знакомим передасть, щоб вся семінарія знала, що воно за чадо!

Вийшов один з гурту, — хитнувся на стану, потер вуса — ті, що не було, — відкашлянувся і почав:

— То, маєте, жили ми в одного столяра — нас чоловіка з вісім. Знаєте, зібрались всі своєкоштни, не бурсаки... — З цим словом мигнув він під бороду бурсака, що тут же стояв поблизу.

— Пашов! — озвався той і каже: — Язиком мели, що хоч, а рукам волі не давай!

— Ой же, зозулько моя! А шури (пацюки) смачні? добре наїдали-сьте ся?

— Он кінчай, що почав еси! а це й сам дізнаєш, коли дасть бог, що й твого батька вхопить.

— А твого вже вхопило, то мого не чіпай, бо битиму.

— Ну-ну! кінчай отам!

І той почав:

— Так кажу (відкашлянуv і сплюнуv), зібралось нас вісім чоловіка своєкоштників на квартиру до одного столяра. Всі, знаєте, хлопці ручі: чи в баштан, чи в яблука, чи вибити, чи випити — всі, як один. Радіємо так, що годі. Та не пройшло більш місяця, як тягнуть нас всіх вісьмох до інспектора, і він все нам розказує, що ми робили, що навіть думали зробити. Все знає! Що за чорт? Всі, здається, добрі, а один диявол єсть. Невже ж самих себе остерігатись? А про те ні гадки, що Робусинський через тин. Він уже й битий був за доноси, то закаявся і притихло. Хтось таки поспитав його: «Чи не ти языка присолодив?» Та він руками й ногами вихрестюється. Не

дух же святий навіває інспектора! От ми й зговорились докопатись до донощика. Аж от кінчаються м'ясниці, настає масляна. Розпустили нас на масницю, а ми й завели вараниці і давай різати в мар'яша, в дружбарта, а хто й просто в візка. Не все ж, знаєте, і в неба грати! Отак собі гуляємо, а в суботу інспектор рум до хати — саме тільки обідати подали. Полякались ми, та дурно, бо пошукав він всюди — в скриньках, в кроватях, поза образи, а в шапку не заглянув, що висіла на цвяшку коло порога, то й не знайшов картів. З тим і пішов, тільки розказав, хто скільки виграв, скільки хто програв за масницю; хто в яку гру любить грати; наживав та й тільки. «Ні, вже! — кажемо, — треба зловити та провчити цю пташку з закованим носом!» Постановивши так та порадившись, на пущання посилаємо по горілку. Пішов той, а решта сидимо, очікуємо і тільки поглядаєм один на одного. Вареники, знаєте, парують на столі. От і живицю принесли. Телепнули ми по красовулі, не кожен і закусив, а декотрий і не обітреться, як під вікном застугоніло, занявчало.

— Єсть! — кажемо, та надвір.

В столяра було шість чоловіка челядників; ми й пообіцяли їм на могорич, як зловлять; а вони й зловили раба божого і волочуть до хати — оцього самого Робусинського.

— А! сучий же ти син! то ти так покався? Нап'януймо його, щоб і діти його знали, що за цяця був їх татуньо.

Як же? чим же? Хто радить пекти, хто щипати. А він, собака, тільки скавучить.

Між нами, знаєте, був третьокласник — тепер він вже в четвертім класі. Цей, ні слова не сказавши, махнув у столярню і вніс політуру, а трохи чи не сирвасер у пляшечці з квачиком. Ми й на політурували йому собачий вид та й...

— Цс-с-с! — перебили з гурту. А то професора побачили і кинулись врозліт, як курчата від шуляка, лиш недоїдки свідчили, що тут були люди, та ще й добрі теребії.

Ота політура і потравила, мовляв той, Робусинському обличчя.

Так розполохані хлопці не кожен і пару собі знайшли, а більш того, що побрели поодиноці, кожен думаючи, що йому здавалось лучче; а Антосьо згадав Крутянщину і давнє товариство з Робусинським, і те, як цей осиротів і мусив податись в бурсу, а пішовши — пропав. І жалко йому було хлопця, і злість поривала на ледачого: то, мандруючи повз костьол, на фільварки ніби, і каже сам до себе:

— Я б йому ще сіллю присипав, щоб знав, як язик присолодювати; та порохом натер би, — і показує руками, як то натирав би, прудко приговорюючи, — отак отак, отак, натирав би! отак, отак!

— Knysz łapał mysz, po-pod mury łapał szczury, po-pod dachy łapał ptachi! ¹

Аж жахнувся сірома, почувши цей крик, глянув — а то кричать гімназисти гуртом. Кинув він оком і на камінці, що наче навмисне лежали порозкидані, та соромився підняти, і, щоб хутче збутись того глуму паничівського, не побіг би, полетів би, так сором. От і постьобав неборак, понурившись, а серце йому як не вискочить. І Робусинського забув, а вже малювалось перед очима, як би він потовк гімназиста, щоб не чіпав, ляшуга. Як на те ж і гімназист попавсь йому назустріч в глухім проулку. Не думавши, не гадавши, ні слова не сказавши, Антосьо лясь його по щоці.

— Za co rap bijesz? ² — озавсь той.

— Не прозивайсь! — гукнув Антосьо, та по щоці, та ще.

— Co ja panu winien? ³ — кричить гімназист, вп'явшись Антосьові в барки ⁴.

— Еге! ти ще й спинаєшся проти мене! — заговорив Антосьо і так черкнув тим об землю, аж загуло.

¹ Книш ловив миш, попід мури ловив шури, попід дахи ловив птахи! (Польська розмовна скоромовка).

² За що, пане, б'єш? (Польськ.)

³ Що я пану зробив? (Польськ.)

⁴ Барки — вид борода. Передня часть, що під шиєю, всякої одежини, похібна в бійці, як хочеш збороти. От і звється вона барки. (Прим. А. Свидницького).

Дав іще скільки мордасів: «Ви всі, — каже, — сучі діти, однакові!» — та й чкурнув поза дімками. Хіба там зменшав бігу, де здибав кого. Обтріпавсь гімназист та й пішов; а Антосьо вибравсь у Палестину та й глянув тоді на долоні, що пашіли, наче в лапки грався, і червоні були як раки.

II

Незабаром після цієї штуки, проте вже вересень надворі був, у Антосьо на стації сидів о. Яким і Тимоха — також вже отець, тільки отець диякон, скільки семінаристів сиділо, що там же стояли. Вже і з полудня звернуло, а вони ще не обідали — очікували на новаків, що були на екзамену, — і Антосьо — та на консоліцію. От бажання кожному своє збулося: ідуть вони з екзамену, попід вікна тупотять та гомонять. Ніхто не обрізавсь, то всі раді, всі питають:

— А я, чуєш, добре отвічав? а правда, добре?..

— Мене, мабуть, завернуть?

— Тебе щоб завернули!.. от мене — то так! — перебив другий. А третій:

— Чого б я хтів, щоб так отвічати, як ти! Тобі екзамєн вдався якнайлучче!

Всі почувались, що добре отвічали, та жаден не йняв собі віри, і отак випитували один у одного, а випитуючи, і в хату ввійшли.

— А що? — пита о. Яким Антосьо.

— Хто його зна! тільки-м так йому вирецетував, аж спасибі сказав.

— А! то добре; вже-сь ретор! Поздравляю.

Весело Антосьові стало, та він і сам собі не доймає віри, чи тому правда, і, не хочачи, осмішкуючись, каже:

— Поздравляйте! а може, ще доведеться утрясти з Кам'янця.

— Ні вже, — озавсь якийсь семінарист. — Коли, кажете, аж спасибі сказали, то за що б завертали! Вже, вже — бургієць з вас. А був і ректор?

— І архирей був, — вмішавсь один новак, радий, щоб і його поспитали.

— І архирей був?!

— Не хто і дякував Люборацькому, а він же, — додав другий новак. — Всі сидять підряд, як гуси при березі.

Ще ця розмова велась, як уже казали давати обідати, а о. Яким, почувши, що ложками торохтять, моргнув, на кого знав, і опинилась з-під столу та на столі повнісінька воодушевлення гранчаста пляшка і почалось возліяння в честь свіжих горобців¹.

Від цього празнику почалось для Антося нове життя, вже семінарське.

По семінаріях всього три класи: нижчий — реторика, вищий — богословія, а середній — філософія. Що в училищах четвертий клас, те ж в семінаріях богословія: і старші з богословії, і все; філософія посередині — богословам не кориться, а над реторами не може старшинувати, хіба то десь; реторика те ж саме тут, що там первий клас тощо. Чи післатись за чим, чи що треба кому, то ким, як не ретором? Старший же пішле, бо право має, а філософ попросить, і бідний ретор всім за попихача. Тільки тут все на ви: «А чи не пішли б ви мені туди-то? чи не переписали б того-то?» Все на ви, все делікатно, а не послухай, скажи: «Хай хто другий, бо я часу не маю», то так і гримне: «Бач його, горобець поганий! як розібрав! вже й послухати не хоче! Я тобі хутко зіб'ю цю пиху! Ось побачиш»... То вже того і жди, що старший відлепортує в місячних відомостях²: «Груб, неслухняний, по улиці ходить і пісні співа, де люди всякого звання, чину і покрою». То от тобі й халепа! Уряд так і загуде, наче бджола, як в улій стукнеш: «Ты, кажется, вон смотришь из семинарии? смотри!» А кому таке по серцю? бився-бився, а на половині й втопився. То реторва й хилиться, як трава за вітром, та ще й не шелестить. Пішов би поскарживсь,

¹ Так прозивають реторів. А то ще бургіями, бургійцями, оратаями, витіями тощо. (Прим. А. Свидницького).

² Старші в семінаріях щомісяця подають відомості «о поведенні» учеників кожен свого участка. В деяких семінаріях такі звуться благочинні, а старший особно єсть на кожену стачію. В Кам'янці ж зарівно і то старший, і то, тільки то частний, а то квартирний. (Прим. А. Свидницького).

то уряд, може б, що й поміг; та це вже значить бути донощиком, з начальством зіходитись — підняти на себе всю богословію або й цілу семінарію. Та такі уряд там так держить себе, що легше до скаженого вовка приступити, то нічого: куди вітер віє, туди лозі гнутись.

І Антось, бувши в реториці, хиявся, гнувся, світив в очі богословам, як і кожен; та йому дуже тяжко було з старшого попихачем стати; то світив він, як той місяць, що світить, та не гріє. Даремне, мовляв циган, у бога хліб їсть. Та й це не довго було, бо він тільки обізнався, зараз же пристав до музик, навіть туди на стачію перейшов, де самі музики жили. Ці не зважають уже на класи та на старшинство, а більш того, що заводять чергу, і тим уже всі й посилаються, чия черга настане, як не знайдеться охочого, щоб заступив. От і зажив собі Антось вільним козаком, та ще й весело. Аби тільки субота, то вже повна хата наб'ється послухати, як гратимуть; слухають-слухають та й іноді і складчина пічнеться, — а там все піде догори ногами. Не коли ж частіш гуляють, як приїхавши з дому; в кожного свіжа копійчина, то перва шана товариству ніби, а справді шинкарям. І оце саме минуло для Антося перше різдво в семінарії. Додому він не їздив, бо далеко було; а їздив до дядька — до о. Якіма, що сів на парафію миль за дванадцять від Кам'янця, як ото перевівся для Тимохи з Солодьків.

По ордані і посипали семінаристи в Кам'янець. Надворі мороз, аж голки скачуть, а вони сидять, позакутувані мамашиними хустками, в батьківських бекешах, понадувались, як сичі на сльоту, і кожен так позира на людей, наче сам куди вищий від сонця, а всі — пилинка на дорозі, що вітер подме — і де вона ділась? де відшукати? Ретор же як їде, то пряче носа, як гусак на холод; філософ виставить обличчя на весь вид; ретор дивиться, та недобачає, а філософ до всього придивиться, до всього йому єсть діло. Цей не промине і того пищика, що чеше згорбившись і вже не пам'ятає, коли саме змерз, відколи трясеться; філософ подумає: «Тікай, морозе, бо фронт їде!» От уже

богослов як їде, то не їжиться, як ретор; не позира, як філософ; богослов переважно розляжеться, підійме плечі, щоб ширші здавались, надусається і як погляне на кого, то не хоча, і то наче дума: «От ошасливив!» — і знов нікуди не дивиться, тільки думає: «Коли б хутче до кінця, та оженитись, та на село». Зітхне і подме, що пара клубом піде, вдариться в плечі хурманові і покотиться по конях та по дорозі. А він погляне скоса і подума: «От так подуй хто, будь мудрий!» — і ще подме. А жиденя ззаду йому вигне пузо вперед і собі дме: уф-ф-ф... І крізь штанята йому хвіст із сорочки теліпається, аж замерз, підбійканий. Проте й воно дме, та ще й як! дідчий і батько так не подме.

Між другими всякими їхав і Антосьо, — хоча й ще ретор, проте сидів як богослов і позирав як філософ.

Непообдаль від того дому, де вперше жив Антосьо, сюди до Польської брами, стоїть дерев'яний дімок, а в йому, в кімнатці без помосту, порозкидано, порозвертано, і п'ять кроватів стояло, і п'ять семінаристів жило. По музикантських струментах, що тут висіли по стінах, зразу кожен догадається, що тут музики живуть; та струментів п'ять, а хлопців лиш чотири. Кого ж нема? Антосьо нема, тільки скрипка його на кілочку висить. Не мав, неборак, пудла, то возив її в хустині та в руках держав, як літом; а зимою, то припоручав кому, а сам з голими руками вирушав, — удовцем, мовляв, сам. Так і тепер лучилось, то скрипка була, а скрипача нема.

— Коли б його принесло хоч на крилу вітренью, — каже один, походжаючи по хаті. А далі взяв та й ліг.

— Та вже не забариться, — каже другий. Третій мовчки струну ув'язував до скрипки, а четвертий лежав, читав та як жбурне книжкою під поріг, аж листки зашварготали, і каже:

— Доїла ти мені! сучий син — як скінчу, доки житиму, і в руки не озьму, а як приторкнуся, то пальці поплюю і вмийся. Тільки лежатиму та милуватимусь з своєю попадькою. — З цим словом обняв подушку, пригорнув до себе. — А! — каже з притиском, обер-

нувся до стіни очима, накрив голову подушкою та й заснув.

— Бач! як наш басиста розходився, — заговорив той, що скрипку прилагодював. — А чим то він кинув? — питає.

— Догматикою.

— Та кручена ж бо! А дай, чуєш, тон.

Той встав, взяв флейту і подув. Третьому нічого не казав, а він сам взявся за бас і почав трюмкати. І врізали втррьох.

— Що ви! граєте? — гукнув, схопившись, той, що спав, і кинувся до баса: — Швець, — каже, — знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся! — І сів сам до баса, а той взяв кларнет. Переграли.

— Що за штука гарна! — каже скрипач. — Та нема Люборацького.

А він і суне в двері.

— Га! га! — закричали всі чотири, перецілувались і почали: — Ану йому марш! — І втяли такого доско-чистого, аж волосся їжиться.

Люборацький тим часом роздягнувся, достав калитку з кишені і стиснув щось у кулаку. Переграли ті, а він і каже:

— Спасибі! нате ж вам кому на живицю, кому дудку прополоскати. Та й я коло вас зогріюся. — І дав півкарбованця.

Стали чергуватись, кому б піти. Антосьо хотів уже хурмана посилати, як входить бурсак.

— От хто піде! — каже басиста.

— Куди? — питає той.

— По живицю.

— Ов-в-в! далеко! — озавсь бурсак. — Аж у город?

— Ні! тут, через п'яту хату.

— Давайте піду; а за те послухаю.

Дав йому басиста гроші, а сам побіг.

— Почекай, — каже, — я зараз вернуся. — І в ту ж минуту приносить пляшку. — На, — каже, — й посудину.

— От якої живиці! — озавсь бурсак, — а я думав,

що і справді живиці, та й думаю: де тут крамничка через хату, що я її не знаю.

— А хіба ж це не живиця? — каже скрипач.

— Ще й правдива живиця: хоч якого оживить! — озвався басиста, а бурсак:

— А за всі брати?

— За скільки влізе, — каже басиста.

— То, може б, більшу посудину хай би взяв? — питає скрипач.

— Буде й цього, — каже басиста, — бо як не поду-жаємо, то щоб не вивітрилась.

— А закусить? — бурсак питає.

— Закусить ест, — озвався Антосьо і додав: — Ти ж, брате, не гнівайся, що ми тебе, гостя, посилаєм, і сам же вип'єш. А признайся: ти ж і на різдво, і на Новий рік, і на ордань не то не пив, а й не бачив, як п'ють?

— Ні, на Новий рік випив, — каже бурсак і пішов.

— Хутче ж! — гукнув басиста.

— На одній нозі, — озвався бурсак вже з-за по-рога.

Не питали Антосьо, де святкував, бо всі знали, що в дядька; а питають: «Що бачив на селі?»

— Що бачив! — каже він, пораючись коло своєї скрині, — гусей, кур, індиків бачив; бачив телята, яг-нята, — сказано, як на селі.

— А вислюка не бачив? — пита басиста.

— Ні, не бачив, — каже Люборацький.

— Ото! хіба ж ти не чесався?

— Як би ні! чесався.

— І до дзеркала?

— Всеконечно, — озвався Антосьо і аж тоді дога-дався, куди діло йде. — А! — каже, — кабанчику! он ти куди стріляєш! — Та й поклав скрипку і кинувся на його. — Ти, — каже, пережив свята, то я тебе в будень впораю. Давайте ножа, — гукнув, — будем ка-бана колоти! — І звернув басисту на кровать та й почав вертити пальцем під пахву.

— Ай! ай! — кричить той, сміючись, і ногами дрига.

— Кричи кві, — каже Антосьо, — то пустю.

— Пусту, бо бас ногами розіб'ю!

— Справді, бас в ногах! гамуйся, дурний! — заго-ворили друзі.

— Маєш щастя, що бас в ногах, — заговорив Ан-тосьо, випустивши басисту, — а я б тобі дав. Завтра скликав би добрих людей на душенину.

— Що ж, братику! — заговорив той, — хіба я ви-нен, що по тобі Христос їздив? — Антосьо знов ки-нувся на його, та той басом відгородився і гука: — Бас! чуєш, бас!

Тут відчинились двері, і ввійшов один, другий, ко-му ближче було, і музики почали грати.

Пішов гук по всій Палестині; хлоп'ята зачували і зібрались послухати. Час був хоча й не зовсім віль-ний, бо Антосьо трохи спізнився, що й уроки поча-лись, та кому те зубріння не доїсть до живих печі-нок? Душа ж жива, тільки наче обмерзла, наче в шкаралупі, як курча в яйці; то вже хіба і не треба їй ульги? І зійшлося камбраття не менш десятка, а сво-їх було п'ять; та не було в голові, то в хаті тихо було. Десь-то хтось-то бринів в кутку, як джміль восени, а то все сиділи мовчки, і один тарабанив пальцями по столі; другий якусь книжку перевер-тав — який урок питався; третій сидів похнюпившись та придивлявся на руки, що поклав на коліна, та по-зирає на других; той лежав та мовчки дивився на стелю. Були й такі, що стояли, один на другого спер-шись. Всі наче на весь світ сердились, наче в біду попались, що говори, а все за замком. Антосьо пер-вий почав розмову:

— Чому, панове, хоч не курите?

— Та катма тютюну! Хіба свого даси, — озвався один.

— Чому й не дати? — каже Антосьо і з цим сло-вом поклав на столі капшук, повен тютюну, гарно вишитий заволічкою по оксамиті.

Все так і заворушилось. Той тільки не кидався, хто не вживав. Обступили стіл, і задні передні через голову несли, та кожен придивлявся на тютюн, ко-жен ліпив куричку.

— А доброго ти тютюну привіз! — каже один. — Дав би-сь мені зо жменю, коли багато маєш.

— Чому й не дати, — озвався Антосьо, — хоч мало маю, та й цим поділюся. — І дав жменю, аж крізь пальці тяглося.

— О, спасибі, — каже той. — А я тут кури́в ось яку заприду́ху — подивись! — І показав чорний та темний тютюн, та ще й потертий, бо на́сипом його в кишені носив.

— А нічогенький собі, — каже Антосьо, — хоч нюхай. — Другі тільки переглядались.

Позакурювали, хто кури́в, і присіли до грубки, відіткавши каглу, аби, знаєте, диму на хаті не було; бо, на случай, набіжить який чорт, то біди не скараскаешся. Курять ці, а хто не кури́в, капшук розглядали.

— А це вже якась попівна удружила? — кажуть.

— Може, й так, — озвався Антосьо, осміхнувшись.

— А чи й сама така, як її робота?

— Хіба ви не знаєте, що я з поганою не зайду.

— Бідний горобець! — каже басиста, а був богослов. — Чого б я так високо літав! Тут і сяка-така кривобока коли б хоч подивилась, а він на луччих б'є!

— Що? не вірите? — каже Антосьо. — Ось же я портрет її покажу вам. Поназдивитесь! — І почав ритись в зв'язці та в книжках; і справді вийняв картинку. — Дивіться! — каже.

Кинулись дивитись, а тут двері відчинились і з'явилась випивка. Не до панянок тоді було, — дали місце чому другому. Навіть не додивились, що та картинка не мальована, а печатувана була.

— А що? — каже Антосьо, впаковуючи свою панянку.

— Нічого собі, — кажуть, — коли це вона.

— Та! їй-богу, та! — каже Антосьо. А цьому до правди, як людям до сонця.

Антосьо любив почванитись і, де треба було, на своєму поставити, то сочинить і забожиться. Так і тепер: взяв десь печатувану картинку і видає її за личчя тієї дівчини, що йому капшук дарувала, а капшук йому подарував якийсь панотець, а не панянка. Де ж цей взяв його, Антосьо не мав цікавості й запитати: подякував та в кишеню. Чого ж божиться?

Антосьо знав, що гріх призивати ім'я боже всує, то знав як і божитись. Не казав сяк, або так, а каже: «Та». А яка! Та сама, та, на картині що намальована, — не друга ж.

Не кожному й по чарці стало, як пляшка й опорожніла.

— Е! це вже негарно, — каже Антосьо, — люди добрі зійшлись та насухо повинні виходити, чи що? — і дав ще на око.

— Та мало буде, — кажуть. Антосьо дав іще на око.

Поки принесли, то тут трошили все, чого понавозив Антосьо: кури, гуси, ковбаси. Навіть хліб їли з таким смаком, наче промолотились. Тим часом і смерклось.

За другим разом зашуміло в голові, то вже лиш подавай. І тут так сталося. Розворушилось заморене, і один гукнув:

— Ану, панове, по шажку! — і підставив кашкет.

І посипались гроші, та не шагами, а гривнями; другий і золотого викинув, і чвертку, а Антосьо півкарбованцем брязнув. Були й такі, що тільки плечима здвигали.

— Тільки чи не пізно буде? — завважив один; а другий: — Та втік не втік, а побігти можна. — А третій: — А ляхи приповідають: «Курі́с — nie кури́с, a targować wolno»¹.

Пішли по православну так собі, на вдачу, — на щасливого долю, як то кажуть; а ті, що zostались, ждали не так горілки, як бажалось довідатись, чи встане шинкар, бо вже таки добре пізно було. А поки що курять та й курять; дим стовпом стоїть, а вони і ще підчадують. І язик розв'язався, що гомонять та й гомонять; вже й не грали, тільки гуртом співали і церковних, і всяких. Ніхто про уряд і не згадає, а субінспектор уже в хаті, тільки придивляється. Далі, один по одному, й запримітили та хіп кури́чку з рота та в рукав — і стане, витягнеться.

— Ти! ти, здається, кури́в? — каже суб Антосьові.

¹ Купиш — не купиш, а поторгуватись можна (польськ.).

— Хто? я курив? — озвався Антосьо. — Та я зроду в губу її не візьму; і сидіти не буду там, де накурено.

— А тут чого сидиш?

— Бо це моя стація.

— Ти ж кажеш, що не можеш сидіти, де накурено?

— Бо й таки правда!

— А хіба ж тут не накурено?

— Авжеж ні.

— А поглянь на хату! що це? не дим? Поглянь!

— Та я вже дивився.

— Що ж то? Дим? га?

— Та дим же.

— Ти ж кажеш, що тут не накурено?

— Бо таки ні.

— А звідкіль же дим узявся?

— Сам накурився. З груби, значить, — додав Антосьо.

— Чого ж тютюном чути? — каже суб.

— О! — підхопив басиста. — Казав би й справді! Хіба ж тут тютюном чути? Зовсім соломою, а ви кажете — тютюном.

Субінспектор заживав табаку, так йому попід ніс хоч і квачем вози, то не почує.

На мову басистого суб ні півслова, а причепивсь знов до Антося:

— Дай люльку!

— Яку? — питає Антосьо.

— Яку маєш, — каже суб.

— Панове! — заговорив басиста стиха. — Десь тут люлька нашого крюща, дайте! Господин субінспектор покурять. — Поліз кларнетиста за люлькою в куток, а басиста взяв капшук з стола, затим і люльку в руки, і підносить субові з поклоном. — Ось, — каже, — покуріть, коли хочете.

Суб тоді шарив у Антося по кишенях.

— Та які в мене кишені? В мене — діри, — каже Антосьо.

— Покажи ті діри! — І шурне рукою, та аж до коліна достане.

Як ото піднесло басистого.

— О! — гукнув суб і бере з рук, та й подає старшому, і каже: — Запиши. Чис то? — запитав у гурту.

— Та тут канцелярський живе, так то його.

— Врешь! то твоє.

— Ні, не моє. Я думав, що ви покурите, та й дав. Ви ж самі бачили, що ми так довго шукались за цим добром.

— Запиши, старший! — гукнув суб, — що курили та ще й глузували; а розберемо послі.

Тим часом хто тут був з чужих, пробирались за двері, щоб звідціль умкнути і таки бути дома, якби мав і до їх стацій забрести.

— Хто там? хто то? — гукнув урядник.

— Хто ж його зна! Мабуть, чи не вітер грюкає.

— Я бачив, що людина.

— Хто ж його зна! Мабуть, чи не хазяй забратого вами добра.

Як і справді входить якийсь канцелярський. Поздоровкався, роздягнувся і до старшого:

— Позвольте, — каже, — люльку!

Віддав старший, а суб і питає:

— То ваша-с?

— Наша-с, — каже канцеляриста та й до старшого: — Може, й капшук взяли?

Віддає старший і капшук.

— І то ваше-с? — питає суб.

— Наше-с, — каже той, і почав цибух продмухувати.

— Не куріть тут, — шепче йому Антосьо, а на півголосу: — Ви ж знаєте, що мене душить.

— Ні, не буду, — каже він. — Я вийду надвір.

Облизавши отак макогін, суб уже обертався іти, як вскакує один з тих, що по горілку пішли, і на радощах:

— Є! — гукнув, потрясаючи пляшкою над головою, та й запримітив гостя, і хіп руку вниз, і тільки відкашлюється, а камбрата торка: — На, ніби її до трис-тенного!

— Що є? що є? — підхопив суб.

Відкашлянувшись той.

— Еге-е! то я,— каже,— так, еге-ем!.. Кажу, що є... кого мені треба...

— А кого ж тобі треба?

— Люборацького... Кажуть, він мені письмо привіз.

— То не можна було завтра прийти вільним часом, а конче сьогодні?

— Завтра я подаюся в больницу.

— Чем ты болен?

Почухавсь той та й каже:

— Короста.

— Мерзость! — озвався суб.

Тим часом пляшка пішла з рук в руки і опинилась аж під кроваттю. Тоді тільки урядник каже:

— Та ти брешеш! Скажи, що ти приніс?

— Нічого,— каже,— я не приносив.

— А покажи руки!

— Я покажу,— каже той,— але як нема нічого, тільки короста,— то що?

— Гадость! — сказав суб і вийшов.

Богослов випровадив його аж за ворота, щоб гаразд оком провести, а в хаті дякували тому канцелярському, що потурбувався до них і спас від халепи, та раділи, що все так гладенько сплигло. Хто перекиривлявся з суба, як він буде кривитись, що дарма тільки теліжився аж з города; друзі сміялись, а там згадали і горілку, і того, що втік:

— А той де? — питають.

— Та тут десь зник,— каже той, що приніс,— отут, під самим порогом.— То був моторніший за цього і, почувши, що в хаті тихо, притаївся в сінях, а там як почув голос суба, чкурнув поза хату.

— Де ж би він дівся! — додумуються. А він і йде і стогне, ніби йому тяжко горілку нести.

— О! за вовка помовка,— заговорили хатні. А той: — Голубочко моя,— примовляє до горілки, ставляючи її на стіл,— зозулько моя! через тебе я мало в ополонку не влетів. То поцілуємся ж за те! Кете лишень чарку!

Справді, він мало в ополонку не залетів: як чкурнув з сіней, то погнався як несамовитий, і дав такого сторчака, що аж посунувся. Щоб не розбити пляшки,

бо хазяйська була, підняв він її вгору і посунувся на ліктях аж на лід, бо гримнувсь над самим Смотричем.

Почали помаленьку вертатись ті, що повтікали, і наново почалось, що й поперед було.

Через скільки день, хто тут був і не втік, стояли коло порога за те, що вештаються в учебне врем'я.

Під час цієї покути Антосьо отримав лист від матері з поклоном від Галі. То вже був забув її, а це разом воскресло прошле, і дівчина як намальована, стала перед очима — і не вступається: чи чита Антосьо, чи пише — вона тут та й тут.

III

Незабаром після цього ще Антосьо й не вчився в Кам'янці, а вже сидів у кутку і мимрив з Православного исповедання. Сердиться, лається, а вчити треба, то полає та й знов мимрить. Як от увіходить той самий канцелюра, що визволив оце з біди, і просить музиків десь там вечір грати. І досі в Кам'янці той звичай є, що дрібніші пани, як хочеться вечір видати, вдаються до семінаристів-музикантів. І ці йдуть, хоч і в незнайомий дім, і обоє скористують: панок має добрих музиків, а семінаристи погуляють досхочу. От і пішли вони, і Антосьо, хоч і не перший раз, проте дичарем таким, що ну.

Грали, поки грали; та танцювали, поки танцювалось; а там взялися і за іграшки. Пішов sąsiad, fanty, pastor¹: далі взялися ptaszka². Чи навмисне, чи так попалося, Антосьо не забарив у kolo. Кому ж співали людяних: chodzi ptaszek... тому wróbel³, панянкам своїх; Любораченку заспівали: chodzi niedzwiedź⁴...

Не зразу опам'ятався хлопець, а таки дошолопавсь у розумі, що його ведмедем назвали; то й постановив собі конче вивчитись всяких танців і всього, що треба, щоб не бути ведмедем. Мав же він до себе, що як

¹ Сусід, фанти, пастор (польськ.).

² Пташку (польськ.).

³ Ходить пташка... горобець (польськ.).

⁴ Ходить ведмідь (польськ.).

постановить зробити що, то вже зробить, щоб там і бозна-що. Ото і почав примічати, як там ногами виробляють танцюючи, а прийде додому, то й собі так потрапляє. Як нема нікого, то і в хаті; а як хто є, то забереться куди так, звідкіль тільки небо на його дивиться і видригує мазура, витреса польки і всяких других. Таким побитом привчивсь Антосьо до всяких танців, що став хлопцем хоч куди; і поки перейшов у філософію, то вже мав від других дичарів і тютюн, і ковбасу, і різні ласощі за науку — що вчив танцювати. І всюди показував: і дома, і в класі, і в бурсі — де тільки доводилось. Інспектор знав, що він такий митець, та не мав як причепитись, то було тільки перекривляється і то навмання, іноді навіть і не в тім класі, де Любораченко, бо і в вічі його не знав. А тим часом реторика минала, і Антосьо все в мову входив і між товариством, і в городі. Чи до бесіди, чи до танців, чи до чого — Антосьо, якби не ретор, то всюди був би ватажком; а так не всі йому піддавались — не того, що він не вмів або що, а того, що — де ж таки? ретор! фел.. То виробився так Антосьо, поки вся реторика минула; а ще прошлими ваканціями був зовсім не такий: несміливий, бандурований, тільки зазнайко такий, що куди-куди!

А бідна мати ускаржалась йому на Тимоху, що все собічить: і то моє, і це не ваше. А як озвешся, то так і гукне: «Молчать, бо з хати викидаю!» Жила вона, як і за о. Якима, в старій хаті і думала, сердешна, що, як вона — мати, то всюди має право, і носила ключі при собі. Тимосі це не подобалось; от і пристав він до жінки: відбери та й відбери ключі від матері! Віддала стара ключі, та не сіла руки склавши, а все-таки мішалась то в одно, то в друге, сказано: «Молоді хазяї, — думає, — чому й на пуття не навести?» А Тимосі й це не подобалось.

— Яке тобі діло? — каже.

От мати і ускаржалаоь перед Антосьом, що сякий да такий наш зятенько.

— Добре каже, — озвався Антосьо, — бо яке ж вам діло до його хазяйства? Чорт його бери!

— Як-то — чорт його бери?

— Та так просто; а хіба що?
— От і це! а шкода!
— Овва! хіба ж воно ваше?
— А чиє ж?
— Його.
— А чим же воно його? — аж скрикнула стара.
— Та так, його, та й годі! Впустили сокола, то й цяцькайтесь. Тепер все його, коли не зазначили, що даєте, а чого ні.
— Не писала-м, бо не хотіла, а воно все моє, моє, та й годі. Умру, а все казатиму, що моє. — І почала плакати, а плачучи приговорювати: — Оці руки, — показує, — і льон брали, і коноплі. Ще й за твого батька покійного — хай там царствує — я й коло жіноць, я й коло косарів, я й коло пасіки, і всюди я; всюди я; і воно — та моя кривавиця — не моє, не моє?
— А не ваше! — каже Антосьо. — Було ваше, а тепер не ваше.
— А чиє ж?
— Того, хто тут настоятель.
— Добре, синку, тебе навчили! Так, голубе, так! будеш багатий! І ти такий будеш!
— Це друге діло, а Тимоха — бачите який.
Не знайшла мати ульги в розмові з сином, не знайшла поради; і нім пройшов той рік, що він приїхав на ваканції, ще й нажилась в комірнім: викидав Тимоха з подвір'я, і вона найняла собі хатчину в посполі, так і жила. Не було де і розкластися з тим, що взяла з своєї праці, — а взяла дуже небагато, бо Тимоха все собі позоставляв, що було луччого, що було здібного, навіть і побиті вулії. За тісною старою наймички не держала, а коло всього ходила з Теклею, тільки найняла прачку та договорила молодичку воду носити, як жидівка. Маса ж все панувати збиралась, то ні до чого не торкалась, та ще й свари-лась:
— Хіба я хлопка, — каже, — щоб у такій хаті жити? — І піде собі у двір, та там і застрягне.
В цю саму хатчину приїхав і Антосьо на ваканції опівкурсу реторики.

— Фи! — почав він, тільки поріг переступив. — Фи! в каком же вы свининце живёте!

— Через зятенька, синку, — відказала стара.

— Так вам и надо! было не мешаться не в свое дело!

— А куди ж то я так мішалась не в свое діло?

— Та уж недаром вас выкидали с хати!

— Ні, синку, таки даремнісенько.

— Уж не говорите мне! Я все знаю! Недаром я семинарист. Вот и поделом, на другой раз наука! Пусть знают и другие, кого в зяти выбирать, кого в пріймы принимать. А вы: «Ступай, Орысю!» Теперь и плачьте; видели очи, что покупали. — І заклав руки в кишені, похилив голову та й почав ходити по хаті то взад, то вперед, дивлячись на чоботи та похитуючись на стану і стиха посвистуючи.

— Що це ти, москалю, здумав? — заговорила мати. — Ти в корчмі, чи що?

— Нет! я в свининце! — озвався Антосьо.

— Бог з тобою! образи!

Підвів Антосьо голову, глянув стиха на образи і пішов з хати, посвистуючи; руки в кишенях, кашкет — на буки-єр-б, і аж на очі насунув його. Сам в якійсь білій блузі.

«Господи, господи! — подумала мати, — попереучували моїх діток на один бік: з тієї ляховка вийшла, та така, що з голими руками й не приступай; а цей москалем став. Пропаші світи! Господи-господи! От як до матері! А ми, бувало, в свого татуня, як курчата, вкупці-вкупочці. Вони навчають, ми слухаємо; і так поважали-сьмо їх, так любили! А матінку, то... Господи-господи!.. Ні вже! кончина світа зближається...» І почала плакати.

Ні Теклі, ні Масі на цю пору не було дома; Текля була в полі коло баштана, а Маса в оконома на посидінках. В оконома було дві дочки, то Маса до них і вчашала, і вони до єї навідувались. Наче на прикрість матері, Маса все водилась з ляхами та з ляховками, як і завсігди. Наведе гостей та й лається, що не панськи мати приймає. То й лучче, що її не було, бо

не дала б матері і наплакатись. А Антосьо, вийшовши з хати, потяг до Тимохи в тій думці, що хоч вилає добре. Злий іде, аж іскри з очей скачуть. «Він же йому дасть! — подумав би кожен, хто б угадав, що на душі діялось. От і прийшов він на батьківщину; все згадалось, і замість гніву, покотились сльози.

— І бога не боїтесь, і людей не соромитесь, — сказав Антосьо Тимосі; а Тимоха:

— Ты что мне за указчик? Вон!

— Вон? безсумлений! Маму з хати виганяти!

— Вон! — гука Тимоха.

— Я піду, — каже Антосьо, — але й ти чорта з'їси, що будеш в Солодьках!

— Ваше преосвященство! помилуйте! — почав Тимоха глузувати та все кланяється.

— Не смійтесь! не глузуйте! Та й на дядька не дуже духвайте! Вже в синод з прошеніями святами до так дорогу втерли, як перед зеленими святами до Балти. Лиш не видно, як кишнуть. Тоді розлічимося.

— Ну! ну! розлічимося, а тепер... — та й замовк.

І Антосьо нічого не казав. Помовчали обидва, і Тимоха почав:

— Дивне діло! вигнав сволочь, а другой и претендует: зачем мать обижаешь.

— Сам же ти сволочь, — озвався Антосьо. — Ти волюцюга, прибуду. Чого тебе чортяка приніс сюди? Чого втисся між заволоки, між сволоч? Іди туди, де не сволоч!

— А ты вон куда иди! — гукнув Тимоха, схопивши Антосю за плечі, і виштовхав аж надвір, ще й собаками затравив. Щоб не Оріся, то були б піввали; та вона обігнала його, і стали собі — брат з ulиці, а сестра з подвір'я, — та й не наговоряться.

— Горе ж тобі, сеструню! — закінчив Антосьо.

— Мамуна винні, голубе, та архирей, — відказала Оріся, — той прислав, а вони втовкмачили. Лучче б були під лід пустили.

— Аріся! — гукнув Тимоха.

— Гука! — озвалась Оріся, — бувай здоров! — і зникла, мов її вітер поніс до хати. А Антосьо сповгом подибав здовж селом до матері, проклинаючи всіх

і все, хто і що під язик підскочить. Засумований, став він під хатою в себе, підпер стіну плечем та й думає: «От які попи! от який з них ужиток для пастви! Невже ж і я такий буду? О ні! грім мене вбий, що ні!.. Та вб'є він мене, як пробачу кацалапові!»

З цього часу Антосьо і в церкві не дививсь на Тимоху, і де тільки міг, всюди розказував про його правду — і в лице, і поза очі. А час ішов та й ішов. Антосьо тільки прийде до хати: «Давайте мені що з'їсти!» — та й потягне за ворота, аби дома не сидіти; або ляже на соломі в клуні та й валяється; або сяде на колесах, що також в клуні стояли, та й виграє на скрипочку. Пограє-пограє, награться та й гойдається на колесі, задумавшись, і щоб за холодну воду взявся.

— Ти б хоч хати глядів, — каже йому мати.

— А разве я до вас за сторожа приїхав? — І той своє, а вона піде собі або й постоїть трохи, головою похитуючи, та татуняє.

Вже більш тижня минуло, що Антосьо наче не солоний: і не спиться, й не лежиться; ні йти, ні сидіти — як то приповідають: і в поле мене не бери, і дома мене не лишай. Ніхто не знав, чого це так, і він сам не догадувався, тільки нудився, марудився; чогось хотілось — і сам не знав чого. З нудьги отак і потяг він за подвір'я, а там хтось їде; він назад. В хаті саме полуднати сідали.

— Хтось їде! — гукнув він.

— До нас? — пита Текля.

— До нас, — каже Антосьо.

— Ким це розносила лиха година! — озвалась мати, хапаючи з Теклею що там було на столі. А тим часом двері стиха скрикнули на бігуні і ввійшла Галя. Аж дух Антосьові захватило, аж з лица спав, як побачив її. Серце тьохнуло та й зацімло, в очах заблищало, замиготіло, і аж наче млости б'ють.

Вклонивсь хлопець, та ще з таким подригусом, аж долівку здер, шарнувши ногою, та й став як вкопаний, стоїть, руки потирає. Поки мати то за жнива з нею поготорила, то за спасівку, відійшли Антосьові зашпори, то й він вмівся в розмову.

— Як же вас тут бог милує на селі? — каже.
— Слава богу, ні на що скаржитись, — відказала Галя.

— Слава богу! — озвався Антосьо.

— Казати б, що й справді пан Антоній такий радий, що аж богові дякує.

— А думаете?

— Думаю, що ви там між городянками навчилися компліменти садити, то й приїхали на село людей дурити.

— Я? приїхав людей дурити? Ха-ха-ха! Та й те сказати: хіба ви люди?

— А що ж?

— Дівчина чи панянка!

— А це не людина?

— Хіба ж ви не чували, що як ідуть самі чоловіки, то кажуть на них: «Якісь люди йдуть», а як буде між ними жінка, чи молодиця, то кажуть: «Ідуть якісь чоловіки і молодиця з ними, чи дівчина, чи баба».

— Та хіба ж не люди? — озвалась Галя.

— Хіба я кажу що? А люди своє знають... Мабуть, що не люди, а люди — тільки чоловіча стать.

— Ха-ха-ха! — засміялась Галя.

— Га-га-га! — засміявся Антосьо.

— А воно і справді так кажуть, — заговорила стара, — як жінка, то вже не люди, а жінка, та й годі.

— Тим-бо то! — каже Антосьо. — То як же я міг би людей дурити, коли між нами ні ока чоловічого, а все жінки.

Галя щось хотіла сказати, та ввійшла Текля, що десь з хати виходила, і погедзкалися з нею. Антосьо зоставсь у хаті сам та й задумався і все пригадав, що думав, що робив ще від позаторік. І наче тому півсуток, так все воскресло і стало перед очима. А серце так дрібненько та любенько тріпочеться, що бодай і до смерті, то не жалкував би.

З цього часу Антосьові й з голови не сходила дівчина: чи спить він, чи лежить — все перед очима. І якась нетерплячка бере, щоб піти хоч подивитись на ню, — хоч здалека оком глянути, мовби легше стане.

От раз і вдягнувся він, і пішов — і сам не знає куди — через греблю, за дільниці, на гору, мовби самі ноги несуть.

— Куди я йду? — питає сам себе і не йде, а біжить. — Куди ж це я? — каже.

А перед очима Кукілівка зеленим та квітчастим килимом розіслалась; і церкву видко, і попову хату, що так на узгір'ю стояла. На його подвір'ї кожен куточок видко, де навіть курка пробіжить, і те видко. Антосьо і почав роздивлятися. Аж в очі йому коле, а він дивиться і зітхнув, і сам не знає чого. Аж от побігла через подвір'я дівчина в зеленім убранні.

— Галя! Ёй-богу, Галя! — мало не крикнув Антосьо. Зашуміло йому в вухах і в ногах таку силу почув, що покатав, як на поштарських конях.

Згодом вертався Антосьо з Кукілівки додому; виїшов за дільниці, оглянувся, а те платтячко іще зеленіло на рундуці; Галя як вийшла за ним з хати, то так і стояла, оком проводила.

— Оже вона мене любить! — каже собі Антосьо. — Ёй-богу, любить. Вже ж нічого їй стояти на рундуці. Щось-то вона дума? Може, за мене? — І хутко-хутенько став терти руку в руку... — А! — каже з притиском, — а! браво, хлопче! — І мовби сміється, мовби плакати збирається.

Через скільки день Антосьо ізнов потяг у Кукілівку, там ізнов, і що кожен раз все більше та й більше кохав, все тяжче та й тяжче доводилась йому розлука. Не раз збирався і признатись: от-от — та й на кінці язика задержиться, мовби йому мову замкне, тільки серце б'ється-б'ється, і так хочеться поцілувати. Не смів неборак признатись, бо ще кінець курсу вилами був писаний.

Так і вакації минули, що все збирався сказати, і нічого не вимовив, тільки ходив та й ходив. І вона йому нічого такого не казала, хіба по очах пізнавали одно одного; і вона радіє, як завважить по чім-небудь, що він кохає, а він радів, що вона.

Перед самим виїздом Антосьо ще раз був у Кукілівці; подивився любенько на свою дівчину та й каже:

— Не забувайте мене, а я вас не забуду.

Осміхнулась вона, зажарилась, глянула на його таким оком, що лучче самого неба, і пішла в валькир — не всиділа. Незабаром вернулась і винесла капшук. З одного боку на йому галка вишита, а з другого — пара голубів, що цілуються. Та воно й не голуби були, а лучче заморські пугачі, бо пір'я по них червоне та зелене тощо. Тільки хай буде — голуби, бо Галя так казала і так думав Антосьо.

— Дарую вам на пам'ять, — каже вона.

Схопив хлопець, і аж йому очі заблискотіли; подякував і встромив за пазуху.

— Тут, — каже, — йому місце: коло серця самого. Незабаром знявся додому.

Вийшов панотець на рундук, вийшла паніматка на рундук, а Галя потягла до воріт.

— Може б, сюди, через садок, східніше, — каже панотець. Антосьо глянув на Галю, а вона каже:

— От я вас проведу. Ходім!

І пішли.

Садок був давній та здоровий; німеччина до його не досягала, то й густий був. І пішли собі небожата стежечкою. Як вийшли, що вже Антосьо і сам дорогу знайде, почали прощатись.

— А!.. Анно! Анно! — почав Антосьо. — Якби ви знали, що б я вам сказав на прощання!..

— А що?

— Багацько дечого, — озвався він, потрясши головою і око прищуливши.

— Та кажіть, бо нема часу чекати, — скажуть: чого так довго не верталась?

А тут і почав батько гукати:

— Галю! Галю!

— О! кличуть, — заговорила дівчина. — Бувайте здорові!

Антосьо схопив її за руку і поцілував — широко поцілував, а вона тільки глянула на його і пустилась садком.

— Почекайте, панно Анно! — заговорив Антосьо. Стала дівчина, хлопець підійшов і, мовби не хотючи, цмок її в лице.

— Що це ви робите? — каже дівчина.

— Нічого, ангел мой, нічого! — І обняв її, і поцілував в самі губи, і вона його, тільки мовби самі губи цілували, а вона мовби й не хотіла. Зажарилась небога після цього і рушила садком, як птах летить. А Антосьо подибав своєю дорогою. Галя ж бігла та долонями лице холодила, що горіло, як жар, і серденько так тріпочеться, і так гарно на душі, м'якесенько; а він дибав, похитуючись, і в саморадошах насвистував московську: «Ты душа ль моя...»

Мовби й садок не так зеленів для Галі, і півні не так почали співати, мовби й собаки не так загавкали в Кукілівці після Антоса — без його для Галі наче другий світ почавсь, і все на йому споганіло.

Йдучи додому, Антосьо видумав молитву до пресвятої богородиці. В ній, пом'янувши се-те, просив пресвяту діву: «Моли сына твоего и бога нашего, да подасть ми руку Гали». Цю молитву приточив Антосьо до всіх відомих і там-то щиро кожен раз прочитував! Та мало, що рано і ввечері, ще й на день разів по сорок читав, і вночі, аби прокинувся та спам'ятав, то вже: «Моли сына», та й «моли сына...»

Так от, як би сьогодні видумав хлопець молитву, а завтра вже й на Кам'янець виїздити. Напекли, на смажили йому всячини, і покотив сіромаха, моликаючи. Через скільки день опинився в Кам'янці; вже й грав, і все, як і перше було. А Галя вийде собі на те місце, де прощалась, і думає не надумається: «Що там мій філософ поробляє, мій сокіл ясний? Чи жив-здоров, чи нездужає? А чи, може, вже й у гробі краса моя нев'януша, сонце моє незахіднеє?...» І стисне її за серце від таких думок. Защемить, бідненьке, заб'ється, і ні в кого порадоньки попрохати, лиш сльози — та божя роса — сполощуть його трохи, і все пройде, мовби не туга на серці, а полова поналипала. А від милого жадної чутки немає — ні вітер не навіє, ні птах не принесе... А листи? Семінаристи не пишуть листів до панянок, бо раз, що товариство очі викололо б тим письмом, а друге — уряд. Цей очі живцем виклював би. Та й те неабищо, що ще не певна річ, то її батько якби постеріг, то було б бідній сорок

святих і Юра, аж попадалась шкура. Та не все ж дівчина й сумувала! Іноді придумувала, як то вона, голову схиливши та спустивши очі, йтиме до шлюбу з Антосьом, уже кончившим, і як в церкві стоятиме, а піп — ще й не простий, а благочинник — і поспитає на дверях: «Любиш, Анно, сего Антонія, его же зриши перед собою?» — «Люблю», — відкажу я, — думає собі Галя, — та відкажу так тонесенько та тихесенько, і головку схилю набік, нібито я не люблю, а справді — то люблю-люблю! І так скося глипну на його та й знов очі в землю. А там заспівають нам: «Жена твоя...» і вичитають: «Да боится своего мужа...» На цім спинить свої думки, і серце, що так тріпоталось, аж розпливалось, наче захолоне, замовкне і тільки — тьох! тьох!.. «Нащо б боятись? — подумає дівчина. — Та така божя воля!» — додасть, зітхнувши, і піде до хати сама, бо й покличуть її, а там ще й голову намілять: «Чого сидиш, посидільнице? Чому не стаєш до діла, неробітнице? А хліб їси! Бодай тебе се та те їло!.. Коли б який хоч кривий та сліпий, аби взяв тебе з-перед очей!..» — «Возьме мене мій Антось, — подумає дівчина і уздихне до бога: — Вкороти, господи, цих чотири роки на штири дні, щоб мені вирватись з цієї фурдиги!» Так молилась Галя, бо Антось був тільки філософ.

IV

Збоку дивлячись, подумаєш, що філософ бог зна який пан — і через губу не плює; а в класі, то й на колінах стоїть, і не знати, що з ним уряд витворює. Найгірше гонять за люльку: вже як спіймуть, що курив, то наберешся! А курять мало не всі. І Антось не курив, а жер її. Ще ж поки капшука від Галі не мав, то хоч в класі не курив, а тепер і в класі почав — ні на минутку не міг розлучитись з дорогим подарком, а через те й з люлькою. На стації ж мав з довгим цибухом, що як сидить за столом, то вона йому аж серед хати кільця пускає; а в клас носив таку цупечку, що з кулака тільки пипка виходить, аби в губи взяти. І смокче, бувало, сам, присівши до

груби, і других частує, поставивши в сінях на варті одного, щоб дав гасло, як ітиме інспектор. Філософія в цім ділі тільки сміливості додала Антосьові. Тепер Антось вже жив сам собі, — вчив дітей у одного підпанка. Дзигарів у його кат мав, то вгадує було пору по прихожих: як ідуть семінаристи в клас, то й йому пора. Як же йдуть городяни та бурса, то ще рано; як ідуть з Польських фільварків, то вже пізно; а саме ідуть з Палестини. Отак було розпізнає собі Антось і, аби встав, чи протре очі, чи ні — зараз до вікна. І оце так зробив. Та дивиться, а вулицею тільки їмості та йгомості, а семінарста й зазором не видати. Вчора в гостині був, грали, сидів допізна там, а то ще й дома довго не міг заснути; то подумав, що заснав, і аж в душі йому похолонуло: «Ото, — думає собі, — наробив!» — і хапаючись, невмиваний, одягнувшись, забрав записки та й шурнув до класа, навіть не покуривши. Мете хлопець, аж підскакує; щоб хутче було, та оглядається, мов крадеться від собак; прийшов під класи — тихо! «Ото! — думає, — вже й професор у класі...» Поправився під дверима, подивився крізь двері в дірочку — нікого не видко; ще раз подивився — не видко. Тоді оглянувшись, чи нема інспектора, і взяв за ручку, щоб двері відчинити, і разом серце так занило, наче хто тонкою ниткою перев'язав або волосінню. Та виявилось, що ще рано: в класі ні душі живої.

— Ф-ф-ф! — подув Антось, наче страх видував, склав все на парту, а патристику взяв, і крісло з-за стола, поклав його боком перед грубою, перед вогнем — бо ще топилося, — сів та й почав товкти отців четвертого століття. А в грубі жар-жар, аж любо оком зглянути: то сам вуголь щирозолотий міниться, вишкіряється, моргає, як королик вусами; то синій полумінь червонястий біга, хлипа, никає по грубці; то підскачить, то присяде, то знов вигулькне, і знов нема — точка в точку, як дитина в траві, лиш не чути к'юку. А тепло аж просить на душу — тим щиріше, що вікна геть позамуровувало.

Товче хлопець і люлечку вийма з-за халяви; продув, набив, поклав жарину та й пихкає та все товче,

аж лунає. Зачитавшись, закупившись та на вогонь за-
дивившись, і не почув небора́к, як двері відчинились.
Аж тоді підвів голову, як хтось взяв за плечі ззаду і
заговорив разом:

— Цс-с-о! светик ты мой! что ты это делаешь? —
І цього задосить, щоб пізнати, що то інспектор. Анто-
сьо хотів піднятися, та той каже: — Сиди! сиди! про-
должай!

Опустивсь Любораченко на кріселко, і сам не знає,
що з ним діється, тільки серце як не вискочить.

— Что ж ты сидишь? Кури! — каже інспектор. —
Я увижу, как ты наострился. — І очі йому світяться
несказанною радістю. Нічого робити! Антосьо й по-
чав, як машина, що торкнули, і смокче, хоч воно вже
й не до смаку йому було.

— Харашо! харашо! — каже інспектор. — А как те-
бя звать?

— Люборацький, — каже Антосьо.

Не знаю, як де, а в Кам'янці кого спіймають, що
курить в класі, то зазначають покуту: десять день
стояти на колінах в бурсацькій столовій. Є такі, що
й стають; та чи не більше тих, що не послухають.
Цих уже сключають, коли сам не подасться, щоб ви-
ключили. Антосьо був з цих других, і інспектор знав
це від наушників, то й каже:

— Ну, светик мой! порхнешь же ты у меня, как
воробей из гнездышка. Уж ты мне вот здесь си-
дишь, — показав на потилицю.

Змовчав Антосьо, а інспектор хотів вихопити лю-
льку з рук, та хлопець постерігся, і він лапнув за го-
лу руку, бо люлька попереду опинилась на жару і вже
сама курилась, — а була пенькова.

— Что ты, что ты! — почав інспектор і сам не зна,
що робити за таку штуку, та й крикнув: — Стой
здесь на коленях! — Як сидів Антосьо перед грубою,
так і опустився на коліна, а інспектор засичав, як
гадина в гною, та й повівсь з класа, тільки поспитав,
чи він Антоній Люборацький.

Вже і в клас позіходились, та не один і собі до
грубки просивсь; а Антосьо все сидів на старім місці,
де й на колінах стояв.

— А, сучий би тобі син! — каже далі сам до се-
бе. — Оже пропаду! га! І треба було курити? Лучче б
до класа не прийшов або хоч спізнився, аніж мав з
люлькою попастись. Та ще й люлька пропала!

Другий на його місці пішов би, попросив, то поку-
ту й зменшили б, бо там люблять тих, що кланяють-
ся; а Антосьо сидить, журиться. Може, й він пі-
шов би, та сміливості не ставало. До того ще вчора
тільки на вечеринці у пана балакав з гімназистом про
їх життя і бодай носом зачув, що є в світі воля і
щось луччого за семінарське життя.

«Добре він казав, — подумав Антосьо, — що ми ра-
би; в ярмі ходимо і не знаєм, що й без ярма можна...
Чому я не родивсь чим другим, а поповичем? Чому
мене не віддали куди інше, а в цю прокляту свина-
рню, під цих живоїдів?.. О боже, боже! Що тут роби-
ти, що чинити? Чи йти проситись, чи подаватись, щоб
виключили?»

І тепер на Поділля і юнкерів попами ставлять, що
семінарія ген-ген скільки літ сягає, відколи стоїть;
а тоді — аби вмів читати та співати, та сьак-так під-
курмегатись, та щоб церковний устав знав, то й свя-
тили на попа. То Антосьо й подумав собі: «Найлуч-
ше — подам прошення, щоб увольнили, та й піду в
попи. Овва! мені ще й лучче, бо там моя Галочка
виглядає мене», — і почав шептати свою молитву. Як
вбігає один в клас:

— Інспектор! — гукнув і побіг на місце.

Затупотіли всі, як овечки, і Антосьо схопивсь, стук-
нув дверцятами, турнув кріселко, аж покабутало, і
каже: — Мав би поспитати за мене, кажіть, браття,
що ще не було. — Сам сховавсь під парту.

Відчинив інспектор двері, постояв, засичав і двері
зачинив. Все заворушилось, і Антосьо виліз з-під пар-
ти, червоний, аж посинів.

— А де він? — питає.

Один нишком відхилив двері, подививсь одним оком,
потім голову висунув, далі і весь хотів висунутись,
та й хіп назад: «Цс-с! на влогах!»

Там два доми підряд: в однім класи, а в другім
інспектор живе тощо. Між цими домами вузький

прохід, що тільки проїхати. На вулицю тут брама, та вона все зачиняна стоїть, тільки дверці відчиняються. Другого проходу нема, то всі семінаристи, та ще й поодинокі, лазили в ці двері. Інспектор, було, тут ходив то взад, то вперед і ловить, хто спізниться до класа, записує і покуту завдає. Ці штуки інспекторські семінарія зве вловами — «на влови ходить». І оце інспектор тут походжав, що той каже: «на вловах».

Згляньте на семінарста! Замліле, заплісніле, на людей позира, як дичак який; і життя йому не життя, а нудьга, скорбота. Підійти же, де треба вимотатись, то такого тумана впре, що й наймудрішого німця одурить, — і то не думаючи, не гадаючи. От і Антосьо, поки не сказали, що інспектор на вловах, сидів як зварений; а як почув, то наче в його другий дух вступив: зараз же шапку в руки і каже:

— Мав би хто поспитати, кажіть, браття, що ще не прийшов.

— Не будеш хіба? — питають.

— Ні, буду! Тільки треба на часинку тут до одного знакомого.

— А інспектор?

— Я крізь реторику.

Семінарія тилом виходить в цвинтар до собора. Тут само собою семінарської сторожі і зазору нема; то хто хоче втікати, йдуть в реторику та крізь вікно й махають. Так зробив і Антосьо, та ще попереду позичив бурноса у одного ретора, йому ж оставив шинелю, а мав її синю. Ретор же мав оставатися¹ в класі, то й каже:

— Беріть мій, бо я однак не піду на обід.

Подякувавши, поліз Антосьо крізь вікно. Побачивши себе за семінарією, вільніше дихнув, зробив ступнів з десять, а там брама з цвинтаря, і за брамою купу снігу намело. От і пішов він за браму та так натирає чуба снігом, так натирає. Натер, аж капає, причесався і пішов на вулицю. Та не йде куди, а кру-

¹ Поки ще в семінаріях ходили в клас і після обід, семінаристи, само собою не всі, мали за звичай оставатися в класі, не йти б то на обід додому, щоб більше часу мати на учення. (Прим. А. Свидницького).

гом повз семінарію і в клас. Став коло хвірточки, подививсь і сховавсь назад та й киває на тих, що ще тільки в клас тягли, — дає знати, що інспектор на вловах. Через минутку, виждавши, як інспектор сюди тилом обернувся, Антосьо шурнув у хвірточку та навшпиньки, тихесенько побрів уперед; як зрівнявся з сінцями, то так і полопотів...

— Стой! стой! стой! пагади! — закричав інспектор.

Антосьо і став, шапку зняв.

— Ступай сюди! — гукнув інспектор.

Антосьо й прийшов: чуб йому мокрий, аж по лиці тече, наче тільки що вмивався.

— Цс-с-с! — каже інспектор. — Только что из-за туалета!

— Виноват, — озвався Антосьо, — заспав. — А в душі йому, як в Камчатці, аж дрижаки скачуть.

— А как тебя звать? — питає інспектор, уже наговтовивши «книгу живота», цебто те шпаргалля, куди помічав, кого де зловить. Так звали її семінаристи. В семінарії класовиків чимало, то інспектор мало кого зна, і кожного питає: «А как зовут?» Хіба вже на вловах з ким добре познакомиється.

— Люборацький, — каже Антосьо.

— Антоний? — пита інспектор, докопавшись до його.

— Антоній, — каже цей.

— Е-ге-ге! — заговорив далі інспектор. — Да ты сегодня трубку курил в классе.

— Я? — каже Антосьо, мовби здивувавшись, — трубку курил? да еще и в классе?.. Вы же сами изволили заметить, что я только из-за туалета. Я только в класс иду! — каже далі, стиснувши плечима. — А здесь уж курил! Это, верно, кто-либо другой...

— Постой здесь, — каже інспектор, а сам пішов у філософію і питає: — Был Люборацкий в классе?

— Нет! — кажуть йому. З тим і вернувся, тільки спльовує з серця, що такий звірок з-під носа умкнув.

— Ступай! — каже далі Антосьові, — постоишь там у порога!

— Постоять-то я постою,— озвався Антосьо,— но вытрите, что будто я трубку курил...

— Ну уж! — заговорив інспектор, витираючи, що знав в «книзі живота», — ну уж! поймаю я в свої руки эту синюю шинель! — «Не спіймаєш!» — дума собі Антосьо, а інспектор каже йому: — Ступай!

Поклонивсь хлопець і пішов, думаючи: «Чорта із'їси, що я тобі й коло порога постою!» З цим увійшов і в клас.

— Що ти там так довго розмовляв з інспектором? — питають його.

— То він розпитувався, де я був,— каже Антосьо,— а я кажу, що в такого-то пана генерала. Він не вірив, а я доказував.

— Чого ж він приходив питаться, чи ти був у класі?

— Так собі,— каже Антосьо.

— Як то так собі?

— То...— хотів щось збрехати Антосьо, та прийшов професор.

На переміні допитувались браття, чи він же знакомий з тим генералом.

— Аякже,— каже Антосьо.— От такий-то граф мене рекомендував.

— Бреши лучче!

— Не вашого роду,— каже,— щоб брехав. А не вірите, то й не силую; мені все одно.— І почав учитись.

«Що за диво оцей Люборацький,— думали собі його соучні.— З ким не зарви, все знакомий, все дружить; а тобі хоч би з собакою якою познакомитись, так і то не вдасться. Тьху! чорт його зна! А такий же семінарист, як і кожен...» Другі думали: «Та й гладко ж бреше», а проте і цим заздрісно було, що в Антося стільки знакомих.

Як виходили з класа, інспектор на дверях стояв, виглядав синьої шинелі, та всякі були, а синьої нема. Антосьо ж ще на переміні казав тому не виходити, поки він бурноса не віддасть; і як виходили з класа, то пройшов мимо інспектора в бурносі, опісля подав його крізь вікно.

Відоме діло, що синій шинелі не їсти було хліба після цієї штуки. І не їла вона його: Антосьо, взявши її крізь вікно, пішов улицями та проулками, та на тандиту, додав скільки карбованців і взяв шинелю на славу.

Отак Антосьо ману пускав і камбраттям, і перед урядом, і по селах. Камбраття дивувались, яким побитом він всюди втретя; начальство хропло, пазури гострило, та не могло нічого вдіяти, бо не зловить; панотці тільки поцмокували: — От дав бог дитину! От дав бог зятя!.. — І звернули до його за проповідями: — Вже будьте ласкаві! — просять, — не відкажіться. А я вам гостинчика привезу і могричу поставлю; на таку-то неділю мені «слово» напишіть. Я і сам міг би, — каже, — та часу нема, ні чорнила, до того-таки хіба квиток пишучи до шинкаря, щоб дав горілки наборг, держиш перо в руках, то забув до тристенного, як і сідати за проповідь. То будьте ласкаві!..

— З моим більшим задоволенням! — відкаже Антосьо. — Навіть без гостинця.

— Та де вже без гостинця! — озветься панотець. — Коли хочеш алілуї, то руку вгробзи¹.

Засміється Антосьо: «Го-го-го!» Засміється панотець: «Га-га-га!» Як де, то й паніматка підсобля: «Гі-гі-гі!» Часом то й панянки: «Гм-гм!» І панотець як у гору впретяся, а Антосьо й сяде за роботу, а як коли, то й підсяде до якого з умілих: — Напишіть, — попросить, — слово, чи бесіду, чи що, будь ласка! Тут один панотець, добряча душа, — просив. І сам, — каже, — міг би, та часу немає. Будь ласка, напишіть! А я вже могричу за те на славу!

— Добре! — озветься той. — А ви ж мене возьмете куди з собою?

— З моим більшим задоволенням! — відкаже Антосьо. — Я сам хотів не раз уже вас просити, щоб — не угодно ли; та якось то часу не було зайти, бо

¹ Перевернена приповідка: «Вгробзі! то дасть тобі алілу» (Київ). (Прим. А. Свидницького).

так коні пришлють, що не вспієш; або духу не става-ло: ану ж, думаю, ще й налає...

— Та за що тут лаяти? Хіба я з тих, що й алгебру вчать? Ні, брате, я не з тих, щоб гриз книжку, як заєць щепи.

Засяде цей на скільки ночів, а Антосьо купить свічок, поставить для духу з пів-ока — і проповідь як виросла.

— Ану, горобчику, перепишіть мені оцю штучку, — попросить тоді Антосьо якого ретора. — Я вам тютюну за те.

— А дасте ж? — питає ретор.

— Чому ж би я не дав? — озветься Антосьо.

І прийде ретор, пише. Антосьо йому поставить тютюн з коробкою, булку, ковбасу, і накінці дасть цілого півфунта тютюну, та ще й попросить прийти послухати, як гратимуть.

— Спасибі! — відкаже ретор, позираючи на заробіток. — Як буде треба, то й ще кажіть. — І піде, думаючи: «Ото наслухаюсь музиків!»

І всі спокійні: Антосьо чи саяк, чи так, а встатчився в слові; панотець має проповідь, ретор тютюн, а богослов, що писав, учти жде і діждеться. А там ще й на празник або що заграє з Антосьом в гості на село. І не нарозказується опісля, які дива там бачив: а панянок яких! чудо-пречудо! Як балака, то наче бісером сипле; співа як соловейко; хороша як схід сонця, а добра-добра як янгол!

«А все-таки нема луччої, ні кращої, як моя Галя! — подума собі Антосьо. — О моя голубочко!» — каже сам до себе, — мовби це її голубить.

Невиданське діло, щоб семінарист так довго не забував коханої! І Антосьо само собою забув би її й тепер, як в реториці забув, якби не надало йому оту молитву видумати; молившись, щораз згадував дівчину і дав серцю волю, — то закохання росло, та й росло, і годі не знало. Далі спіймав він угрина з картинками і знайшов таку панянку, як Галя, — точка в точку, тільки не так убрана. От і купив він її, і оправав, і повісив над кроваттю та й лежить, було, дивиться, аж забудеться. Ніхто з комбраття й не

завважав, бо Антосьо сам жив; а хто був вхожий до його, то не здогадувався, що воно значить, що Антосьо дивиться-дивиться на картину і кинеться цілувати. А він витер німецький підпис і підписав «Галя» та й милувався. А ще був тільки філософ. Та не вік дівці дівувати — пора й перестати, і Антосьові не вік вікувати в філософії!

V

Мовби на крилах полетів Антосьо додому, як розпустили вже на вакації; в дорозі і горілкою жида підпоював, і все; коні біжать, духу пускаються, а він все свариться: «Чого помалу їдеш?» Як же йому й не гонити? Там дівчина-зірка очі видивила, виглядаючи, — жде не діждеться, аж змарніла перепілочка. Бачився він з нею і прошлими вакаціями, і різда не минав, ні великодня; та хіба не довго ждати три місяці? І день, і година роком стане; а тож-то три місяці! Пожди, будь мудрий, і не май гадки про бачення.

Що то вже було радості, як побачились небожата! І не сказати. На Поділлю й тепер в звичай цілувати панянок в руку, а тоді можна було й на коліна взяти; то ніхто не дивувався, що Антосьо поцілував Галя в руку. А вона аж скипіла. І він, неборака, як попав руку в руку, то й довіку не випускав би. Якби приросла, то ще подумав би, що бог щастя послав. І так поцілував, як тільки міг широко-найширіше; дівчині аж наче якийсь мороз пішов поза плечі, і мовби вітер повіяв в грудях, і серце тьохнуло. І йому тьохнуло воно, тріпнулось; і так любенько стало на душі, так гладенько та солоденько!

Пішли старі про Кам'янець розпитуватись, про урожай, а молоді якби могли крізь землю пройти, щоб там притулитись, поголубкатись, то ні минути не ждали б. І таки діждались тієї доби, що осталися на самоті: о. Олександр, Галин батько, пішов на тік, бо снопи привезли; паніматка до льоху пішла по горілки для робітника на полудень, а о. духовник вже другий місяць на сході був, як, зневаживши цей світ,

на той перебрався. Оставсь Антосьо з Галею — самі-самісінькі.

Щаслива в бога та людина, що має сльози тугу вилити, та та щасливіша, що має серце серцю до розмови, що має пару собі до любові, що долю й не долю має з ким ділити, — що болять одного, й другого болять. Щаслива в бога та людина! І на душі легко, та тихо, та блаженно, як в божім раю. Щасливий був Антосьо, щаслива й Галя, хоч вони й не балакали з собою. Та що там і казати, де одному за другого все відомо, що тільки знати хочеться; а що навкруги діється, до цього діла, як до того листочка, що вітер поніс. Блаженствували голубкаючись! Та хай же собі блаженствують, а ми подивимось трохи назад, — на Масю огляньмось.

Зближались зелені свята; всюди милися, білились, — і в Люборацької так. Та кому було-таки чимало роботи, а вдовиця жила в хатчині, що через сини хатка, то махнула щіткою сюди-туди, і в хаті, як в чашечці, чисто, та біло, та чепурно. Та хіба ж на цьому й годі сказати? На зелені свята в кожній хаті повинно бути як в гаю: в кожному кутку гілляка зелена, на кожному гвіздочку кленина або липина; долівку травою вистелять та татарським зіллям (гайвір) — серце розпливається. Та розривається воно в того, хто не має чим прибрати свій куточок, як люди. І Люборацька сумувала: просила старости, та той ні се ні те; вдавалась до зятя, а цей ще менше. І сіла, зажурилась, каже:

— Господи-господи! Колись на ці свята в мене було весело-весело та зелено-зелено! І за образами май, і по гвіздочках май!.. Всі діточки — вкупці, і о. Гер-і по гвіздочках май!.. Всі діточки — вкупці, і о. Гервасій — хай царствує, хоч і злий був, — походить по хаті. А хата була просторна, і на землі трави — хоч качайсь. Господи-господи! Як згадаю, то так було і в мого покійного татуня! Сам ходить старий та все навчає: а так і так, діточки, буде, як зближиться страшний суд; такі й такі будуть люди! А ми слухаємо, навчаємось... Господи-господи! А тепер ось як буде! В людяного шинкаря і в корчмі краще!

І Текля сумна ходила. А Масі не було дома, пішла до оконома.

завс
йог
тос
ти.
й :
діг
віл

— Чи не пішла б ти, доню,— каже далі паніматка Теклі,— хоч би-сь травиці нажала, бо за татарським зіллям далеко. Возьми дівку та й підіть удвойзі.

— Та я вже й сама так думаю,— озвалась Текля,— та куди ж піти? Чи в нас є свої луги, щоб пі-татарським зіллям та й збудує клопоту.

Вже Текля й простирадло знайшла, дівка серпи забрала, тільки піти нажати, зав'язати й принести; вже й надвір вийшли. А тут їде віз повен маю — так на Поділлю звуть клечання,— а під гіллям трава, та ще й неабияка: материнка проміж траву, чебрик (чеб-чик) і всякі зілля пахущі. І не куди їде він, а до них у ворота прямцює. От приїхав під ворота. Текля сто-їть, землі під собою не чує; і погонич, дворяк, зняв шапку, кланяється.

— Прислав,— каже,— пан лісничий клечання; про-сив, щоб прийняли.

Не відказала дівчина, крутнулась на місці і побіг-ла до хати.

— Мамуню! — каже, аж в долоні плеснувши,— а пан Кулинський прислав клечання! І трави піввоза! От ідіть, погляньте!

І побігла сама на двір. За нею вийшла і паніматка постогнуючи. Самі з воза здіймали, до хати вносили, жодним листочком до землі не доторкнулись; хіба сам який урвався та пішов млинком за вітром. Через годинку в хаті стало як в садочку: і зеленіло, і запаш-но, і свіжо-свіжо, аж наче вогко. І перед хатою май-стояв,— дворяк сам і позабивав; Текля тільки при-держувала, а стара командувала:

— А сюди надай, а туди похили.

Отак обмаївши, раділа стара, позираючи на при-брану хату; раділа й Текля: і личко їй повеселіло, і брова піднялась, і оченята поясніли, як веселка стала гожа та й рум'яна.

— Добрий то пан отой Кулинський,— почала Текля.

— А, видно, нічого собі,— озвалась мати.

— От коли б сватав Масю!

— Що бог судить, те й буде. А я воліла б, діточки

мої, щоб ви в манахині пішли. Що з того світа велич-ного та пишного? Сльози, дитино моя, дрібні та пеку-чі. Так я й Орісі казала, ще ти маленькою була; не послухала вона, а тепер бідує та кляне свій вік. Доб-ре мої татуньо покійні — а твій уже дідуньо — роз-казують, було, що буде горе, горе й горе людям, жи-вущим на землі... З якихось книжок покійні вчиту-вали. Тепер уже й не чути за такі книжки, попе-реводили...

— А так,— каже Текля,— так.— Їй аж обридло слухаючи, як мати все татуняє, проте слухала і під-такувала не раз. «На те вона мати,— думала собі,— щоб її слухати, щоб її не перечити». А Мася то вже було й озветься: — Та годі вже з вас! розносились: татуньо та й татуньо, наче вони були на весь світ го-лова! А хоч би й так, та загули, то нащо згадувати?

— Е, доню! — озветься мати.— Якби нашому Анто-сьові хоч половину того розуму, то чого б я хотіла!

— Та хоч би і вдвоє більше, то, не бійтесь, не зна-йшло б ся другої такої, як ви, щоб носилась з ним, що курка з яйцем.

— Добре, добре! хай буде по-твосму,— озветься мати.— Хай я дурна і нерозумна; а все-таки буду поносити татуня, бо покійні правду казали. От і це, кажуть, було, що в останні часи встане дщерь на ма-му свою — або ти не так?

— Вже млин розмовля! — скаже Мася і піде з хати.

Певне, й на цей раз вона б не знесла, цвікнула б; та, як знаємо, не була дома,— у оконома була. І час-тенько вона туди ходила. І пан Кулинський було при-їде; сидять, вигадують, хто його зна, що там було між ними, тільки в селі як у дзвони вдарив, що Кулин-ський, пан лісничий, хоче женитись на попівні-сироті, на Масі. І справді, він поклонився паніматці хлібом.

Та хто ж він такий був, той пан Кулинський?

Пан Кулинський був собі шляхтич з тієї дрібної не-шеретованої шляхти, що крізь щаблі вилітає; не то п'яничка, не то ні, а так собі, ні се ні те; мав дещо худобини і два сини. Собою був русавий, вусатий, азюбаний, і говорив баса, аж бурчало. Не хазяйну-

вав він, а терся по офіціях: то за писаря був у скарбу, то коло винниці, то за підлісничого був; а там і лісничого доскочив. Як всі такі, і він мав коня, рушницю та пару хортів,— от і вся худоба, як не рахувати зброї; знайшов таку, що й опеньгався. Небагато вона принесла йому, та недовго й заважала: на четвертім році по весіллі й богу душу віддала, zostавивши тих два сини, що й росли урвителями при батькові. Старший уже був півпарубка, як оце пан Кулинський почав на Масю насватуватись.

Не пообіщала стара та й хліба не відіслала.

— Через скільки день,— каже,— всю правду скажу; хай-но з дочкою переговорю та й з людьми порадою.

Первий був о. духовник — ще жив,— до кого Люборацька вдалась за порадою.

— А що ж,— каже старий,— віддавайте, коли беруть.

— За ляха?

— За кого бог судив.

— Та чи матиме вона щастя за ляхом? І віри відчурається, не то що... Ви ж, паноче, її добре знаєте.

— Це вже як бог дасть. Зате вам із плечей злізе.

— Та лучче хай би я терпіла,— озвалась паніматка,— аніж вона має. Бо от і з Орисею; вийшла, безчасниця, за кацапа, а він і лається хахлушою, та галушницею, та обливаннями всіх поприкає... Знайшов приключку за якісь горшки перед парастасом — заплював її, нещасну, захаркав, що бідна мало утроби з себе не викидала. Хіба ж мені добре дивитись? За себе я вже й мовчу. А як і ця занапастить себе, тоді я вже що?..

— Та Орися не Мася,— озвався духовник,— а Мася не Орися; ця не дасть собі в кашу наплювати — як москаль який.

— Та воно правда, що ця нікому з дороги не вступить: та чи не буде їй там гірше?

— Це вже воля божа, паніматко,— каже старий.— От дай нам, боже, здоров'я! — заговорив, наливаючи в чарку, бо вже закуску подали,— та хай вашому синові в Кам'янці легенько гикнеться.

— Дай йому, господи, як найлучче! — заговорила паніматка, зломивши руки до бога, і додала: — Мала мені надія на його: таке ледаче вдалось, що тільки лежить та свище або грає, і ніколи людяного слова не скаже, а все по-московськи та по-московськи.

— На те його вчать, паніматочко, щоб забував хлопство. По чім би й пізнати, що вчений, якби говорив, як і ми грішні? Колись було та минулось...

— Господи, господи! — заговорила паніматка, уздиhaючи.— Колись-то не знали ні тих наук, нічого, а хліб, протє, їли. Що б то й довіку хай би так було! Ні вже, опутав сатана!..

— Та пийте, паніматко! — став старий припрошати.— А що в світі діється,— додав,— ет! не наша голова в тім!

— Правду кажете, паноче, не наше діло попа судити.

— Тож-бо то! От пийте-но! Хай тому тяжко, кому невесело.

З тим Люборацька і виїхала, щоб віддати Масю. Опріч о. духовника, радилась вона іще то з тим, то з другим, і ніхто не розраював. Тим часом пан Кулинський і Мася, думаючи, що мати перечитиме, вдалились до Печержинської,— і ця приїхала раїть.

— Я,— каже,— добре знаю пана Кулинського,— статок, і все, і панну Марію знаю,— знаю, що буде добра пара.

Того ж таки вечора, як Печержинська приїхала, Кулинський і з старостами прийшов. Багато гостей поназ'їздилося на сватання, аж у клуні їх приймали. Клуню гарно килимами вбили і тут п'ють, гуляють. А в хаті заїзднїя, колотнечі: содома піднялась, що й не сказати. Мася з матір'ю зуб на зуб стинається. У вдовиці була якась сотня карбованців на проценти, то Мася вимагала собі більше проти Теклі; а стара хотіла Теклі більше, а Масі менше.

— Таки я возьму чотиреста! — каже Мася.

— Ти ж береш і коні, і воли, й овечки, та ще й більшу половину грошей хочеш? Ні, цього не буде, поки я твоя мати. Що ж Теклі зостанеться?

— Теклі? — каже Мася.— Текля буде попадею, то

буде з неї і двісті. І з тими ськатиме свого бородача! А схоче більше мати, то продаватиме хавтури.

«Ot dziewczyna! Złoto, nie dziewczyna! — дума собі Печержинська. — Dalibóg, złoto! jak boga kocham, złoto. Co to znaczy nauka! A była głupia, pak owieczka»¹.

— Дочко! схаменись! — каже мати. — Тут же не все ляхи; тут і панотці є!

— Годі вам мене вчити! — озвалась доня, — я вже й свій розум маю.

На тім покінчили, що записали Масі триста, а других триста зосталось для Теклі. Записали все на папері, і староста поніс сватачеві.

— Чи не поправите чого? — каже.

Прочитав цей і підкрутив: «Herazym Kuliński».

Прийшла пора й на своє хазяйство Масю виряджати. Надавала їй мати всього, ще й більше, як написала, — навіть курей і гусей на розвід дала. Як те відправили, дійшло до подушок. Мася всі забирає.

— Що ти, доню, робиш оце? — каже мати.

— Подушки забираю, — озвалась Мася і своє робить.

— А мене оце без подушки оставляєш?

— А кулак під голову не покладете?

— Яка-то ти, доню! А ти ж у матері спала на кулаку, що й їй так стелиш?

— Еге, захотіли ви! — каже Мася. — Я що іншого, а ви попада. І на кулаку виспитесь, аби тільки свині часу дали.

— Ще-сь, доню, не спіймала бога за ноги! Дай тобі, боже, і на цім світі рай; та як така будеш, то не далеко в'їдеш.

— Ну-ну! розходились! От іще татуня спом'яніть! — озвалась Мася з фуком.

— От же й спом'яну: та що? Бо покійні таки й кажуть, було, що як зближиться анцихрист, то люди будуть заппадливі такі, як ти, доню! І встане дочка на матір; як ти, доню!..

¹ От дівчина! Золото, не дівчина!.. Далебі, золото; богом присягаюсь, золото. Що то значить наука!.. А була б дурна, як овечка (польськ.).

— Ну-ну! годі вже! Ідіть отам свою Теклю на-вчайте, як попа заплітати; а я обійдусь і без вашої науки.

— Доню, доню! бог з тобою! — заговорила мати і вийшла до Теклі, що плакала в другій хаті. А Мася подивилась по кутках, чи нема ще чого взяти, і казала вже своєму козакові зав'язувати що в простирадло, що в килимки, і виносити на віз.

— Не плач, доню, — вговорювала мати Теклю, — все це споконвіку богом назначено. Покійні татуньо все це знали і нас — дітей своїх — научали, а я вже тебе буду. Не плач, доню! бог не без милосердя, козак не без долі.

— Будьте здорові, — каже Мася, прийшовши до їх.

— Хай тебе бог благословить! — озвалась стара, перехрестила її і свяченою водою покропила. Текля стояла мовчки. От Мася й до неї приходить: «Будь здорова!» — каже. І поцілувались. Випровадили її хлібом-сіллю аж за ворота і довго дивились на ту куряву, що стовпом ставилась за бричкою. Кулинський жив у лісі, то й Мася туди поїхала.

VI

Вже й того сумного було в хаті, що zostались без Масі тільки вдвойзі — мати з дочкою, та ще й разом після весільного гомону, після її цокотні; а то ще й осталося після відданиці, як після татарви; то й плакати б уже. Одначе ж не плакали, а обидві взялись попрятувати тощо, і мовчки збили такий копіт, наче по хаті сто гусей літало. Довгенько їм наче чогось бракувало; чи обідати сядуть, чи вечеряти — все наче когось нема. І мати не раз загикалась — замість Теклі Масю звала, і зітхне. — О, — каже, — дець моя, доня-голубка мене згадує... Як то їй на своїм пануванні, що все погорджала попівським станом! — І почне молитись: — Дай їй, боже, щоб була багата, як земля; здорова, як вода; велична, як хліб святий! — І Орися її згадувала. Ця думала: «Чи так же їй за ляхом, як мені за кацапом?» Тільки тій сходило, а цій не миналось: чи зітхне вона, чи сльоза покоти-

ться — Тимоха і вчепиться: — Чого здихаєш? чого розрюмсалась? Ти молиш бога, щоб мене спрягло, як з лука!.. — Та почне відговорюватись, то слово по слову та й до товчеників доходить. Замовчить небога, то він: — Ти мовчиш, погорджаєш, говорити вже не хочеш! — І товче. До того дотовкся, що вже не Оріся жила, а тінь її ходила, що на лаву та руки зложи, то від мерця не розпізнаєш.

— Доки він буде згнушуватись над тією безщасницею? доки збиткуватись? — гула громада, та тільки в оренді або де на самоті, щоб до попа й чутка не дійшла, бо попотупкаєшся коло нього на случай якої оказії та й кишеню потрясеш. До живого нікому не доходило: чужа болячка не болить, чужа потилиця не свербить, — тільки бідній матері допекло.

— Доню моя, безталаннице! — говорила вона, — гірка твоя доля нещасная! Тільки й добра, що-сь падає; та що з того, що одна в селі, коли добра ні на пагність¹, супокою ні на часиночку! — І заллється гіркими сльозами. — Втопила я тебе, доню! згубила твій вік молодий!

При Тимосі ж не сміла, а так де без нього — чи між солодчанами, чи в себе прилюдно, чи й на стороні — не таїла свого гріха, а її лиха.

— Чого ви його боїтесь? — каже, було, Антосьо. — Хіба він що? Що архирей йому дядько? Овва! Проте він задрипанець! Проте він кацап, головоріз, лапотник ще й п'яниця.

— Добре тобі спинатись, — озветься мати, — а мене попоб'є і пропало.

— Ану хай поспробує! — то турнуть з прихода, аж заторохтять!

— Та-бо неслава, синку!

— Та що з того, що неслава? Якби й не вертався! Та-в мене є знакові в консисторії, то так очі замию, що й з свічкою його не знайти.

— Та що можуть консисторські блохи без архирея?

— Є чутка, що цього візьмуть від нас.

— Коли б дав бог милосердний! Може б, трохи

¹ Ніготь.

присмирів, хоч би й без біди, — бо що ж? Всі будуть нас винуватити, а ніхто не скаже: було за що, то й ускаржались. А він все-таки поб'є і очернить до того.

— А нехай поспробує; то я не я, коли по волосинці не вискубу йому оту рижу цапку.

— То-то ж оскуб-єсь, як вигнав мене з обійстя!

— Тоді було що іншого, а тепер я богослов.

— Дурнослов ти, а не богослов! — підхопила Текля. — Хіба він подивиться на твоє богословство! І він же якийсь кацапський кончивший! От зачепи, то й тобі достанеться, що й додому не донесеш, та й по дорозі не розгубиш.

— Нехай тільки зачепить!.. Коли б хоч приторкнувся! Недурно в апостольських правилах поставлено: «Біля вернаго ілі невернаго да ізвержеться».

— І поб'є-таки, не то приторкнеться, і не ізвержеться! Хіба ти не знаєш попів, що б'є, аж розкривають, і йому ніхто ні слова, ні півслова. Не такий тепер світ, щоб за правду стояти. «Тепер неправда з панами в світлиці» і всюди, а правди й зазором не видати, як торішнього снігу.

— Тільки сорому наберешся, — додала мати, — бо ти гірш другої баби.

Колупнуло Антося за серце: як-таки — я, богослов, і гірше баби! От же докажу, що не гірше... І з цього часу явно став проти Тимохи: чи вдома, чи в гостях; чи прилюдно, чи на самоті — просто й ріже. Тимоха подався, притих; мати й взяла собі в голову, що Антосьо важнюща персона, коли й Тимоха проти його нічичирк; і думає, що Антосьом можна залякати Тимоху, як плачущу дитину дідом чи чим другим. От раз в перепалці і різонула Тимосі.

— Ви бушуєте, поки нема мого Антося, а хай-но приїде, то дасть він вам гарту!

— Хто? хто? — з гнівом закричав Тимоха, — твій Антосьо? Ха-ха-ха!

— Засмієтесь ви на кутні!

— Ха-ха-ха! Такой дурак?!

— Хто дурак? Антосьо? Та ви й устілки його не варт з цілим своїм родом кацапським, різацьким гніздом, поганцю їден ходиш!

— Який я поганець? який? який? говори, стара відьмо! — з гуком присікався Тимоха.

— Отакий-таки поганець, та й годі! кацап! маркитан! коробошник! пилипон смердячий!

— Бить буду! — почав Тимоха вже по-московськи.

— Може, ще й булавою? Ти ж повинен навастритися там со свайми.

— С кем свайми?

— Ти вже те знаєш, з ким по лісах ходив та по дорогах засідав.

— Когда? Ты видела, карга старая?

— Хоч не бачила, та й так знаю, що за редьку готів-есь закацапити.

— Молчи, проклятая!

— Ось на тобі! — дала попадя дулю.

А Тимоха по руці та:

— Матери паднеси, — каже.

— Моя мати у гробі, а я тобі на лобі.

— Батьке своєму.

— Твоєму в бороду, щоб не здох, кацап, з голоду.

— Зажму тебе енту пасть собачью!

— Ось на тобі іще! — дала стара дулю другу.

Тимоха й знов по руці. Стара ще дулю; Тимоха по руці, — і знов так: стара дулі тиче та руки хапає, мов у лапки граються, а Тимоха руками махає, як би папасти по руці; та, не мігши, бо стара справна була, ляснув по щоці, аж луна пішла і мазка бідну обмила. Тут би подивитись та полюбуватись!.. Обіруч уп'ялась теща зятеві в бороду, кров лється, аж по землі стигне — всі груди обом окривавила; а зять розведе руки, що сила стає, і що сили має — так і гріє стусанами під ребра.

— Гвалт! — почала стара, аж дренчить голос. — Кацап убити хоче!.. Гвалт!..

— Та годі вам! Чого ви зчепились?! — вмішалась Оріся. (Теклі давно в хаті не було: умкнула, як тільки завважила, що до сварки дійде). Це діялось в гостях у старої, то Тимоха й гукнув на жінку:

— Прочь домой!

— Як ти смієш мою дитину з моєї хати виганя-

ти? — плачучи і мішаючи з гвалтом, закричала Любо-рацька.

— И тебя выгоню!

— Не смієш!.. Гвалт!

— И смеяться не стану! — І стусанами: — Вот тебе! вот тебе!..

— Гвалт! — кричить стара. — Ти думаєш, що як архирей тобі дядько, то ти і вбивати можеш? Убий! убий! в Сибіряку запруть!.. Там вже не їден з твоїх родичів золото копає, то й тебе туди ж попроводять!

Почувши ще й це, Тимоха рясу з себе, щоб не заважала, та тоді вже як махнув під бік, то стара й зуби стяла, лиш кевкнула. Кинулась Оріся матір відірвати, а Тимоха чим запопаде, тим і верне: і горшками, і мішками, і ногами товче, і кулаками гатить. Підняла крик Оріся: — Рятуйте, хто в бога вірує! Убив маму, ще й мене хоче! — Вже давно стояло попід вікнами півсела хлоп'ят, там одна друга молодиця — мабуть, подивитись, чи й попи так б'ються, як і всі грішні, — стоять, ахають, охають, приказують: — Ох лишко! так і мій! як ударить, то сама чую, що чуточку гірше, то й душа вискочить!

— Та де там! — друга каже. — Цей, бач, як по-московськи, а твій не б'є під серце. І мій — що який уже, та й то не б'є проти серця!

— А мій то не зважа!

— А я від свого й дитиною не закриюся.

— Тільки без крові обходимось, — каже ще якась.

Спокійнесенько роздебендювали молодички, і роздебендювали б, якби хлопці не підняли гвалту. Тоді молодиці врозтіч, і на їх місце прийшли чоловіки пані-маток рятувати.

Вже здавна громада гула на Тимоху, а тепер і кури закричали.

— Що за приклад для наших дітей, — кажуть, — коли сам панотець таке витворяє! Ні вже! що не кажи, а треба кацапа в кацапщину. Що він розходився! Сього й слихом не слыхати, а прийшлося видом видати!

І пан був лихої волі на його, і всі попи околишні хропли, сопли. Панотці через те найгірше, що він лаяв обливанцями та погордавав ними: — Што мне ха-

хлы? на што мне ани, енти салаеды, галушники! — Всім бажалося викишкати його, і тільки приклучки чекали. Доки ж був його дядько на архирействі, то брались — і руками не здвигали: — Що ж, кажуть, архирей йому дядько, то ще нам біда буде. Проти вітру попелом не кидати. — Та збулось Антосьове слово: архирея взяли. На другого — то притих би, як надворі перед тучею; а Тимосі й байдуже. Кому-кому, а жінці найбільше припадало. І громаді нелегко було, бо дер з живого і з умерлого. Всім було не по душі з Тимохою знатись: то й постановили, щоб, куди б не йшло, а його збути. Як от і приклучка знайшлась. В Солодках не було великого дзвона на дзвіниці. Був там якийсь, та громада хотіла більшого, голоснішого, і почали складку. Йшла вона ще за о. Гервасія років з кілька; хто що міг, давали, і зібралось більш п'ятисот карбованців, поки Тимоха здумав розпорядитись по-свойому. Не куди й дів ті гроші, а купив дзвін; та вже й тим скривдив громаду, що зробив своїм богом. А тут ще й дзвін вдався, як череп'яний, бо на якийсь десяток карбованчиків таки захрясло в панотця. От зібралась громада перед школою раду радити, і Тимоху попросили.

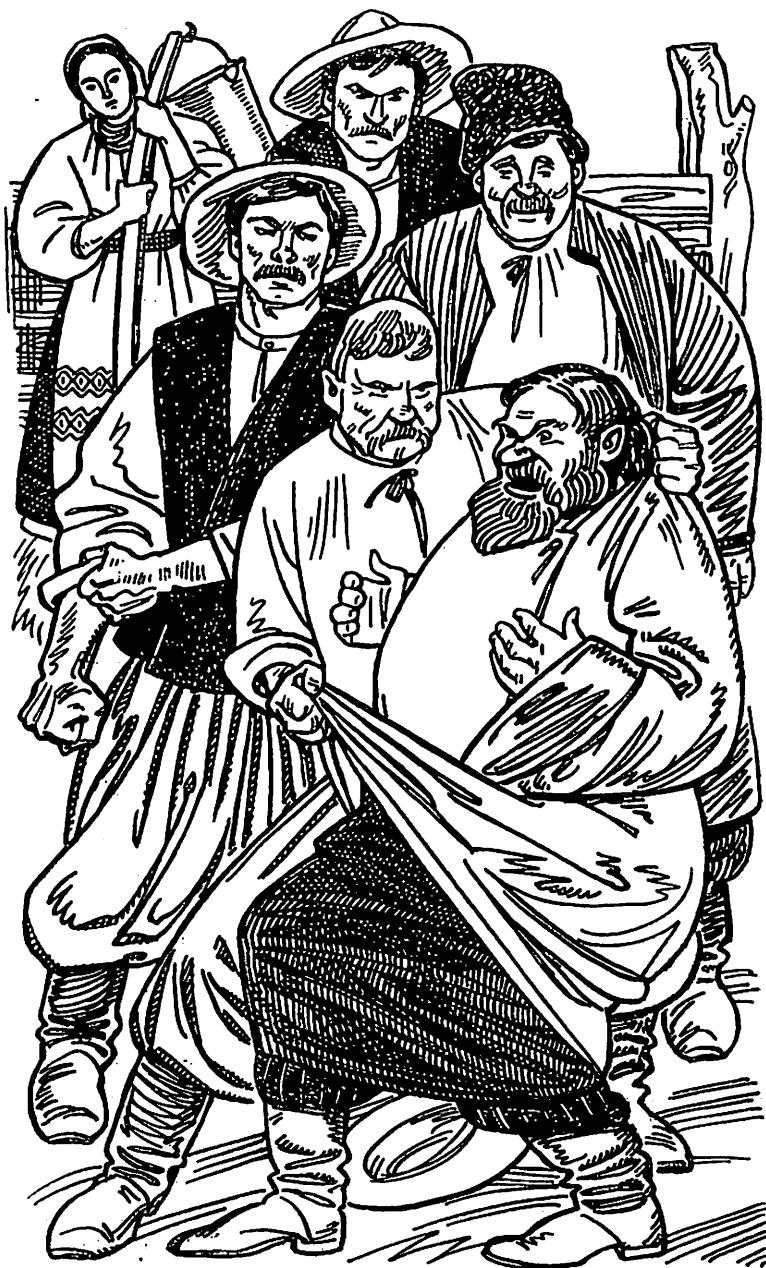
— Што? я? Врете вы, хахлы некрещенные! — закричав він. І того досить, що хахлом назвав, щоб поділяти не вибачив; а він ще й «брешете» гука.

— Та що воно — «брёш»? Як-то «брёш»? — загули з гурту. — Хіба ми що, щоб нам брехню завдавати? Та цього й пан дідич не зробить!

— Брешіть лучше ви! — вихопивсь один розумний чоловік і всій громаді голова, — бо ви один душею на все Поділля, а може, й далі; нас же ось перед вами, вибраних громадою, більш тридцять чоловіка. Нам ніхто не сміє бренькати.

Не думавши, Тимоха підскочив до його, та як затопить у вухо.

— О, сучий же ти син! зарізака! бач його! — каже битий, і хап — та й закинув йому рясу на голову. Громада добре знала Дениса — так битого звали, — то тільки Тимоха дав йому по щоці, як і розбіглись, щоб свідка не було. А як дійшло до діла, то поміш-

ники знайшлись. Тимоха тріпавсь, та куди йому, грішному! Насіли як годиться, по-чеськи: «Голова, кажуть, свячена, то її накрити!» І накрили та й вчистили з п'ятдесят — не було чим, та мотузком. Поки Тимоха розмотавсь поки що, то коло його ні духу живого. Глянув, ошельмований, круг себе і, не маючи на кім злість зігнати — трах! трах! — побив вікна у школі. На це і свідки знайшлись, сам пан дідич над'їхав.

— А что вы, księżę? — каже. — Уже за скольщика обобрались? — І, не чекаючи одвіту, додав: — Та струментув не имеете, что крєв так юшить...

Не озвався Тимоха, лиш очима лупнув та й скочив через тин у свій город, там через другий у подвір'я, і дома насів жінку: чому не йшла боронити.

На тім не покошилось, що вибили Тимоху; ще попросили дяка, щоб настрочив супліку до архирея, а один з громади диктував, а всі слухали і все: «Так-таки, так!» або «Це не так!.. І цьому правда!»

Все прописали: що Тимоха б'ється з громадою і дома, і тещу б'є, поганий приклад дає, і жінку товче, аж убити хоче, бо й кричить: «Уб'ю, а сам на Сибір піду»; і п'янствує, і в школі вікна побив. Йому добре бити, а громаді страта: за що нам кошта нести? І складались на дзвін, а він купив заводило, бо захотів кишеню собі полатати. І те помістили в прошенні, що він на срам дому божому зветься Петропавловський, як і церква по-сусідству. То щоб взяли його, нелюдяного, і відіслали в кацапщину, звідкіль він і прибув, бо тут він зовсім-таки не годиться, і звичаїв не знає, та й не шанує, і мови не розуміє, і друге-прочее. Жінку ж просили оставити тут де-небудь за проскурницю — хоч-таки в Солодьках, бо вона не кацапка. Після цього прошення — щоб на місце Тимохи прислали попа хоч якого-такого: хоч такого, що йому й під носом не світає, аби вже хоч не кацап. Або хай би прислали поповича, коли хочуть, тільки вже людяного, не «тимошливого», щоб женився на попівні, на Теклі-сироті, і сів на попування в Солодьках.

Отаке-то прошення написали й послали вибірних з громади в Кам'янець до самого архирея: може, йому гостинця треба купити — гуску абощо, — от як справ-

никові або становому, що й картоплю неси або міток рядовини, тільки з голими руками не підходь, — так щоб було кому купити, бо само ж прошення не піде по місті за гостинцем на підмаслок. Взяли й грошей з громади по три шаги з душі про всякий случай і посланців вирядили у дорогу. А Тимоха гуляє.

VII

Поки в Солодьках ладнали діло проти Тимохи, в Кам'янці друге склалось. В семінарії звичаєм читають списки по вакаціях, як уже наново з'їдуться. Нема того в семінаріях, щоб хто думав з науки, з книжок розуму набратись, — нема там цього; а вчаться, щоб скінчити курс; кінчають курс, щоб забратись на село; забираються на село, щоб залягти, як риба на дощ; що ні грім, ні туча з місця не зрушить. Нема того, щоб подумав хто, яку обов'язаність бере на себе, пускаячись у попівський стан. Попівство, як хліба шматок певний, — все, чого тільки волять собі поповичі-класовики; все, чого бажають їх батьки. Промоція у вищий клас становить собою один східець в тій ступанці, котрою добираються до попівства, — то списки, як смертний виклад, кінчають судьбу класовика. І ті вакації, що перед промоцією, проходять якось так, що ні веселість не бере, ні що, — все списки в голові. За те вже як прочитають кого, що перетягли, то й прудивус здитиниться — скаче, бігає, наче йому вчора «дубці» казано. То вже як в саму богословію переведуть, то ніхто не скаче, — не тим, що вирости, що вже б сором, а тим, що: ось-то я богослов, то треба дати почути низоті, що вона проти мене. Нажабитись кожен, напиндючаться; навіть той, що за годинку булки просив, — і той як гляне, то наче ти йому батька вбив: зразу переробиться з людини та в казнащо. Як же всі вийдуть, що зістануться самі свої, то й тут все піде догори дном: той скаче, той б'ється, той співає, той штовхається, той розкріслить руки й крутиться; той сопе, — крик, гармидер... І Анто-сьо брикав за гуртом, як шалений, приїхавши з дому та попромований в богословію.

На таку колотнечу входить діжурний і гука:

— Панове, розходьтєся! Приходьтє позавтру!

— Додому! додому! Позавтру! — підхопили десятьма голосами, і голодні кури або жаждущі качки не так кидаються до зерна, до води, як ці кинулись до партів за шапками. Стукотня, тупотня, гуркітня, — і посипали з класу. На порозі кожен плечі підняв, нахмурился і йде виступці, наче його ступінь по червінцю, тільки чути, як чобітьми цокотять. З самого заду йшла купка музиків і розмовляли.

— А що, — каже один, — чи не гульнути б нам на радощах?

— Чому й ні? — каже другий.

— А ти Люборацький, як кажеш? — питає третій.

— Я за гуртом, — озвався Антосьо.

— То вернімось же в клас та скиньмось по силах.

І вернулись, всіх більш чотирнадцять чоловіка, приїшли в сінці, і той карбованця, той пів, той менше, та й зібралась повна жменя, і припоручили Антосьові купити чого треба.

— Ти, — кажуть, — знаєшся на тім.

— Де ж зійтись? — питає Антосьо.

Переглянулись, і один каже:

— Варто б на Польські фільварки, там безпечніше.

— Та який чорт тепер захоче по стаціях ходити! І самі налігаються, що ну! От ходім до мене в Палестину! В мене хазяїн простий собі йогомость, що й післатись можна, і хата простора. А правда, Люборацький?

— Правда, друже, правда! — озвався Антосьо і додав: — Коли б тільки всі пристали на це!

— Хто не пристане, то так і буде, а правда? — заговорив один з гурту.

На тім стали, щоб у Палестині зійтись ввечері.

Ждуть хлопці вечора, а тим часом почало хмаритись; за горою, чути, грім гогоче, а тут лиш земля движить, дзижчать вікна; незабаром і дощ ушкварив такий, що ну! Реве вода горами, шумить долинами, піниється по камінні, а сонечко саме до спочину доходить. От і снують один за другим музики, та все в одну хату, що стоїть ген-ген від Польської брами.

Здовж Палестини вулиця йде. Тут і в посуху багнюка, що й вілазу нема; а як дощ спаде, то й не кажи пройти. І тепер вся вулиця одним лицем блищить, то семінаристи не вулицею йшли, а сотались поза дімками: хто понад Смотричем, хто попід скали, а хто по скалах лізе, — куди кому зручніше. Та вже й позіхались, вже й по чарці випили, що було готового, і заграли, а Антосьо все нема.

— Та вже й не буде, — каже один.

— Люборацький щоб не був там, де грають! Та це буде восьме чудо в світі! Та ще ж і наша складчина в нього.

— Ге! тим-то він і не буде! Що ж, подумає, і другим часом зійдемось, коли-небудь по-сухому...

— Чи такий же він? Бозна-що вигадуєш! аж сором слухати. Хіба по собі вгадуєш?

— Цитьте-но! — хтось перебив.

Стих гомін. Прислухаються, чути: катеринка грає, і багацько дитячих голосів кричать: — Пан Люборацький! Пан Люборацький!

— Що це таке? Ходім подивимось!

І рушили гуртом, аж у двері не потовпляться. Дивляться — іде катеринщик самою серединою вулиці, мало не по пояс в багнюці, і приграє марш Наполеонів. За ним через всю вулицю навпоперек ідуть малеча — жидки з свічками і по боках вулиці тож жидята у дві лави, плещуть в долоні і все кричать: — Пан Люборацький, пан Люборацький! — А пан Люборацький їде собі на дрожці, розлігся і думає: «Що, якби це Галя знала? Чи похвалила б?» Ті сміються, аж за боки беруться, а він доїхав аж під поріг: — Знесіть мене! — гукнув. Кинулись жидки і знесли його на руках аж до хати. І вино знесли, і горіхи, і все, чого накупив він на закуску. Взяли плату і розійшлися. А Антосьо каже тоді:

— Один тому час, що батько в плахті! Другий раз у богословію не попромують.

Перевелись тепер такі штуки в семінаріях; перевелись Люборацькі, та не перевелись другі. Душа потребує простору, жада волі, рветься, та, не знаючи куди, різні штуки витворює. Згляньте на семінариста!

Заплісніле, змарніле, залякане, обличчя йому пісне, мертвенне, і життя не життя, а наче повинність. І сам не знає, чого світом нудить. Душі поспитати б! та не скаже, бо не привична правду виказувати, а все вихлясом та викрутасом, щоб поминути капкани.

— Остання промоція, браття! — пішов далі Антосьо з чаркою в руках. — Вибачайте, що подурів трохи. По чім же й молодий вік згадаєм? По інспекторських штуках? По професорській лайці? По ректорським гук? Чи по архирейській гризбї? Тільки й нашого, що докупи зйдемося та награємося, ще й підгулявши! На селах, панбраття, за плугом, та за ціпом, та за злиднями все відлетить. Дай же нам, боже, благополучно діждати кінця курсу та ще й тоді зійтись — ой голя, голя! — в останній раз!

— Дай, боже, щасливо! — гукнули решта.

Антосьо з цим вихилив чарку, а решта на віват йому різонули на всі струменти.

Пішла чарка з рук в руки, віват за віватом, а ніч не стоїть, — іде, не оглядається, бо час не жде на нас. Іде ніч, гуляють хлопці, а по небі місяць пливе, то за хмару заховається, то визирне, то знов заховається, мов сором'язлива дівчина рукавом закривається. По горах ще шуміло від вчорашнього дощу і скали сріблом сяли проти місяця, що з горами і зо всім небом купався у Смотричі, гойдаючись по хвилях; хвилі хлюпаються у берег, і плескіт чути, і луна розходиться, і мовби сміх та регіт обзивається. А в скалах куніці кричать, м'явучать...

Минула ніч, що й не оглянувшись, і сонечко підхопилося та так привітливо поглядає на сполосканий город; з землі відпар іде; по горах як брильянти самоцвітні; капками роса бринить та миготить. Сказав би — весна, якби де співочу птицю чути, а то хіба горобці чиргикають, літаючи понад Смотричем, та де-не-де ворона каркне. Минула ніч, і друга не забарилась. Прийшли хлопці в клас, приходять інспектор і давай вилічувати, хто був, хто пив, хто грав, і каже: або самі сключайтесь, або посключаємо. Ще ж списків не відсилали.

На цю мову встає Антосьо та й каже:

— Та що це ви видумали? Доки вам тих навушників слухати, а нам терпіти через них? Годі вже! ходім, браття, до ректора; скажем, що отець інспектор лізе в очі як туман, що через його виплодків-доношків нам просвіту нема.

Ректор і інспектор в семінаріях звичаєм живуть як кіт з собакою, то треба тільки вміти, щоб з їх сварки користати. Семінаристів же не вчити на ці штуки. От і знявся весь клас богословія мовчки, і рушили до порога.

— Куди ви? — гукнув інспектор.

— Годі вже нам терпіти! — озвався Люборацький. — Вже-сьте в'їлись нам до живих печінок.

— Люборацький! — почав той. — Ти за всіх говориш, за все і відповідатимеш! Бунтуєш других, а на тобі все покошиться!

Та ні Антосьо, ні решта, що йшли з класа, то за тупотнею, то за чим другим не чули, що говорив інспектор, і висотались з класа. Остався тільки інспектор та донощики.

— Правду ти доносив? — питає інспектор Робусинського.

— Правду, отець інспектор, тільки не видавайте мене! — каже Робусинський.

— Ні, коли на те пішло, то мусиш доказувати.

— Ви ж ніколи цього не потребували, то й тепер хай так обійдеться!

— Не знаю! — каже інспектор і став ходити вздовж класа.

А ті сотаються з семінарії.

— Куди ви? — питає філософ, всунувши голову в двері.

— До ректора! — ревне богослов і лиш плечима здвигне.

— Чого до ректора?

— Семінарія, бачте, замотиличилась, треба підчистити.

— Донощики? — з радістю підхопив філософ, а богослов з подібною міною відкаже: «Еге!»

— Гей, господа, донощиків сключатимуть! — гукнув філософ у своїм класі.

Заревла філософія, забуркотала і подала в реторику. І ця озвалась. Радіють всі, хіба той мовчав, в кого сумління шамряло, бо трясся, що й йому, може, доведеться. А інспектор вийшов з богословії, ходить по сінцях, та бороду гризе, та гонить на коліна винного й невинного, аби злість зігнати. Не довго ректор держав у себе суплікаторів, а все ж професори позіхались; та ніхто не знав, що сказав ректор. А він, про все довідавшись, відпустив богословів, а сам як не вслід за ними пішов у правління.

Затопотіли богослови, сінцями йдучи, а професори й питають:

— Що це?

— Та ходили скаржитись ректорові на інспектора за донощиків.

Були такі, що осміхнулись, та й такі знайшлись, що послали довідатись, що казав ректор.

— У правління пішов,— кажуть.

— За чим?

— Не знаю.

Це діялось в дев'ятій годині, а як по десятій зазвонили на перемінку, входить письмоводитель у богословію і гука: — Робусинський! в правління! возьмеш своє свідительство!

— Панове! проводи! — гукнув Люборацький.

Загуркотала богословія, стали в дві лави від стола до порога і кричать: «Вон, прісна душа! вон!» А Робусинський лиш оком виблискує.

— Хто дужчий, під пахви його! — гукнув хтось.

Відділились з гурту два, що й ведмедя побороли б, зближаються до Робусинського, і один за вухо, другий за чуба та й витягли з-за парти і повели нога за ногою між лавами самою серединою. Що зробить Робусинський ступінь, то його трах-трах по шияці; що другий ступінь зробить, то й знов два ошийника озьме. Втік би або вихитрував, та за вуха держать цупко і чуб аж тріщить. Так випроводили донощика аж до порога, що за кожним ступенем брав по парі ошийників; а там ті два, що вели, дали ще по одному, що аж носом запоров у сінці. Тут стояли вже готові філософи і підхопили його знов у дві лави. Робусинський

думав відстрахати, глянув з погордою і гукнув: «Зась, свинота!» Філософи обізвались сміхом та раба божого за руки. Плюнув Робусинський в очі тим, що схопили його, і ще гірше роздратував. От хтось і гукнув:

— Браття! ще й плюйте!

За цим словом рушили, і кожен в шию, та ще й в очі плюне. Обплюваного, обгидженого філософи подали реторві. Між цими велетнів не знайшлося, то філософи прислужились: повели й через нижче пльондро, де була реторика і друге відділення філософії. Ретори-то ще як би і дівтора. Ці вже не били, а штовхали, щипали, шарпали, як те цуценя: кусь — та й втекло!

Так випроводили донощика аж за класи, засвітали, зашикали і розійшлись по своїх місцях, і кожен поніс у серці несказанну радість, кожен хваливсь:

— Як я йому, то ніхто так!

— А я! я ось як! дивись, аж кулак червоний!

Ніч всю семінарія торжествувала, бо збули синка, а котрі zostались, то притихли, як жаби перед дощем,— ні крякне. Оставсь інспектор, як на льоду, а Люборацький нажив у йому непримиримого ворога. Не спрашує його інспектор, не говорить до його, а в відомостях марає та й марає, і архирееві наговорив на його сім міхів горіхів. До вакацій опинивсь Антосьо аж в кінці второго розряду; та був ще той же ректор, то він і каже: «Чорт його бери! Хіба я задля розряду вчусь?»

За колотнечею тощо Антосьо не гаразд розвідувався, чого то приїздили люди з Солодьків, а опісля, за що то Тимоху затаскали в монастир, та ще й на дев'ять місяців. А Оріся з того очутилась наче вдовоцею.

— Слава богу, що так сталося,— сказала мати, випроводивши зятя за ворота,— прейма синяки посходять на твоїм тілі.

Оріся зітхнула на цю мову, а слова немає: їй і сумно було, і весело, і жаль, і радісно. Таке й у голові не зміщається, а не то щоб його одним словом вимовити.

Все пішло на другий лад після Тимохи, і в тій хаті, де тільки бились та плакали, ізнов веселенько стало. Вже ніхто не чув грізного покрику Тимохи, а всі ласкаве слово паніматки Люборацької, як і в щасливу добу. Незабаром Оріся похорошіла як ягідка; ходила як зірочка; покачувалась як квіточка.

— Господи-господи! — заговорила мати, дивлячись на її красу. — Господи-господи! Покійні татуньо розказували було (з якихось книжок вчитували), що в пеклі душка висмажиться, вишквариться, що вже й муки до неї не пристають. Тоді й виймуть її з вогню, викинуть на вітер; обвіє нещасливу, і вона знов відійде, тіла набереться та краси. От тоді і знов у жар її... Як дивлюсь на тебе, моя донечко, то так і згадую пекельні душі, бо й з тобою так. Заскліла-сь була, замліла, що вже й болі не чула; думалось, що й так нічого. Тоді дали трохи ульги, визволили з пекла — віджилась, краси набралась, щоб шкулькіше було, як пекло вернеться.

— Боже, боже! — почала Оріся крізь сльози, — або його прийми з цього світа, або мені віку вкороти!

— Ї, доню! — озвалась мати, — не роби цього! Покійні татуньо розказують, було (все з якихось книжок вчитували), що женські душі скакатимуть у пекло, як іскри з кременя від доброго кресала. Он що! Остерігайся! Всі напасті з божої волі, дарма й читають, вінчаючи: «Муж глава жены». Може, ти за батька покутуєш або на самій тяжкий гріх лежить, то бог і карає на цім світі, щоб на тім у пекло не засудити.

— Та чи є ж пекло гірше, як з кацапом жити! — промовила Оріся, і покотились сльози, як горох. Синок її, Фоня, й собі в сльози; Оріся його гамує, а стара каже:

— В письмі святім написано, що там буде плач, і скрежет зубів, і таке, що і в голову не забродило, і на серце не заходило. Претерпівий до кінця, — дала хрестячись, — спесен будет.

Оріся засміялась, а далі аж зареготалась. Мати подумала: «Що з нею?» — та й каже:

— Смієшся, донечко, а воно стотне так в письмі

святім написано! І покійні татуньо так же, було, розказують...

— То я, мамуню, не з вас, — озвалась Оріся. — То я згадала ту бабу, що плакала серед села, як почула в церкві, що на тім світі буде плач і скрежет зубів. «Чим же я, — каже, — скреготатиму, коли в мене не то зуба — жоднісінького пенька нема! Хоч би тобі один на сміх остався!»

Стара й собі засміялась.

А Антосьо саме тоді сидів собі в Кам'янці, надувшись, та згадував свою Галочку і радів з другими, що збулись Робусинського, а далі почав молитись.

— Господи милосердний! — каже, — вже поміг еси мені збути Робусинського, поможи ж іще збутись і семінарії! Доки житиму — дякуватиму! Ти любов еси і свобода, прости ж і мене: зведи мене, нового Ізраїля, із цього нового Єгипта! Потопи цих нових фараонів в тих сльозах, господи милосердний, що вони вицідили з очей вдовичих та сирітських, батьківських та материнських — і не тайно серед ночі, а явно. Боже мій милостивий! Нащо ти держиш на світі оцих, по закону беззаконія творящих?

VIII

Другий рік минав після цього, як по косовиці, на півдороги від Кам'янця до Гайсина тюпали конята в подертій бричці. Хитавсь собі у старім брилі пуховім полатанім старий панотець, а вітер розчісував йому лискучу, сріблом-білу бороду. Встряг старий в солому по самі пахви; вона спинається, дубалá стає, смітить по дорозі, а йому, трохи молодшому за світ, хоч коза з вовком вінчайся. Дяк ньокає та пугою поводить, — тонка ж бо була; хоч ячмінь молоти! — а панотець куняє. Стукнуло колесо на ямку, а старий носом у коліно, аж бриль на очі насунувся і з очей сльози покотились, та й зашавкав: — Вражого сина ямка! Натовк носа, що ще посиніє, чого доброго. — І помацується за ніздрі та поглядає на пальці, чи не йде кров з носа. За такою роботою продрухався, глянув по боках, а там збожже шелестіло, дальше синів

ліс по горах та перегірках, а попереду, на другій горі, щось дибало. Старий і не додивлявся, бо знав, що не добачить.

Було вже близько полудня, як догнали проїжджаючи того прохожого. Ішов він, як видно, здалеку, бо вже борода таки добре стернею вросла. На плечах йому якась одежина суконна, чорна з сірою підшивкою, і невеличкий вузлик. На собі мав шаровари в клітки і желетку якусь рябомизу, на голові кашкет добрий. З себе був така машкара, що якби змалювати, то чи й повірив би хто, щоб на світі могла бути така людина; лиця шрамоваті, на однім оці більмо, борода купками росте, попід носом також борозни та межі; ще й жовноватий до всього. Оце був Робусинський. Насилу скінчивши курс, він добрався до якогось дяка, а там — чи ті проводи обізвались, чи що, — обсіли його жовни, то й повалявся мало не два роки; а це вже йшов з Кам'янця, взявши білет на женитву, щоб попом стати. Поздоровкавшись, почав старий з брочки:

- Чи не семінарист? — питає.
- Ні вже, — відказав той.
- Але був?
- Був!
- Чи далеко ж бог провадить?
- До Браслава.
- Чи в саме Браслава, чи поблизу?
- Поблизу, — відказав той.

Через годинку часу панотцевим коням було скількикома пудами тяжче, бо й Робусинський їхав.

- Що ж ти, синашу, сирота чи так, безталанний?
- Сирота.
- А ще довго лямку терти?
- Вже дотер.
- Цебто вже кончивший?

Посоромивсь Робусинський признатись, то й каже:

- Ось білет на женитву. Вже на попа.
- Торкай! — гукнув старий на дяка. — Хай і ко-

билки знають, що кончившого везуть.

Хльоснув дяк, конята шарпнули, і брочка хутче покотилась — і таки добре, бо з гори було.

— Ге, — почав далі старий, — то твоїй матері вже можна заспівати «Богослова родшую!» Ге!.. А думаєш женитись? — додав.

— Не як же й попом станеш.

— А я дівчат таких знаю!.. таких... А якої ти хочеш: хазяйки? багатой? гарної? розумної? чи щоб все разом?

— Найлучче, якби все разом, а прейма, коли б гарна і багата.

— Добре, синашу, загадуєш! А на себе ж ти дивився? Та ти, голубчику, такий мерзкий вдався, що й свята з неба не полюбить, хоч їй вже й не треба хлопця...

Кліпнув оком Робусинський і мовчить, та, зажарившись, ще поганий став. А старий поглянув на його і шавкає:

— Ти ж, небоже, не гнівайся, а, бігме, такий-сь вдався, що аж фе! Гидко і спогадати!

— На те я, — каже Робусинський, — хлопець, щоб на красу не зважали.

— Твоя правда, — озвався старий. — А наші попи так: хоч квач — товкмач!.. Та я берусь сватати, а не знаю, як звати молодого?

— Іпатій Робусинський, — каже той.

— Ну, пане Робусинський, — почав панотець, — так поїдем свататись, га? Та й мення ж бо маєш, — додав, — клапатий, клапатий! Коли б ще сліпий та жовноватий, то й малювати не треба б... Проте женитись поїдем. А я гарну тобі дівчину за хустку виміняю!

В таких і інаких розмовах проїхали вони і день, і другий. Старий не пустив Робусинського до дяка, а взяв до себе. І вже вибрались за Буг, і Теплик минули. Чимало лісів переїздили вони, а оце вїздили в страшний-страшений, в Бутову. Дуби аж небо підпирають, липи порозростались, кленина, чорноклен, берест, грабина, низом ліщина, свидина, гордовина і всяке дрібне дерево. Аж любо оком глянути.

По дорозі від Теплика до Кам'янок єсть поперечний яр і поздовжній видолінок. Тим ярком річка текла, тим видолінком дорога йшла, — там гуляли гайдамаки і була гайдамацька криниця. Тепер там лани

і проміж пашні пні чорніють та де-де дубки літорослі або старі голінаті. Витяли пани ліс, вода висохла і від річки рівчак зостався, а від криниці й сліду нема; і все дуби — кривундяччя, обчимхані, що гілля на вершку, мов шапка на шесті. Хто б догадався за літ тридцять назад, що в Бутові не буде де від сонця сховатись, що в Бутові не буде кілка на заколесник?.. А так воно сталося! Тоді вже тяли Бутову, як оце старий їхав з своїм молодим. Вбираючись в гушавину, де саме холодом повіяло, панотець каже:

— Тут треба коні попасти та й самі покачаємось в траві.

Звернув дяк з дороги і стали під липою. Поки дяк коні то розпріг, то попутав, панотець відійшов трохи набік і розпростерся на траві. Робусинський і собі ліг недалечко, виставив грудницю, щоб провіяло.

— А знаєш, синашу, що я тобі скажу? — почав панотець розмову.

— А що? — питає Робусинський.

— Я їсти хочу.

— І я не від того.

— То ходім та води нап'ємось, — каже панотець. — Тут близесенько чудо не криниця! Гайдамацька зве-ться.

— Ходім, — озвався Робусинський.

Піднявся панотець на ноги, встав і Робусинський та й пішли дорогою, а там звернули набік і пішли стежечкою, спустились в яр, придержуючись за ліщину тощо. З-під коріння з-під верби джерело било, що й кулаком не заткати. Добрі люди викопали ямку і вправили кадіб, та й стала копанка. Той тільки пив воду з копанки, хто приходив з банькою тощо, — і то не тут, а там, куди воду ніс; тут же всі — й старі, й малі — нагинались до джерела, пили — не відпивались і води не каламутили. Мало цього, ще й умивались. І панотець потурбував свою старість: нагнувся до джерела, аж почервонів, і бороду помочити не жалувал. Пивсь і Робусинський, та вже листочком, а не нагнувся.

Вернувшись до брички, казав старий дякові вийняти ящик з ковбасами та пляшку горілки і розіслались

під деревом закусовати. Закусивши та заснувши, рушили з місця, а на вечір були вже у старого коло столу. Ні роду, ні плоду не мав старий, то й рад був, що жива душа є в хаті, а не знав, що та душа часник їла. Причепурих його на свій кошт, назначив йому коні і хурмана.

— Це тобі, — каже, — їдь, розглядай!.. А приход добрий зайняв еси, то й посватаєш хоч яку кралю.

Погана врода допомогла Робусинському. Поки він виходився з жовнів, ректор семінарії став архиєєм, а інспектора там же ректором зробили. Любивши Робусинського в семінарії, цей не цуравсь його й посли, і як став приставляти архиєєві, що природа його скривдила тощо, то й витупкав йому добру парадфію, — чуть не найлуччу на все Поділля. З таким білетом до кожного батька приступиш, а в тім і вся штука, щоб батькові подобатись, бо на дівчат рідко хто зважа; і дикий кінь приручається, а жінка при-смиріє, — думають попи.

З такими фундушами шатнув Робусинський по панотцях, де тільки чув дівчат.

А тим часом під Солодьки підкочувався жидівський віз і на йому сидів Антоній Люборацький — кончивший курс богословських наук. Бакени мав густі та чорні, вуса добрі, очі бистрі та живі, чоло високе, лице не назбит біле, бо не шанувався, і на щоках кров грала.

Тією ж дорогою їхав оце Антосьо, що й тоді, як уперве вертався з шкіл, ще з Крутих, додому. І тепер, як тоді, збожілля шелестіло, і снопи то стояли, то в п'ятках лежали; так же рябіли жінці, так же чорногуз дибав по горі, коники ловив, і Солодьки так же звільна виказувались з-за гори, — все так же було, як і в давнину. Та сам Антосьо вже не такий був: вже не рвалося йому серце додому, не кипіла кров до отця-неньки, не тягло на баштан, не манили до себе ті білі хатки в зелених садочках, ні та убога дерев'яна церква, що понуро стояла серед села, од свята до свята на всі замки позамикана. Не ждали хлопці, ні їх бистрі коні... Сидів неборака, наче задумавшись, а справді дививсь на стебелину, що виставилась

з вічка і тряслась, дрижала разом з ним, разом з бричкою. Не хутко побачив він, що і його батьківську хату на підмурку з подвір'я видно було, як на долоні.

— Тпр-р-ру! — став жид під коливоротом. Лановий, постогнуючи, виліз з куреня ворота відчинити, а Антосьо виглянув з брички.

«Здорові були, мої Солодьки!» — подумав собі і уздихнув. — Солодьки, Солодьки! — каже сам до себе. — А життя гірке — не солодке...

— Це ви, паничу? О! дай же вам, боже, здоров'ячка! — привітав лановий.

Привітав його і Антосьо добрим словом, — пізнався. Це той самий дід, що назад тому п'ятнадцять літ на баштані сидів, як Антосьо ще був дитиною.

— Що ж, паниченьку, — зашавкотів старий, — ви, може, на батюшку до нас їдете?

— Як то?

— А хіба ж ви не знаєте, що у нас батюшки вже нема?

— Нічого не чув.

— Ого! вже другий місяць, як повезли...

— Куди?

— Но! — гукнув жид.

— Ідьте в двір! Паніматка вже на старім обійсті.

«Що воно таке? — подумав Антосьо. — Якись дива виробляються! Недурно ж мені і так сумно було цілу дорогу».

От вже й греблю проїхали, і до хати повернули, а сумно Антосьові: не прояснювалось, не легшало на серці, ні разу не вдарилося як інакше, що от-от материн голос почує... От і в ворота в'їхали.

Давно вже Антосьо був на цім дворіщі, і за серце його стиснуло, що від усього пусткою відгонить. Ось перед вікнами здоровий хрест новий, на тин спертий. Нікого-нікогисінько нема, тільки гусей купка перед порогом, квочка з курчатами виходить та хлопчик серед подвір'я рукав собі гризе, і кінь випав йому з рук.

Не пізнав Антосьо, що це Фоня, бо таки виріс, і вже не в червоній сорочці, а в білій; рукави заляжні, поморщились на ліктях, що аж короткі стали,

штанці також збіглись, ноги босі та чорні, а волосся на голові аж побіліло від сонця. Вільше навіть собаки не було.

— То ти, Фоня? — почав Антосьо.

Фоня вирячив очі.

— Фоня! а Фоня! где папа? — почав Антосьо знов.

— Дя-дя! — закричав хлопчик і драпонував поза хату, тільки закурілось.

«От тобі й радість!» — подумав Антосьо і каже до жиди: — Позносиш, я скажу куди. — І пішов до хати.

Всі двері повідмикані були, то нетрудно здогадатись, що хазяї недалеко. І справді, поки жид позносив, поки що, прийшла мати вже в сльозах.

— Синку мій, синку! — заголосила зразу. — Нема вже Ориси!

— А де ж? — якось жалібно промовив Антосьо.

— На цвинтарі, синку! От і хрест для неї. Тільки й заробила в свого Тимохи, що чотири дошки, а хрест я вже своїм коштом ставлю.

Щоб затамувати сльози, Антосьо почав ліпити куричку і питає:

— Де ж Текля?

— Поїхала за малярем, щоб хрест сестрі помалював.

— Буде, мамко, бо й я буду плакати!

— Плач, синку! плач та молися, бо Орися й без сповіді вмерла.

— О господи! Чи я в таку годину виїхав, чи що! — каже Антосьо і смочче ту бідну куричку, а сльози йому аж на жилетку течуть.

— Отой собака... — хотіла щось говорити стара, та Фоня виглянув у двері. — Ходи до мене, сирітко! — почала вона.

Ввійшов Фоня.

— А хто це? — питає вона його, показуючи на Антосью.

— Дядя, — озвався хлопець.

— А мама де?

— Татко вбили пляшкою.

— А татко де?

— Повезли в фурдигу.

— А й ти такий будеш, як твій татко?

— Ні.

— А який же?

Не відказав хлопець, а став пручатись:

— Пустіть мене, пустіть!..

Пустила баба внука, то він і побіг, тільки дверма стукнув.

Антосьо сидів як камінний; сльози йому так і позасихали на лиці і куричка в руці погасла.

— Отаке-то з кацапом! — почала мати.

— Я вже знаю, — озвався Антосьо, — за що ж це?

— Наробив такого в церкві, що аж запечатувана стоїть; вона, покійниця, й почала на його гримати, а громада перед тим уже подала на його бумагу. От він і почав: «То й ти на мене! то й ти на мене!»... А саме сів їсти. То як стояла на столі зелена пляшка — та ще давня, що і в комин не розіб'ється... що то давнина!.. Так, кажу, він схопив ту пляшку в руки та так і пустив в Орисю та й попав її позавуш; зігнулась, нещаслива, на своє лихо. Як упала вона, то вже й не вставала...

— Гаразд! — відказав Антосьо. — Тепер і я скажу, як Маса: oto wam porowiczyl..¹

— Кацапи, сину, кацапи! — підхопила стара, аж піднявшись з стільця.

— Згадав я Масю... Де вона?

— І чутки нема... Розказує молодича, що в них служила, що вона почала туркати своєму чоловікові: кинь та кинь це місце, а шукай собі другого де, дальше від мого роду. Мені, каже, соромно й признатись до його... От Кулинський і розлічивсь з паном Росолінським, продався і поїхав, а куди, то бог його зна.

— І це гаразд! — озвався Антосьо. — Отак-то наші пішли!.. А на Теклю ніхто не насватується?

— Був якийсь Робусинський...

— Робусинський! — скрикнув Антосьо. — Та боже вас сохрани і в хату його пускати! Це таке ледащо, що й не сказати: гірш Тимохи буде!

Стара аж перехрестилась: «Хай минає», — каже.

¹ От вам і поповичі!.. (Польськ.)

Тоді вже стара докінчила, як увійшла Текля і маляр за нею.

— Як же приход? — питає Антосьо.

— Я думала, що ти займеш або за Теклею почислять.

— Мені ще рано; ще списків не читали. Подавайте прощення, щоб за Теклею почислили, бо виженуть з хати.

— Хто сміє?

— Еге! Наїдуть оцінщики, оцінять і викидають.

— От тобі й радість! То пиши хутче та подавай. Не їй, то тобі достанеться, а не кому чужому. Бо справді, як ще виженуть, то пропащий світ!

— А виженуть, виженуть! Тепер таке постановлення вийшло, щоб причт у громадських хатах жив.

— Отам до тримонного! Як в шинку, що з села й мастільниці, і все... Добре покійні татуньо розказували, ще то й твій тато покійний це знав... Кажуть, було, обидва, що духовне владеніє прийдець во ізможденіє...

— Що ж, паничу, треба мені їхати... — почав жид, прийшовши до хати.

Відправивши жиду, Антосьо ліг спочити по дорозі, а ті пішли по хазайству, а маляр розклав каміння та й пішов до шинку і вернувся аж увечері — мокрий, хоч викрути... Ліг спочити Антосьо, та не спалося йому. «Що за лукавий світ! — думав він, — що за темний люд! Хоч би на те вже зважали, коли ні на що не хочуть, що бог жінку сотворив після чоловіка, то вона, значить, і старша. Почав же господь творіння з багна, від неживого перейшов на живе, від черв'яка до скотини, там до чоловіка, а закінчив Євою, найкращим створінням. Адам, чоловік, старший був за все, а Єва й за Адама, за свого чоловіка, старша. Чоловік для жінки, як дерево для птиці, земля для трави, вода для риби; тим, щоб було де жити; цій, щоб було за ким жити... Чи й з мене, моя Галочко, вийде такий же азіят?.. О ні! Я знаю, що то жінка... Ти в мене будеш щаслива. Шануватиму тебе, як око в голові, зірочко моя ясна!.. — І зітхнув, полежав щось без думок, а там ізнов почав: — А пастирі які!

Боже милосердний! Насмішники, а не пастирі... От як я вийду на попа, то зараз школу заведу, учитиму дітей, стоятиму за громаду перед паном, перед судом, перед царем... Заїдять? Та що? Христос дав нам узір собою, я посліую йому. На що вони зважають?.. «Образ будьте стаду», — їм говориться, а вони безобразіє стаду. І самі як стадо яке: тільки їдять, їдяться та множаться... Та і стадо не так, бо хоч купи держитися, а вони — розполохане стадо, та не овець безсловесних, а свиней... Господи мій, господи! Невже ж і я такий буду?.. Не дай мені загинути; я буду добрим попом...» Само собою, коли починається думати, то сон уже не возьме. І Антосьо покачався-покачався, та й устав, і почав на скрипці голосити — так голосити, що й камінний заплакав би. А він побілів та пожовк, губи йому посиніли і тільки дрижать, а пальці так і літають. То соловейком защебече, то засвище, то затьохкає, то так зайойкоче, що слюзи самі ллються, мовби там під лобом хто мокре клоччя здушить... Скрипка так і говорє, аж вимовляє. Не час, не годину розмовляв неборак на своїм струменті; не дві й не три слухали його та слізьми заливалися мати з Теклею; а далі й годі сказав: поклав скрипку на стіл і почав ходити вздовж і поперек та тільки уздихає. Як чує — хлипають у другій хаті. Він і виглянув, а то мати та Текля.

— Чого б я плакав? — почав хлопець. — Наче поможеться, чи що? Ет, бог знає що!..

— І я скажу: бог знає що говориш! — озвалась мати. А Текля втекла.

— Розкажіть-но мені лучче, що в вас нового чуто? Чи нема де весілля або якого празнику, щоб поїхати?

Стара подумала, що він хоче поїхати, чи не вигляне дівчини собі під пару, і почала розказувати, де весілля, де празник, в кого гарні та хороші дочки.

«Не туди, матінко, — подумав Антосьо, — є в мене зоря ясна, та не з неба світить, а з батькової хати...»

На другий день не вспів Антосьо й поспідати, як уже й потяг у Кукілівку. Як же здивувався, заставши тут Робусинського.

— А ти ж, сміття, чого тут? — зараз же шепнув йому на вухо.

— А ти думаєш і тут, як в семінарії, верховодити?.. Годі! Там твоє грало, а тут — поміряємося!

— Що тобі міряється? Як дам, то на свій зріст все подвір'я зміряєш, тільки не утряси звідціль!

— Попробуємося!

— Та що тут пробуватися! Без сорому казка — онде двері або випхаю! Вибирай що хоч: або прощайся і не навідуйся, або все розкажу.

— Розкажуй! — озвався Робусинський, а сам шапку в кулак і потис за поріг.

Так випало, що на цю комедію не було свідків, а тут виходить Галя. Не довго б балакали про своє, як ввійшов її батько, а там і мати ввійшла. Тоді вже поплелось на гурт, що й сам Соломон ладу б не дішов...

IX

Не йшов час — летів час, а ще Антосьо коло коханої; тут на вакації розпустили, а от вже й друга пречиста. Поговоривши з Галею не раз та й не два про все, а з старими поглузувавши над прошлим життям та над семінарським урядом, Антосьо признався у своїм замірі і виїхав до Кам'янця почути списки та й білет взяти і Галю опісля. Як молотом межі очі, так йому списки вдалися: булий інспектор, ставши ректором, черкнув Антося аж вне разряда.

«Пропаші світи!» — подумав хлопець, плюнувши, аж семінарія здригнулась, і пішов. Не проминув ректор і цього; зараз же приставив архирееві, а цей вже набитий був як рушниця, треба було тільки Антосьові появитись, щоб і вистрілило з його, як з гармати. І Антосьо не забаривсь під кулю.

— Ты Люборацкий? Знаю, — відказав архирей, прочитавши його прошення. — Праси дьячковского места.

— Ваше преосвященство!..

— Дьячковского места праси!

— Клевета, ваше преосвященство!

— Еще и клеветешь на начальство! Прочь с глаз!

— Одно слово, ваше преосвященство...

— Какое?

— У меня мать вдова, у меня внук сирота и дочь сирота...

— Все эта так, а ты праси дьячковского места.

Пішов Антосьо, понурився: чи з гори вбитись, чи в воді втопитись?.. От і виграв, що вчився, що за правду стояв!

Багато де в кого треба було постояти йому, не одному поклонитись, поки архирей згодився дати Антосьові попівське місце. Але ж за те він повинен був або посидіти в монастирі на испытании, або в консисторії також на испытании, або женитись, де архирей покаже.

Вибрав Антосьо консисторію, щоб з монахами не зустрічатись та мати змогу хоч на скрипці тугу свою виговорити, та й задумався: що і як написати в Кукілівку? Якби на певен час замкнули, то просив би підждати, а так... Що з цього вийде?.. Думав-думав та й написав все, що сталося, і просив відпису. Ждав-ждав, не діждався, наче пішов лист у море на дно. Як приїздить Робусинський — вже під рукоположеніє. Де женився? де? що?.. У Кукілівці, каже, а висвятиться в Солодьки...

— Доле ж моя неприкаяна! — залааяв Антосьо і пішов до архирея, впав у ноги і просить: — Визвольте мене, бо з голоду пропаду або буду хабарі брати!

— Какой же ты непорочный! — процідив той крізь зуби. — Вставай, — каже, — да подавай прошение.

На архирейським хуторі був диякон, а в його сестра — погана, та стара, та з'їдлива. От архирей і каже:

— Женись на ній, то візьмеш приход, а ні — поки я тут, не надінеш ряс.

«Чорт його побері!» — подумав Антосьо. — Не я первий пропаду, не я й останній. Коли не Галя, то хай і свята Варвара буде, а я зарівно пропав, бо не буду любити...»

Через місяць уже співали Антосьові: «Ісцаіє, лікуй»; через другий і сліду його не було в Кам'янці: на парафію поїхав з своєю жінкою-красою...

Пройшло десять літ після Антосьового невеселого весілля, як по той бік Попогребського лісу дорогою на Будії йшла мовби шляхтянка, постогнуючи, а коло неї півпарубка — хлопець з мішечком на плечах.

— Коли б нам до коршми як бог допоміг, — говорила стара.

— Та вже, бабуню, недалечко, — якось доплетемся.

— Ой, щось дуже мене ноги болять! не знаю, чи дійду! Треба було в лісі підпочити, а тут дуже сонце шкварить... Не дав бог моїм діточкам талану, то треба пектись, бо нікому заступитись, нікому вклонитись за тебе смотрителеві, щоб ту бумагу написав.

А ззаду, чути, хтось ньокає. Оглянувся хлопець.

— Ученик, — каже, — якийсь до Крутих. — Оглянувся другий раз і пізнав: — Це, — каже, — Ковинський. Я з ним на стації стояв. З татом їде.

— Ковинський... Ковинський!.. — почала стара, — щось я пам'ятаю це прозвище. Де я його чула?... Ковинський... А! он де!.. Ще, мій голубе, я жила в щасті, як чула цю фамілію; якийсь Ковинський з моїм Антосьом по горохах водився. Знаю тепер, знаю. — І почала молитись.

Тим часом зближавсь Ковинський: коні добрі, бричка крита, і хлопець коло його. Посторонились проходжі, щоб проїжджачому просторіше було.

— Зрастуйте, пане Петропавловський! — гукнув він з буди. — А то до Крутих?

— До Крутих, — озвався цей.

— Сідайте, підвезу.

— Та візьміть хоч бабушку, а я й дійду.

— І бабушка сядуть, і ви сідайте!

Ми вже знаємо, що це була стара Люборацька, а то її внук — Фоня. Ішли вони до Крутих, щоб впросити в смотрителя казенний кошт. Фоня вже просив раз, та смотритель не послухав; то тепер і баба пішла, чи не вимовлять удвойзі. Не наймали підводи через те, щоб тих скільки карбованців, що мали, не стратити, а лучче дати смотрителеві.

Сіли вони в бричку і поїхали.

Так верстов за три від цього місця стояла тоді на Будянських полях Махтулова коршма. Тепер уже не та коршма на тім місці, а все-таки є; а тоді була здорова, з заїздом, і жив у ній жид Махтула. В цю коршму заїхали вони на попас і розговорились.

— Знаю,— каже Ковинський,— знаю я Люборацького. Де ж він тепер?

— Пропав, паноченьку! — озвалась Люборацька.

— Як?

— По неволі та на нелюбій женився, та все сумував, та грав на скрипку, та сох. Лікарі казали не давати йому скрипки, бо сухот достане. Заховали від його скрипку, а він почав пити. Раз отак приїхала до його в гості його булая невіста, тепер попадає. «Що ви робите? — каже,— чого ви п'єте?» — «Нема вас зо мною, то я й п'ю...» — «А ви ж тоді не пили!» — «Бо ви були зо мною...» — «А де ж ваші школи?» — «Нема вас, то й шкіл нема». — «А скрипка де?» — «Скрипка? — скрикнув покійний, схопивсь та й далі сів. — Нема,— каже.— Та нема вас, то й її не треба. Тепер я на біду граю та на злидні». — «А я думала, що на скрипку мені заграєте». — «Для вас я заграв би й на скрипку, та нема».

Я таки сама прислужилась: послала до музики, щоб скрипки позичив. Принесли ту пригудницю, мовляли покійні татуньо; він тільки глянув, то й затрясся (то скрипка була його семінарська); а як почав грати, то позеленів, пожовк. А очі, як дві жаринки, так і горять, так і палають! Ми плакали-плакали, а він грає, аж вимовляє. Я думала, що перше його душа покине, ніж він скрипку з рук випустить; та не тоді вмер, а на другий день. Ту попадаю Гаєю звали, він дуже її кохав ще дівчиною і вмер на її руках. А жінка покинула його на першій році — пішла на архиєрейський хутір і стала за доярку до корів, чи за ключницю, чи що. Вмираючи, покійний глянув на мене, опісля на Гаю та й каже: «Не своєю смертю я вмираю; мене вбила семінарія та...» Не докінчив, голуб сизий, хлипнув та й погас, як свічка на водосвятті... При тім я самотично була і все пам'ятаю, бо мені жаль за си-

ном,— жаль на людей, що згубили його та й мене коло його. Умер покійничок!.. — закінчила Люборацька і почала молитись, а сльози так і капають. За нею молився і панотець, та цей скінчив і чарку налив, а вона все молилась. Фоня сидів понурившись. Далі стара закінчила, зітхнувши: «Боже, боже! Претерпівий до кінця спасен будеть!» Тоді отець Ковинський взяв чарку в руки та й каже:

— Ну, мамуню! Дай же нам, боже, здоров'я, а помершим вічний упокой!

— Со святими упокой душі усопших раб своїх, і рабинь, і єсєїв! — відказала Люборацька.

Випили по чарці і Фоню попоштували. Це вже була остання чарка після полуденку; то Фоня з молодим Ковинським пішли надвір, а старий Ковинський почав розпитуватись.

— А в вас, мамуню, опріч отця Антонія більше дітей не було?

— Було ще три дочки, та й їм бог талану не дав, хіба меншій...

— Де ж вони? — пита панотець.

— Старша вийшла за ляха і слід загубила, менша була за кацапом — за попом таки — і з його рук пожила смерті. Оцього Фоні мати була, Оріся звалась. Що то за дитина була! Я таки сама її занапастила, бо присилувала вийти за кацапа! Лучче була б під лід пустила!..

— Чи то ви тільки силою віддали свою дочку? Та же воно мало ще не завсігди так буває! Ге, якби зважати на дівочий розум!..

— Треба, паноче, зважати, бо опісля так будуть плакати на батьків, як моя Оріся покійна на свою маму плакала.

— Не всім, мамуню, бог таку долю судив, як вашій Орісі, хай їй царство небесне! Та ось що: як того вашого зятя звали, що ви ляхом його зв'єте?

— Кулинський, паноче.

— Геразим?

— Геразим.

— То я ж їх обох знав; та нема вже обох: він умер, а вона зарізалась — більш того що з голоду, бо жадна

була й на шматок хліба. До того, ще й діти допікали їй: все хапокнишкою лаяли. То вона й не витерпіла — зарізалась. Ще і в перехожого солдата ножа позичила, — вони й постої відбували, — бо свого ножа не було. Так у хлівчику зарізалась, в неділю. Пішла ніби сорочку вбирати та й зарізалась.

Стара вже давно не чула, що панотець говорив, по-жовкля як віск і тільки відхлипує.

— Води! — закричав панотець.

Та й вода не допомогла: зглянула стара по коршмі, хотіла на образи подивитись, та не було, то тільки перехрестилась, глянула на Ковинського та на Фоню, що тут же стояв, — мовби просила: не кидай його, він сирота і не винен, що осиротів, — і сльози річками потекли. Так і застигла, що сльози текли по лиці. Ковинський і поховав її там-таки коло коршми при дорозі, і довго-довго жиди лили помиї на її гріб, а жиденята — прибіжить, тупне ногою, плюне й назад, аж поки не заорали його.

Не встигла стара розказати, де Текля ділась, то ми скажемо. Тоді саме, як ця тут умирала, у монастирі, в лісі під Немировом, постригали Теклю на старшу послушницю: залякалась світового добра, що й лиха відцуралась!

Поховавши бабу, Фоня з Ковинським поїхав до Крутих. В Крутих Ковинський і каже йому:

— Я ще хлоп'ям був, а твій дядько Люборацький ще меншим; тоді я в його чоботи вкрав. Позволь же тепер відкупитись. — І дав йому три карбованці. Фоня аж в руку поцілував.

Фоня тоді був уже в четвертім класі і сидів на тім самім місці, що колись було Антоцьовим, бо на парті було вирізано: «Класс! ты дурак без нас, а мы без тебя вдвое». Коло цих слів скрипка під низом, а зверху смичок.

Через скільки день після Люборацької похорону під Махтуловою коршмою стояла пара коней в бричці; з коршми виходила молода попадя, така розкішна з себе, і з нею панотець; а за ними два хлопчики. Все то до Крутих тягло.

— Так де гріб Люборацької? — почав панотець.

— От на цю могилу показував Махтула, — відказала паніматка і додала: — Чи ви знаєте, що я мала бути її невісткою?

— Як так?

— Таже мене були посватали за її сина, а після віддали силою за теперішнього мого попа. Я плакала тоді, а тепер дякую, бо бог спас від вдовства.

— Ха-ха-ха! — засміявся панотець.

Попадя пішла далі.

— Я, — каже, — аж умлівала — не хотіла; кажу, що не вийду за цього, поки Антоній не ожениється. Мій теперішній би то піп і черкнув до ректора семінарії письмо, а той хутчій до архирея, та й Солодьки почислили за моїм, а Люборацькому висватали дияконівну з архирейського хутора. Це вже, правда, тоді було, як я стала Робусинською... І Антоній умер, а я собі щаслива...

— І вам не гріх? — каже панотець.

— Не знаю. Знаю тільки, що мені добре: пани мене люблять, і все. А що той був гарний, а цей поганий, то овва! Чи то мало других на світі!..

Уздихнув панотець і подумав собі: «І ти ж добра, нічого казати», — та й каже:

— Де ж сироти ділись, як ваш зайняв Солодьки?

— Сироти? Благочинник був дядько мойому попові, то описав Теклю, а архирей замкнув її в монастир разом з матір'ю. Мати ж відбула своє та й пішла жити до сина, де вже жив Фоня, маленький син того засудженого кацапа. А Текля, дочка, і осталась в монастирі. Опісля, як умер Антоній, стара просилась у проскурниці, та не знаю, чи дали, чи ні. Я чула тільки, що покійна наймала хату і заробляла поденне, доки якийсь пан не зжалкував і не дав їй хату з городом і садком до живоця.

— Нещаслива! Нащо б вашому виганяти! — каже панотець.

— А що ж! виділяти їм було четверту часть поля і всього? Ото так! Хіба ж вони що? І хати не хотіли продавати; то ми й збули біду з села.

Анатолий Патрикиевич Свидницкий
ЛЮБОРАЦКИЕ. Семейная хроника
(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор Л. С. Малахова
Художнє оформлення та художня редакція
В. А. Кононенко

Технічний редактор Ю. З. Тронік
Коректор О. З. Кагарлицька

Виготовлено з матриць Київського полі-
графкомбінату на Київській книжковій ф-ці
Комітету по пресі при Раді Міністрів
УРСР, Київ, вул. Воровського, 24.

Здано на виробництво 22/III 1971 р. Підпи-
сано до друку 9/VI 1971 р. Папір тифдруч-
ний. Формат 84×100¹/₃₂. Фізичн. друк.
арк. 7,5. Умовн. друк. арк. 11,625 Обліко-
во-видавн. арк. 12,034. Ціна 61 коп.
Тираж 15 000. Зам. 444.

У1
С24

7-3-3
17-71М